

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМ. ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ»**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ЖАМ ОЛЕНА МИХАЙЛІВНА

УДК 930.1:664.761(477.4)«17/19»

**ДИСЕРТАЦІЯ
БОРОШНОМЕЛЬНЕ ВИРОБНИЦТВО ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX ст.: ІСТОРІОГРАФІЯ**

07.00.06 – історіографія, джерелознавство

та спеціальні історичні дисципліни

03 Гуманітарні науки

032 Історія та археологія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

О. М. Жам

Науковий керівник: **Висовень Оксана Іванівна**,
кандидат історичних наук, доцент

Переяслав-Хмельницький – 2018

АНОТАЦІЯ

Жам О. М. Борошномельне виробництво Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст.: історіографія. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» (032 – Історія та археологія). – Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», Переяслав-Хмельницький, 2018.

У дисертації вперше у вітчизняній та зарубіжній історичній науці шляхом введення до наукового обігу значного масиву джерел здійснено комплексне історіографічне дослідження млинарства Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст., створено цілісний портрет вивчення борошномельної галузі, проведено історіографічний аналіз оцінок її місця та ролі в історичному та соціально-економічному розвитку регіону, акцентовано увагу на феноменальності млинарства як важливої складової етнокультурної спадщини.

Запропоновано періодизацію проблеми з обґрунтуванням її у контексті розвитку вітчизняного історіографічного процесу, новітніх теоретичних підходів і методології. Всебічно проаналізовано основні етапи, напрямки та особливості вивчення теми. Виділено три історіографічні періоди наукової розробки проблеми: імперський (1793-1917 рр.), радянський (1920-1980-ті рр.), сучасний (1991-2017 рр.), які відображають основні тенденції світової та української історичної науки в інтерпретації проблем соціально-економічної історії Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст. в цілому і Правобережної України зокрема.

Розкрито особливості історіографічного вивчення проблеми на кожному етапі, яке демонструє її розвиток від посібників технічного профілю імперської доби, оглядів літератури в навчальній літературі радянського періоду до сучасних ґрунтовних індивідуальних та колективних робіт. Аргументовано пріоритет вивчення млинарства на імперському етапі; розкрито особливості радянської

реконструкції теми; наголошено на розширенні традицій вітчизняної історіографії українськими дослідниками.

У ході історіографічного аналізу проблеми здійснено спробу реконструкції історії млинарства за період з кінця XVIII ст. до 2017 р. Розкрито першочергову роль імперських дослідників у зародженні та розвитку наукових течій, які стали основою для розробки проблеми в подальшому. Встановлено пріоритет загальноімперського контексту наукової розробки теми на даному етапі. Висвітлено особливості відображення проблеми в історичній, навчальній літературі радянської доби у контексті гіперболізації соціально-економічних, суспільно-політичних чинників у борошномельній галузі. Показано, що попри неоднозначний характер радянської історіографії, мали місце окремі зрушення в дослідженні теми, пов'язані з вивченням архітектури давніх млинів та їхньої музеєфікації. Приділено увагу сучасним підходам вітчизняних дослідників щодо представлення млинарства як вагомого фактору соціально-економічного, науково-технічного, історико-культурного розвитку Правобережжя України. Висвітлено історіографію питання регіональних і етнічних особливостей млинарства в означений період. Доведено, що позитивною тенденцією сучасної історичної науки виступає систематичне збагачення комплексу історіографічних джерел через залучення широкого кола сучасних інформативних технологій.

Акцентовано увагу на тому, що означена тематика в історіографічному плані постає багатоаспектним і складним комплексом питань вітчизняної історії кінця XVIII – початку XX ст., поєднуючи розвиток історичного пізнання млинарства як галузі виробництва та феномену етнокультури України. Феноменальність млинарства демонструється через висвітлення його ролі в соціально-економічних, науково-технічних, освітніх, культурних процесах.

Аналіз історіографічного відображення історії млинарства з кінця XVIII ст. по сьогоднішній день дозволив констатувати виведення даного питання на рівень спеціалізованого вивчення на сучасному етапі зі створенням у 2009 р. Української млинологічної асоціації та оприлюдненням значного комплексу публікацій, репортажів про традиційне млинарство досліджуваного регіону у науковому

виданні «Український млинологічний журнал», на сайті «Млини України», в циклі передач «Піліgrim», присвячених висвітленню відомостей про пам'ятки млинарства різних регіонів. Виявлено, що дослідження млинарства Правобережної України в сучасній історіографії характеризується кількісним і якісним збагаченням історичних знань щодо соціально-економічної та історико-культурної сфери його побутування, на основі чого доповнено вивчення науково-технічної складової млинарства в імперській та радянській історіографії, поглиблено розуміння багатоаспектності явищ млинарства.

Виявлено, систематизовано та класифіковано комплекс джерел за період з кінця XVIII ст. до 2017 рр., розкрито їхній інформаційний потенціал. Введено до наукового обігу широке коло нових історіографічних джерел, архівних матеріалів, більшість з яких ще не підлягали ґрунтовному аналізу. На їх основі розглянуто ключові аспекти досліджуваної теми. На широкій джерельній базі проаналізовано відображення в науковій літературі основних аспектів борошномельного виробництва досліджуваного регіону. Вивчено здобутки науковців в обґрунтуванні концептуальних засад борошномельної галузі. Визначено внесок дослідників в осмислення соціально-економічної, історико-культурної, науково-технічної складової у розвитку галузі. Простежено в динаміці розвиток наукових інтерпретацій з теми дослідження. Розкрито особливості історіографічної інтерпретації теми в літературі кінця XVIII – початку XXI ст., зміни, що відбувалися у її дослідженні на різних історіографічних етапах, з'ясовано основні фактори, які впливали на розвиток знань з теми дослідження. Проаналізовано праці, присвячені історичним передумовам становлення та основним етапам розвитку млинарства, формуванню інфраструктури млинів, зростанню їх товарності, динаміці кількісних і якісних змін у галузі.

Окреслено методологічні особливості та тематичні напрямки наукової розробки проблеми, запропоновано авторське визначення категоріально-понятійного апарату дослідження, ключових дефініцій теми. Застосовано міждисциплінарний підхід у висвітленні теми дослідження, який відбиває єдність

історичного, соціально-економічного, етнографічного, мистецтвознавчого, музеєзнавчого, культурологічного аспектів.

Наукове та практичне значення роботи полягає у тому, що теоретичні узагальнення, оцінки й висновки, методологічні підходи автора сприятимуть всебічному науковому осмисленню історії й історіографії соціально-економічного, історико-культурного життя України кінця XVIII – початку XX ст. Результати дослідження мають усебічний характер і можуть бути застосовані в різних сферах діяльності: науковій, педагогічній, практичній, музеєзнавчій тощо. Теоретичні узагальнення, фактичні матеріали, оцінки й висновки дисертації можуть бути використані при написанні загальних і спеціальних праць з історіографії та соціально-економічної історії України кінця XVIII – початку XXI ст.; вони сприятимуть усебічному науковому осмисленню історії вітчизняної борошномельної галузі; можуть скласти основу лекційних і семінарських занять у навчальних закладах, а також на підприємствах борошномельної, пекарної, елеваторної та інших галузей; створенню музейних експозицій і розробки тематичних текстів екскурсій.

Виконане дослідження концентрує увагу дослідників на розробці актуальних проблем млинарства, які ще не знайшли свого вирішення. Враховуючи динаміку історіографічного процесу та його постійне збагачення новою інформацією, констатується необхідність і доцільність подальшої наукової розробки проблеми. Наразі готується до друку черговий випуск «Українського млинологічного журналу» за результатами Другої міжнародної наукової млинологічної конференції «Українські млинологічні студії», котра відбулася 27-28 червня 2016 р. у Львові, де будуть представлені нові дослідження, які потребують історіографічного аналізу.

На основі здійсненого історіографічного аналізу окреслено недостатньо вивчені аспекти, визначено напрями майбутніх дослідницьких пошуків. Актуальною є потреба історичних та історіографічних досліджень питань формування мережі млинів Правобережної України різної форми власності (казенні, монастирські, удільного відомства, поміщицькі, селянські, акціонерних

товариств). Поряд із комплексною репрезентацією проблеми недостатньо вивченою постає історія млинарства окремих населених пунктів досліджуваного регіону. Більш глибокого осмислення потребують мистецтвознавчі, міфологічні, світоглядні, фольклорні, звичаєво-обрядові аспекти українського млинарства, питання акціонування борошномельної галузі, становлення та розвитку парового млинарства, оренда млинів, організація виробництва на млинах, бракує біографічних досліджень про життя та діяльність організаторів борошномельного виробництва, роздрібної торгівлі продуктами борошномельного виробництва. На подальше вивчення заслуговує з'ясування питань охорони пам'яток млинарства на міжнародному рівні. Фактично не розробленою залишається сфера обрядовості, пов'язаної із народним млинарством. Перспективними напрямками подальших наукових пошуків вважаємо дослідження музеєфікації пам'яток млинарства, пошук ефективних способів збереження і використання історичного досвіду млинарства. Окреслені питання потребують суттєвого розширення та доповнень з позицій усебічності проблеми та з метою з'ясування повної й цілісної картини розвитку вітчизняної борошномельної галузі. Подальшого розвитку потребує й системне історіографічне осмислення проблеми, оскільки здійснене дослідження є першим у вивченні означеної тематики з точки зору історіографії. Не позбавлене актуальності залучення нових історіографічних джерел і перегляд змісту відомих, конкретизації особистого внеску дослідників. Продовження наукових пошуків шляхом застосування теоретико-методологічних новацій та творчого використання здобутків вітчизняних і зарубіжних науковців дозволить заповнити існуючі прогалини в історіографії проблеми, сприятиме подальшому розвитку млинології, її виходу на новий рівень. Дослідження історіографії млинарства набуває не лише наукового значення, але й очевидного практичного інтересу.

Ключові слова: історіографія, історіографічний процес, історіографічне джерело, вітчизняна історична наука, млин, борошномельне виробництво, Правобережна Україна.

ABSTRACT

Zham O. M. Flour-mill production of the Right-bank Ukraine of the late XVIII – early XX centuries: historiography. – Qualifying paper. Manuscript copyright.

A thesis is submitted for obtaining a Candidate Degree in history (for the PhD), by speciality 07.00.06 – Historiography, Source Study and Special Historical Disciplines (032 – History and Archaeology). – State Institution of Higher Education «Pereyaslav-Khmelnytsky National Pedagogical Hryhorij Skovoroda University», Pereyaslav-Khmelnytsky, 2018.

In the thesis, for the first time in domestic and foreign historical science by introducing into the scientific turnover a substantial array of sources carried out a comprehensive historiographical study of the mill case of right-Bank Ukraine late XVIII – early XX centuries, created a portrait study of the flour-mill industry, conducted a historiographical analysis of the evaluations of his place and role in the historical and socio-economic development of the region, paying special attention to the phenomenal the mill case as the important component of ethnocultural heritage.

The periodization of the problem with its substantiation in the context of the development of the national historiographical process, the latest theoretical approaches and methodology is proposed. Three historiographic periods of the scientific development of the problem were identified: imperial (1793-1917), soviet (1920-1980), modern (1991-2017), which reflect the main tendencies of world and Ukrainian historical science in interpreting the problems of socio- economic history of the Russian Empire of the late XVIII – early XX centuries in general and Right Bank Ukraine in particular.

The features of the historiographical study of the problem at each stage, which demonstrates its development from benefits technical profile of the Imperial era, the literature reviews in the educational literature of the Soviet period to modern solid individual and collective works. Arguments priority study mill case on the Imperial

stage; the features of the Soviet reconstruction topics; emphasis on the expansion of traditions of domestic historiography of the modern Ukrainian researchers.

In the course of historiographical analysis of the problem an attempt of reconstruction of the history of the mill case for the period from the late XVIII century. until 2017 and revealed a primary role of imperial researchers in the origin and development of scientific trends, which became the basis for the development of problems in the future. Priority general context of the scientific development of the topic at this stage. The peculiarities of reflection problems in the historical, educational literature of the Soviet era in the context of exaggeration of socio-economic, socio-political factors in milling industry. It is shown that despite the ambiguous nature of soviet historiography, there were some shifts in research topics related to the study of architecture, ancient windmills and museums. Attention is paid to the modern approaches of domestic researchers concerning the submission of the mill case as an important factor of socio-economic, scientific-technical, cultural and historical development of right-Bank Ukraine. Lit historiography to the question of regional and ethnic characteristics of the mill business in this period. It is proved that the positive trend of the modern historical science performs a systematic enrichment of the complex historiographical sources through the involvement of a wide range of modern informative technologies.

The attention is focused on the fact that this topic in historiographical terms, appears multifaceted and complex with the complex issues of domestic history of the late XVIII – early XX centuries, combining the development of historical knowledge of the mill business as the industry and the phenomenon of ethnic culture of Ukraine. Phenomenalist mill case is shown through highlighting its role in socio-economic, scientific-technical, educational and cultural processes.

Analysis of historiographic reflection of the history of the mill case from the late XVIII century till today enabled to state of removing the issue at the level of a specialized study at the present stage with the establishment in 2009 of the Ukrainian mill of the Association and the publication of a significant range of publications, reports about the traditional mill of the studied area in the scientific journal «ukrainian mill

magazine», on the site «mill» in the series «pilgrim» dedicated to covering information about the sights of the mill case of different regions. Revealed that the study mill case of right-Bank Ukraine in modern historiography is characterized by quantitative and qualitative enrichment of historical knowledge on the socio-economic and historical-cultural sphere of his existence, on the basis of that supplemented by the study of the scientific and technical component of the mill case in Imperial and Soviet historiography, deepened understanding of the complexity of the phenomena of the mill case.

Identified, systematized and classified the complex sources for the period from the late XVIII century to 2017, reveals their information potential. Introduced into the scientific circulation of a wide range of new historiographical sources, archival materials, most of which have not been subjected to thorough analysis. On their basis the key aspects of the research topic. On a broad source base is analyzed reflected in the scientific literature the main aspects of flour production in the study region. Studied the achievements of scientists in the justification of the conceptual foundations of the milling industry. Identified contributions of researchers to understanding the socio-economic, historical-cultural, scientific-technical component in the development of the industry. Traced in the dynamics of the development of scientific interpretations on the research topic. The features of the historiographical interpretation of the theme in the literature of the late XVIII – beginning of XXI century, the changes taking place in her research on the different historiographical stages, the main factors that influenced the development of knowledge on the research topic. Analyzed the work devoted to the historical preconditions of formation and the main stages of development of the mill case, the formation of the infrastructure of mills, increase their marketability, the dynamics of quantitative and qualitative changes in the industry.

Outlined the methodological features and thematic directions of scientific development of the problem, the author proposes a definition of categorical-conceptual apparatus of the study, key definitions of the topic. Applied interdisciplinary approach to the coverage of the research topic, which reflects the unity of the historical, socio-economic, ethnographic, art, mosessaur and cultural aspects.

Scientific and practical significance of the work lies in the fact that theoretical generalizations, evaluations, and insights, methodological approaches would contribute to a more comprehensive scientific understanding of history and historiography, socio-economic, historical and cultural life of Ukraine late XVIII – early XX century. The results of the study are comprehensive in nature and can be applied in various fields of activity: scientific, pedagogical, practical, and monetnaja the like. Theoretical generalizations, evidence, evaluation and findings of the thesis can be used when writing General and special works on historiography and socio-economic history of Ukraine in the end XVIII – the beginning of the XXI century; they will contribute to a more comprehensive scientific understanding of the history of the domestic milling industry; can be the basis of lectures and seminars in schools and at the enterprises of flour-milling, baking, grain Elevator and other industries; the creation of museum exhibitions and development of thematic texts excursions.

The research concentrates the attention of researchers on the development of topical problems of the mill case that has not yet found its solution. Given the dynamics of historiographical process and its continuous enrichment with new information, and reiterates the need and feasibility of further scientific development of the problem. Now ready to print the next issue of «Ukrainian journal monologues» the results monologue second international scientific conference «Ukrainian monologos Studio», which was held on 27-28 June 2016. in Lviv, where will be presented new research that require historiographical analysis.

On the basis of the historiographic analysis are delineated insufficiently studied aspects, the directions of future research exploration. Urgent is the need of historical and historiographical studies of the formation of a network of mills, the right-Bank Ukraine of different ownership forms (state, monastic, specific department, landlord, peasant, joint-stock companies). Along with a comprehensive representation of the problems insufficiently studied is presented the history of the mill case of individual settlements in the study region. For a deeper understanding of require art, mythological, philosophical, folkloric, usually ceremonial aspects of the Ukrainian mill case, the question of corporatization of the milling industry, the formation and development of

the steam mill business, mills rental, organization of production at the mill, not enough biographical research on the life and work of the organizers flour milling, retail products of milling industry. Needs to be further investigated to clarify issues of protection of monuments of the mill business on the international level. Not actually designed remains the sphere of rituals associated with folk milling industry. Prospective directions of further scientific research believe study of the preservation of monuments of the mill case, the search for effective ways to preserve and use the historical experience of the mill case. The above issues require substantial extensions and additions from the standpoint of comprehensiveness of the problem and to ascertain a complete picture of the development of the domestic milling industry. Further development requires a systemic and historiographical understanding of the problem, because the above study is the first to study the designated topic from the point of view of historiography. Not without relevance to attract new historiographical sources and viewing of the content known, specification of personal contribution of researchers. The continuation of scientific research through the application of theoretical and methodological innovations and the creative use of achievements of domestic and foreign scientists will help to fill existing gaps in the historiography of the problem, will contribute to the further development milling industry, its release to a new level. A study of the historiography of the mill case has not only scientific value but also of obvious practical interest.

Key words: historiography, the historiographical process, historiographical source, the domestic historical science, mill, flour-grinding production, right-Bank Ukraine.

Список опублікованих праць за темою дисертації

Публікації, що відображають основні наукові результати дисертації

Статті у наукових фахових виданнях:

1. Жам О. Правила внутрішнього розпорядку на борошномельних млинах Правобережної України 2-ї пол. XIX ст. як джерело з історії повсякденності // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. Вип. 29. Переяслав-Хмельницький, 2012. С. 63-66.
2. Жам О. Особливості розвитку борошномельного виробництва Київської губернії в XIX – на поч. XX ст.: історіографія імперського періоду // Переяславський літопис: зб. наук. статей. Вип. 11 / [ред. колегія: Коцур В.П. (голов. ред.) та ін.]. Переяслав-Хмельницький, 2017. С. 79-86.
3. Жам О. Борошномельне виробництво Правобережної України кін. XVIII – поч. XX ст.: аналіз технічної літератури імперського періоду // Питання історії науки і техніки. № 2. Київ, 2017. С. 7-17.
4. Жам О. Міжнародне млинологічне товариство (TIMS) й українська млинологічна асоціація, їх роль в ідентифікації джерел з етнічності та популяризації України в сучасному Євroatлантичному просторі // Наукові записки з української історії: Зб. наук. ст. Вип. 42 (Спецвипуск). Переяслав-Хмельницький (Київ. обл.): Домбровська Я.М., 2017. С. 96-101.
5. Жам О. Документи фонду Києво-Печерської лаври як джерело дослідження історії Лаврського млинарства XVII – поч. XX ст. // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Випуск 53. Київ, 2017. С. 37-43.

Статті в іноземних виданнях

6. Жам О. Особливості спорудження та утримання млинових гребель із дорогами на Правобережній Україні в XIX ст. // Spheres of Culture. Volume XII. Lublin, 2015. С. 253-260.

Публікації, які додатково відображають результати дослідження

Тези наукових доповідей:

7. Жам О. Борошномельні млини монастирів Правобережної України у працях дослідників XIX – поч. XXI ст. // Православ'я в Україні: Збірник за

матеріалами VII Міжнародної наукової конференції, присвяченої 25-літтю відновлення Київської православної богословської академії (1992-2017) / Під ред. д. богосл. н., проф., митрополита Переяслав-Хмельницького і Білоцерківського Епіфанія (Думенка), д. іст. н. Г.В. Папакіна, Н.М. Куковальської та ін. Київ: [Київська православна богословська академія], 2017. Ч. 2. С. 75-84.

8. Жам О. Малюнки Г.О. Лебедева як джерело для дослідження архітектури традиційних борошномельних млинів (За матеріалами зібрання Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав») // Всеукраїнський Музейний Форум. Матеріали науково-практичної конференції / В загальній редакції Л.О. Гріффена. Переяслав-Хмельницький, 2017. С. 133-137.

9. Жам О. Борошномельні млини священнослужителів і членів їх родин у приватному та орендному володінні на Правобережжі України у XIX ст. Постановка проблеми // Православ'я в Україні: Збірник матеріалів V Міжнародної наукової конференції / [під. ред. митроп. Переяслав-Хмельницького і Білоцерківського Епіфанія (Думенка) та прот. Віталія Клоса]. Київ: [Київська православна богословська академія], 2015. С. 538-542.

10. Жам О. Борошномельне виробництво Торгового дому «Брати Яхненки і Симиренко» // ПЕРЕЯСЛАВІКА: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: збірник наукових статей. 2015. Випуск 9 (11). С. 152-158.

11. Жам О. Технічний стан парових борошномельних млинів Правобережної України другої половини XIX ст. // Український Млинологічний альманах. Історія, етнографія, культура. Науковий ілюстрований альманах Української Млинологічної Асоціації. Спецвипуск, 2014 р. Першої міжнародної наукової конференції «Історія українського традиційного млинарства», 15-17 жовтня 2009 р., м. Черкаси – с. Вереміївка Черкаської обл. Черкаси, 2014. С. 116-121.

12. Жам О. Борошномельне виробництво Київської губернії XIX століття // Матеріали до української етнології. Збірник наукових праць. Випуск 2 (5). Київ, 2002. С. 76-81.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	10
1.1. Історіографія дослідження.....	10
1.2. Джерельний комплекс.....	23
1.3. Методологія дослідження та категоріально-понятійний апарат.....	52
РОЗДІЛ 2. БОРОШНОМЕЛЬНЕ ВИРОБНИЦТВО ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТ. В ІСТОРИОГРАФІЧНИХ СТУДІЯХ ІМПЕРСЬКОГО ПЕРІОДУ (1793-1917 рр.).....	61
2.1. Техніко-технологічна література на борошномельну тематику.....	61
2.2. Розвиток борошномельного виробництва Правобережної України кін. XVIII – поч. XX ст. в економічно-статистичній літературі.....	73
2.3. Історичні розвідки та довідкова література про виробництво борошна імперської доби.....	94
РОЗДІЛ 3. ІСТОРИОГРАФІЯ РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ ПРО БОРОШНОМЕЛЬНУ ГАЛУЗЬ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТ. (1920-1980-ті рр.).....	104
3.1. Дослідження історії зернопереробної галузі в літературі для профільних навчальних закладів вищої та професійно-технічної освіти.....	104
3.2. Соціально-економічні відносини в борошномельній галузі Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в наукових розвідках радянських учених.....	112
3.3. Проблематика регіональної своєрідності традиційних борошномельних млинів та виробництва Правобережжя України кінця XVIII – початку XX ст. в наукових працях.....	125

РОЗДІЛ 4. МЛИНАРСТВО ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ	
КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТ. В СУЧАСНОМУ	
ІСТОРІОГРАФІЧНОМУ ДИСКУРСІ 1991-2017 рр.....	133
4.1. Дослідницькі стратегії вітчизняних учених з наукової проблематики борошномельного виробництва Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст.....	133
4.2. Соціально-економічні та регіональні виміри борошномельного виробництва на теренах Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.) в сучасній українській історіографії.....	137
4.3. Історико-культурний феномен млинарства Правобережжя України кінця XVIII – початку XX ст. в науковому дискурсі 1990-х рр. – початку XXI ст.....	166
ВИСНОВКИ.....	178
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	186
ДОДАТКИ.....	315

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВЗБ – Всеросійський з’їзд борошномелів

ВГСК – Волинський губернський статистичний комітет

Губ. – губернія

ДАК – Державний архів міста Києва

ДАЖО – Державний архів Житомирської області

ДАКО – Державний архів Київської області

ДНАБ – Державна наукова архівна бібліотека в м. Києві

ДАРО – Державний архів Рівненської області

ДАХО – Державний архів Хмельницької області

ДАЧО – Державний архів Черкаської області

ІВЕТ – Імператорське Вільне економічне товариство

ІМФЕ ім. М.Т. Рильського – Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України

КГСК – Київський губернський статистичний комітет

ММТ (TIMS) – Міжнародне млинологічне товариство

МВС – Міністерство внутрішніх справ

МДМ – Міністерство (землеробства і) державного майна

МТП – Міністерство торгівлі і промисловості

МФ – Міністерство фінансів

МШС – Міністерство шляхів сполучення

НБУВ – Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАНУ

НДЕ – нетрадиційні джерела енергії

ПГСК – Подільський губернський статистичний комітет

Пов. – повіт

УМА – Українська млинологічна асоціація

ЦДІАУК – Центральний історичний архів України в м. Києві

ВСТУП

Актуальність теми. Апогеєм розвитку борошномельного виробництва на Правобережній Україні був період з кінця XVIII – до початку XX ст., коли значно удосконалилося традиційне млинарство (водяне, вітряне, кінне, ручне) й інтенсивно почало впроваджуватися парове млинарство. За сумою виробництва круп'яно-борошномельна галузь посідала друге місце в регіоні (після цукрової), а за кількістю підприємств (млинів) – перше. Між тим, маючи важливе значення в історичному та соціально-економічному розвитку Правобережжя України, борошномельна галузь не знайшла відповідного комплексного відображення ні в українській, ні в зарубіжній історіографії й досі залишається маловивченою в історичних та етнокультурних дослідженнях. Відсутні праці, в яких міститься аналіз проблем виникнення та становлення борошномельної галузі в Україні загалом та на Правобережжі зокрема. Одна з причин такої ситуації полягала в спрямованості історичної науки на вивчення загальних аспектів політичного, соціального, правового й економічного розвитку тогочасного суспільства.

Актуальність вивчення задекларованої проблеми зумовлена необхідністю переосмислення наявної історіографії щодо функціонування широкої інфраструктури млинарських борошномельних закладів як складової соціально-господарського комплексу регіону і, водночас, феномена української культури. В сучасній Україні багатовіковий досвід млинарства, яке стабільно забезпечувало потреби населення в якісній, екологічно чистій та недорогій продукції, стає особливо актуальним, а його історіографічний аналіз відіграє важливу роль у розвитку наукових досліджень. Інтерес до комплексного вивчення історіографії млинарства з боку фахівців різних галузей є цілком виправданим.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках науково-дослідної теми кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди: «Становлення і розвиток наукових шкіл на теренах України

в другій половині XIX – на початку XX ст.: зміни наукових концепцій, закономірності та механізми розвитку науки» (номер державної реєстрації 0112U005221).

Об’єктом роботи є масив історичної, науково-технічної, етнографічної, мистецтвознавчої літератури кін. XVIII – поч. XXI ст., в якій розглядається борошномельне виробництво Правобережної України кін. XVIII – поч. XX ст. як провідна переробна галузь регіону (дослідження напрямків розвитку борошномельного млинарства, інфраструктури млинарських закладів, соціально-економічних, природно-кліматичних і суспільно-політичних умов функціонування млинів).

Предметом дослідження є процес становлення та розвитку знань у імперській, радянській, сучасній вітчизняній та зарубіжній історіографіях щодо розвитку борошномельної галузі Правобережної України кін. XVIII – поч. XX ст., формування пріоритетних проблемно-тематичних напрямів досліджень, зміна теоретико-методологічних, концептуальних підходів упродовж тривалого історіографічного процесу.

Мета дослідження полягає у виявленні й історіографічному аналізі наявного комплексу публікацій про борошномельне виробництво Правобережної України наприкінці XVIII – поч. XX ст., розкритті особливостей відображення досліджуваної проблеми в літературі з кін. XVIII ст. й до сьогодення під кутом зору вітчизняної і зарубіжної історіографії.

Досягнення поставленої мети реалізується через вирішення таких дослідницьких завдань:

- виділити і проаналізувати основні етапи наукової розробки проблеми в історіографії, охарактеризувати проблемно-тематичні напрями та внесок окремих дослідників та наукових осередків у вивчення проблеми, означити комплексність та новизну їхніх досліджень;

- розкрити теоретико-методологічні засади дослідження, виявити, систематизувати й класифікувати джерельний комплекс, встановити його репрезентативність;
- з'ясувати стан вивчення теми в літературі імперського періоду, дати історіографічну оцінку напрацюванням імперських дослідників та їх впливу на динаміку подальших досліджень;
- визначити політичні, економічні, соціокультурні чинники, які впливали на формування історіографічного поля теми дослідження в радянський період;
- встановити пріоритетні напрямки досліджень, їх концепти щодо визначальних тенденцій розвитку борошномельної галузі Правобережної України кін. XVIII – поч. XX ст. в історіографічній науці після відновлення незалежності України;
- окреслити коло наукових проблем, які не отримали належного висвітлення в українській і зарубіжній історіографіях, потребують подальшого вивчення та обґрунтування з погляду застосування набутого досвіду в сучасній вітчизняній борошномельній галузі.

Хронологічні рамки дисертації мають конкретно-історичний та історіографічний виміри: історичний – охоплює період з кін. XVIII – до поч. XX ст. – час найбільш інтенсивного розвитку борошномельної галузі на території Правобережної України (від включення в 1793 р. цієї території до складу Російської імперії й до включення України до складу СРСР, після якого відбулися докорінні зміни в організації борошномельного виробництва, а також значимістю соціально-економічних і техніко-технологічних змін, які відбувалися в борошномельній галузі в цей час; історіографічний – стосується історичної, технічної та іншої літератури у цій галузі, опублікованої з кін. XVIII ст. – до поч. XXI ст., і визначається межами зародження та проведення самих наукових досліджень з даної проблеми.

Географічні межі дослідження мають два виміри: перший – пов'язаний з територією Правобережної України, яка за тогочасним територіально-

адміністративним поділом включала Київську, Волинську та Подільську губернії (Київське генерал-губернаторство) та становила окремий історико-географічний, адміністративно-територіальний і господарський регіон Російської імперії. Другий стосується географії самих досліджень означеної проблематики та місця публікації їх результатів.

Методологічною основою роботи є цивілізаційний підхід як сучасна основа теоретичного осягнення історичного процесу, наукові принципи системності, об'єктивності, всебічності, наступності, історизму. У процесі дослідження використано загальнонаукові та спеціально-історичні методи логічного та історіографічного аналізу, порівняння, періодизації, типологізації, класифікації, біографічний, системно-структурний, проблемно-хронологічний, історико-ситуаційний, ретроспективний.

Наукова новизна дослідження полягає у постановці актуальної теми, яка не дістала всебічного та об'єктивного висвітлення в історичній науці, та спробі її системного опрацювання. У дисертації вперше: здійснено системний та комплексний аналіз історіографії проблеми; введено до наукового обігу масив вітчизняної та зарубіжної наукової літератури, архівних джерел, залучено найновіші публікації, які ще не підлягали історіографічному аналізу; окреслено основні історіографічні періоди вивчення теми; з'ясовано особливості накопичення знань з досліджуваної теми на кожному історіографічному етапі; обґрунтовано класифікацію історіографічних джерел та охарактеризовано їхню специфіку; проаналізовано накопичення історіографічних знань із теми дослідження в регіональному розрізі; визначено особливості імперської, радянської та сучасної літератури в історичному дискурсі кінця XVIII – початку XXI ст.; запропоновано міждисциплінарний підхід у висвітленні теми дослідження, який відбиває єдність історичного, соціально-економічного, етнографічного, мистецтвознавчого, музеєзнавчого, культурологічного аспектів. Удосконалено й поглиблено: бібліографічний перелік праць як найновішими виданнями, так і тими, що з різних причин не були введені до наукового обігу;

відомості про дослідників, які розробляли задекларовану тему. Одержали подальший розвиток: з'ясування внеску вітчизняних і зарубіжних вчених у дослідження теми; формулювання категоріально-понятійного апарату проблеми; визначення історіографічних аспектів, які обумовлюють перспективність подальшого вивчення теми.

Теоретичне і практичне значення дослідження полягає в аналізі та репрезентації різножанрової літератури, що відображає історичний досвід борошномельного виробництва на теренах Правобережної України кін. XVIII – поч. XXI ст. – період найбільш інтенсивного розвитку цієї галузі в регіоні. Результати дослідження мають усебічний характер і можуть бути застосовані в різних сферах діяльності: науковій, педагогічній, практичній, музеєзнавчій тощо. Теоретичні узагальнення, фактичні матеріали, оцінки й висновки дисертації можуть бути використані при написанні загальних і спеціальних праць з історіографії та соціально-економічної історії України кін. XVIII – поч. XXI ст.; вони сприятимуть усебічному науковому осмисленню історії вітчизняної борошномельної галузі; можуть скласти основу лекційних і семінарських занять у навчальних закладах, а також на підприємствах борошномельної, пекарної, елеваторної та інших галузей; створенню музейних експозицій і розробки тематичних текстів екскурсій.

Апробація результатів дослідження здійснена на міжнародних та всеукраїнських наукових та науково-практичних конференціях: Всеукраїнська науково-практична конференція «Історія повсякденності: теорія і практика – 2011» (м. Переяслав-Хмельницький, 13-14 травня 2011 р.); Треті філаретівські читання (м. Ніжин, 18-19 грудня 2013 р.); П'ята Міжнародна наукова конференція «Православ'я в Україні» (м. Київ, 17-18 листопада 2015 р.); Всеукраїнський Музейний Форум (м. Переяслав-Хмельницький, 3-5 липня 2017 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Україна в сучасному Європейському просторі в умовах зовнішньополітичних викликів» (м. Переяслав-Хмельницький, 18-19 травня 2017 р.); Наукова конференція «Україна та українці в етнокультурних

процесах Центрально-Східної Європи: минуле і сучасне» (м. Київ, 26.11.2015 р.); VII Міжнародна наукова конференція «Православ'я в Україні» (м. Київ, 23.11.2017 р.; Наукова конференція «Музей – як осередок духовної, культурної спадщини українського народу» (м. Яготин, 24 листопада 2017 р., IV Міжнародна наукова конференція «Україна – Польща: спільні шляхи до свободи. Балто-Чорноморський союз Міжмор'я: ретроспектива і перспектива» (м. Житомир, 7.11.2017 р.

Публікації. Основні результати дисертації оприлюднені у 12-ти авторських публікаціях, 4 – у вітчизняних фахових наукових виданнях, 1 – у зарубіжному, 7 – у матеріалах науково-практичних конференцій.

Структура дисертації зумовлена метою дослідження та поставленими завданнями і побудована на поєднанні хронологічного і проблемного принципів. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (1 231 позиція). Повний обсяг роботи 317 сторінок (із них 186 сторінок основного тексту).

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДжЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія дослідження

Борошномельне виробництво (млинарство) – одна із провідних галузей переробної промисловості України, яка займає важливу сторінку в історії господарчої діяльності українського народу. Проте, вона малодосліджена в історичній науці і потребує всебічного вивчення. В передмові до 1-го номеру журналу борошномельної справи і хлібної торгівлі «Мельник» за 1892 р., було зазначено: «Едва ли есть у нас еще какая-нибудь отрасль промышленности, которая так бедна литературой, как мукомольное дело... Возьмите любую крупную промышленность... вы всюду найдете массу статей и сочинений по специальным вопросам, одно только мукомолье пребывает у нас, по этой части, в загоне, в забытии» [1209, с. 1].

Ці питання досі все ще лишаються відкритими, адже стан справ у вивченні борошномельної галузі Російської імперії в цілому й Правобережної України зокрема майже не покращився. В ХІХ ст. спеціалістами технічного профілю було підготовлено низку довідників по млинарству, в радянську добу – навчальні посібники для профільних технічних вузів по млинарству, в 70-80-х рр. ХХ ст. та на поч. ХХІ ст. з'явилися окремі дослідження з різних аспектів досліджуваної проблеми та по окремим регіонам, проте борошномельна промисловість Правобережної України поки що залишається малодослідженою, хоча цей регіон був одним із найбільших центрів млинарства Російської імперії.

Незважаючи на давню історію вітчизняного млинарства й тривалий період висвітлення основних аспектів борошномельного виробництва в працях дослідників досі не запропонована періодизація історіографічних етапів їх вивчення. На нашу думку, з огляду на достатній ступінь нагромадження наукових знань з досліджуваної проблематики, можливо вирішити завдання її періодизації. Історіографічний комплекс щодо зазначеної проблеми умовно можна розділити на три групи за проблемно-хронологічним підходом: імперська історіографія (кін.

XVIII ст. – 1917 р.); історіографія радянських часів (1920-1980-ті рр.); історіографія періоду незалежності України (з поч. 1990-х рр. – і триває донині). Мотивація виділення таких періодів зумовлена тим, що на цих етапах формувалися нові бачення досліджуваної проблематики, які принципово відрізняються від інших етапів напрямками досліджень, постановкою проблем, їх об'єктивним розглядом, загальними концептуальними підходами, методологією.

Вважаємо, що перший етап – «імперський» – розпочався наприкінці XVIII ст. і закінчився в 1917 р., адже на початку 20-х рр. XX ст. на території Наддніпрянщини було встановлено новий політичний режим – радянський. Імперський період, головним чином, представлений працями винахідників-раціоналізаторів, інженерів, вчених-технологів, техніків, власників млинів, мельників, які мали практичні навички і досвід млинобудування: І. Ренованца, В. Левшина, А. Каофенгофера, О. Колмакова, Л. Штурма, І. Лема, Ф. Володимирова-Смородинова, А. Мілютіна, І. Шишкіна та ін. Вони прагнули дати конкретні рекомендації щодо вдосконалення традиційних водяних і вітряних млинів, раціоналізації технології борошномельного виробництва, збільшення асортименту продукції, нарощування об'ємів виробництва, покращення умов зберігання зерна й борошна тощо. Позитивною стороною праць згаданих вище дослідників є наявність детальних і чітких креслень, малюнків, таблиць. Проте всі вони відображали виключно технічну сторону будівництва і експлуатації млинів, не беручи до уваги історичний досвід і традиції млинобудування.

У цей період масово публікуються праці за сприяння ІВЕТ, які прямо або опосередковано стосувалися проблем борошномельного виробництва. Товариство мало на меті вивчення господарського життя країни та поширення корисних і потрібних для сільського господарства знань, які повинні сприяти покращенню результатів господарювання. Товариство було орієнтоване на поширення нових методик і технологій, теоретичні і практичні дослідження на основі передового іноземного досвіду. Наукові та практичні напрацювання членів-кореспондентів ІВЕТ В. Соколова, В. Писарева, В. Слабошевича, П. Афанасьєва, Д. Менделєєва

та інших оприлюднювалися на сторінках видання «Труды Императорского Вольного экономического общества», а також у окремих працях. Здобутки членів Товариства мали переважно теоретичне значення й сприяли розвитку млинологічної науки, але мало застосовувалися на практиці.

Історіографічні пошуки по темі дослідження почали набувати певної системності й послідовності в 2-й пол. XIX ст., що було пов'язано із технічним переоснащенням борошномельної галузі на основі широкого застосування у виробництві парового двигуна і вальцьового помолу замість жорнового. З появою нової техніки зросла потреба щодо поінформованості у способах побудови нових видів млинів і організації на них виробництва. Саме в цей час було розроблено і опубліковано найбільше праць з теми дослідження, підґрунтям для яких слугував досвід іноземних спеціалістів, пристосований до особливостей місцевого борошномельного виробництва. Вчені проаналізували значний пласт історіографічних джерел, створених у попередні роки імперськими та зарубіжними вченими, що дало змогу глибше осягнути маловивчені аспекти млинарської тематики та спрямувати її історіографічні напрямки. Широкий огляд літератури з історії млинарства був здійснений у навчальних посібниках для лекційних курсів з технології борошномельного виробництва, які читалися в Харківському технологічному інституті, Московському сільськогосподарському інституті, Санкт-Петербурзькому державному технологічному інституті, Одеській школі борошномелів та інших навчальних закладах Російської імперії. Авторами та упорядниками посібників виступили представники професорсько-викладацького складу профільних навчальних закладів, а саме: П. Афанасьєв, Д. Менделєєв, Я. Никітський, П. Федоров, К. Зворикін М. Мельніков та ін. [603; 843; 1078; 1079; 1098; 1099; 1100; 1118; 1121; 1147-1159]. Більшість з них за освітою були інженерами-техніками та інженерами-технологами, тому крім теоретичної бази мали практичний досвід у млинарській сфері. В посібниках детально описана будова різних видів млинів, охарактеризовані млинарські машини (подрібнюючі, сортуючі, збагачуючі і т.п.), дано теоретичне і практичне обґрунтування різних

видів і способів помолу зерна на млинах, наведена інформація про будову зерна, хімічний склад і сорти, дано визначення терміну «помол» (простий та повторювальний), розглянуті підготовчі етапи до помолу (очищення зерна від сторонніх домішок), піднімається проблема якості борошна, залежно від способу помолу та виду млина.

Важливим напрямком літератури імперського періоду були праці технічного профілю з млинобудування. Розробкою цієї проблеми займалися О. Мюллер, К. Дебу, О. Олександров, В. Портнов, В. Соколов, К. Зворикін, К. Вебер, Я. Нікітський, П. Федоров, Е. Бауман, М. Ціон, М. Мельников, А. Маркушевич, С. Нотович, С. Попов, І. Кораков та ін. [597; 606; 777; 860; 895; 897; 966; 1058; 1084; 1085; 1089-1092; 1098-1100; 1116-1118; 1122; 1123; 1148-1159; 1194]. В полі зору їхніх дослідницьких інтересів перебували здебільшого водяні та парові млини. Окремо варто згадати праці І. Ренованца, Д. Неєлова, Н. Архангельського, Д. Аачинова, присвячені спорудженню млинових гребель [592; 602; 862; 912]. Їх особливістю є вдало узагальнений вітчизняний і зарубіжний досвід греблебудування та детальні рекомендації щодо спорудження, утримання та ремонту гребель. Інтерес до млинових заруд пояснюється їх важливістю для діяльності водяних млинів. Відносно менше уваги в працях дослідників імперської доби приділено вітрякам, що пояснюється їх незначною продуктивністю порівняно із водяними та паровими млинами і тому меншим значенням для борошномельної галузі. Серед них виділяються дослідження Ф. Володимирова-Смородинова, К. Дебу, П. Олександрова, Е. Баумана, М. Феорова [635; 606; 594; 1089; 1147; 1148]. Ще меншою мірою імперські дослідники цікавилися питаннями видобутку млинового каменю та виготовленням жорен. Ця тема піднята в працях вчених-географів, військових топографів Г. Оссовського, П. Тутковського, М. Мукалова, М. Міклухи-Маклая, М. Столпянського, М. Тарановського [844; 858; 977; 1005]. Дослідження цього циклу включає серію розвідок про поклади жорнового каменю на території правобережних губерній, основні осередки його видобування, промислові центри виготовлення млинових

жорен, напрямки їх збуту. Разом з тим, в епоху масового поширення парових млинів, перебудови водяних млинів на паро-водяні й застосування в млинарстві вальцових станків замість жорен вивчення примітивного жорнового промислу дедалі більше втрачало актуальність.

Одними з найбільш висвітлених в імперській історіографії є питання вирощення зернових культур і хлібної торгівлі. Для вивчення досліджуваної теми вони мають безпосереднє відношення, оскільки допомагають оцінити обсяги зерна, які підлягали переробці на млинах регіону, об'єми й напрямки збуту продукції. Питання виділення центрів борошномельного виробництва, динаміки цін на зерно і борошно розглянуті в працях економістів Г. Сазонова, П. Ляценка, П. Шостака, Ю. Янсона, А. Чупрова, А. Поснікова, Б. Дзінкевича та ін. [538; 616; 629; 670; 671; 819-823; 948; 1074-1076;].

У зв'язку з тим, що на діяльність млинів значний вплив здійснювали природно-кліматичні фактори, ряд досліджень цієї тематики присвятили М. Симашкевич, С. Каретніков, А. Братчиков, І. Штукенберг [617; 765; 956; 1068]. Ними зроблена фізико-географічна характеристика досліджуваної території на предмет її сприятливості для розвитку млинарства, проаналізовано гідрологічні ресурси рік регіону (Дніпра, Бугу, Дністра та їх приток), врожайність зернових культур. А також зроблено висновок про те, що в українських правобережних губерніях було розвинуто хліборобство, що зумовило наявність тут великої кількості млинів.

Для більшої частини дослідників імперської доби предметом пильного студіювання стала адміністративна та економічна сторона борошномельної галузі. Статистичні відомості про борошномельне виробництво (кількість млинів, чисельність робітників, об'єм продукції) та адміністративні дані (власники млинів, управляючі, адреса розташування) містять праці губернських чиновників І. Фундукля, В. Мозгового, Л. Похилевича, Д. Журавського, а також державних статистиків, економістів, військових топографів Д. Тимирязева, С. Тихонова, О. Забеліна, В. Андросова, І. Горлова, Д. Морева, Д. Гейдена та ін. [600; 640; 649;

736; 738; 849-853; 857; 899; 900; 1018; 1055]. В основу досліджень цих авторів лягли статистичні звіти Міністерства фінансів, Міністерства торгівлі і промисловості, Міністерства державного майна, Міністерства внутрішніх справ, Військового міністерства, Генерального штабу, щорічні звіти губернаторів Київської, Подільської, Волинської губерній, дослідження губернських статистичних комітетів. Дослідження містять стислий історико-статистичний, господарсько-економічний, огляд борошномельної галузі Правобережжя України кін. XVIII – поч. XX ст., вирізняються залученням значної кількості статистичних даних. Разом з тим, праці не охоплюють всі види млинів: включають лише відомості про значні водяні, парові, паро-водяні млини досліджуваного регіону, оминаючи увагою вітряні та невеликі водяні млини. В них міститься ряд узагальнених оцінок стану борошномельного виробництва Російської імперії в цілому й досліджуваного регіону зокрема. Переважають здебільшого загальні дані, не акцентується увага на млинарстві Правобережної України.

Важливе місце в працях дослідників імперської доби посідали також дослідження монастирів Правобережжя України, в яких приділена увага монастирським млинам. Цінними для дослідження монастирських млинів є праці М. Теодоровича, М. Мухіна, Ф. Маніковського та ін. [829; 859; 1011-1016].

До найбільш інформативно насичених праць імперського періоду належать дослідження, в яких охарактеризовано господарство окремих маєтків Правобережної України досліджуваного періоду, й описані борошномельні млини, які входили до складу маєтків. Насамперед це дослідження М. Філіпченка, П. Сльозкіна, Г. Борисова, Ф. Любанського, І. Лещенка, які містять відомості про маєтки родини Балашових, Терещенків, Потоцьких, Бобринських, Львових та інших магнатів, а саме: історичні довідки, аналіз господарсько-економічного стану маєтку, і борошномельного виробництва зокрема [615; 818; 872; 873; 874; 959; 960; 1053]. Праці незважаючи на своє господарське спрямування мають високу наукову та історичну цінність.

Одним із напрямків вивчення промислового борошномельного виробництва в імперській історіографії було дослідження фабричного законодавства й висвітлення політики уряду Російської імперії щодо торгово-промислової діяльності промислових підприємств, зокрема й борошномельних. Нормативно-правова база будівництва та експлуатації борошномельних млинів, правове регулювання в промисловій сфері, діяльність фабричної інспекції, дотримання трудового законодавства та інші питання цієї проблематики висвітлені у працях Л. Ніселовича, В. Ніколаєва, Я. Михайловського, В. Литвинова-Фалинського, М. Лунца, І. Новицького, Р. Вейцмана, А. Кобеляцького, Ю. Рибаківа [350; 353; 354; 372; 624; 770; 815; 817; 865; 943]. Більшість праць написані за державним дорученням, у зв'язку з чим їх автори висвітлювали переважно позитивну сторону законодавчої діяльності, не містили аналітичних оцінок й були по суті переказом тогочасного промислового законодавства.

Кін. XIX – поч. XX ст. в імперській історіографічній науці ознаменувався появою спеціальних узагальнюючих праць: П. Афанасьєва, Д. Ріхтера, Г. Рамнека, В. Мікіна, А. Мяснікова, А. Львовського, Д. Никоненка, К. Мацяньського по борошномельному виробництву Російської імперії, до яких увійшли відомості про млини Правобережної України досліджуваного періоду [588; 824; 861; 917; 1078; 1079; 1119; 1139]. В них висвітлені техніко-технологічні, історичні, картографічні аспекти тогочасного борошномельного виробництва. Сюди варто віднести також ґрунтовні довідники «Мукомольное дело в России...», «Календарь для мукомолов...», в яких вміщені дані про видовий і кількісний склад млинів, власників, рік побудови млинів, адресу, чисельність робітників, вид і потужність двигунів, основні робочі механізми, наявність промислового свідоцтва, розряд свідоцтва, опалення та освітлення млинів, середньодобовий і річний помол, дані про оподаткування. Окремо згадуються борошномельні навчальні заклади імперії, приділена увага діяльності Всеросійських з'їздів борошномелів [445; 459].

Нарощенню знань у сфері млинарства сприяли енциклопедичні довідники, видані в кін. XIX ст. – поч. XX ст., в яких були охарактеризовані різні типи млинів, їх технічне облаштування, принципи діяльності [576-582].

Роблячи висновок відносно історіографії імперського періоду, слід зауважити, що спеціальних досліджень, які б характеризували розвиток борошномельного виробництва Правобережної України кін. XVIII – поч. XX ст., в цей період не було зроблено. Були лише окремі спроби дослідників різного профілю висвітлити певні аспекти розвитку борошномельної галузі Російської імперії, які містили переважно статистичний матеріал й пропозиції щодо раціоналізації тогочасної млинарської техніки й технології борошномельного виробництва. В них майже повністю відсутня інформація про розвиток борошномельного виробництва на Правобережжі України в досліджуваний період. Але ми повинні зазначити, що вагомість напрацювань імперської доби полягає в тому, що дослідники були безпосередніми свідками та учасниками всіх процесів, які відбувалися в борошномельній галузі. За освітою більшість з них були економістами, інженерами-техніками, технологами, які мали практичну мету – розробити рекомендації уряду, сільськогосподарським і промисловим організаціям, власникам млинів. Саме вони заклали основу для подальшого розгляду проблеми.

Другий історіографічний етап у висвітленні досліджуваної тематики пов'язуємо з радянською добою: 1920-ті рр. – кін. 1980-х рр. Він тривав до часу відновлення державного суверенітету і незалежності України в 1991 р.

У радянській історіографії борошномельне виробництво Правобережної України кін. XVIII – поч. XX ст. досліджувалося переважно у світлі соціально-економічного підходу. В цілому в радянській історіографії інтерес до борошномельного виробництва послаблюється, що пояснюється науково-технічним прогресом, який призвів до появи нових млинарських механізмів (електричних, нафтових, парогенераторів) і відсунув традиційне борошномельне виробництво на задній план. Натомість отримали розвиток теоретичні й практичні

питання переробки зерна, що було пов'язане з необхідністю підготовки технічних кадрів для роботи з новими машинами.

Як і в попередній імперський період важливим джерелом інформації з історії борошномельного млинарства були підручники та навчальні посібники для профільних вузів (Московського державного технічного університету ім. М.Е. Баумана, Механічного інституту ім. М.В. Ломоносова, Московського державного університету харчових виробництв, Одеського інституту технології зерна і борошна, Київського політехнічного інституту, Харківського технологічного інституту та інших навчальних закладів), підготовлені за участю викладачів П. Козьміна, Я. Купріца, А. Демидова, Б. Акініна, Г. Барера, П. Демидова, М. Писарева, М. Пономарьова, П. Федорова, В. Рейсixa, В. Гіршсона, Г. Левятіна, М. Ярошевського, А. Панченка І. Левинсона, Г. Єгорова та ін. [1077; 1086; 1087; 1095; 1096; 1093; 1106-1115; 1126; 1128-1135; 1140-1144; 1147-1159; 1225; 1226]. Окремі відомості з досліджуваної проблематики містяться в спеціальній методичній літературі та технічних довідниках, розрахованих на працівників борошномельних підприємств: С. Букштама, В. Грибова, Д. Ривіліса, Г. Андріха та ін. [599; 972; 1083]. Спільною рисою цих видань є спеціальна освіта їх авторів (переважно інженери-технологи) і стислий історичний огляд млинарських пристроїв різного часу й поетапне висвітлення історії млинарства у вступній частині або окремому розділі чи підрозділі видання. Історію борошномельної промисловості представники радянської історіографії розглядали вцілому, не акцентуючи увагу на її регіональних рисах. В їх дослідженнях спеціально не приділялася увага висвітленню борошномельного виробництва Правобережної України кін. XVIII – поч. XX ст., проте, вміщені в них матеріали щодо розвитку вітчизняної зернопереробної галузі подані системно в хронологічному порядку, завдяки чому створюється цілісна картина еволюції борошномельної галузі.

Дослідження різних аспектів млинарства знайшло своє відображення у дисертаційних роботах Г. Барера та Е. Ейноха, захищених в 30-40-х рр. XX ст. [388; 398]. В цих дослідженнях розглянуті техніко-технологічні аспекти

борошномельного виробництва, зроблено порівняльний аналіз давньої й сучасної для авторів млинарської техніки.

У 20-30-х рр. ХХ ст. з'явилися перші ґрунтовні історичні праці І. Бровера, Є. Сташевського, М. Слабченко, О. Оглобліна, С. Городецького об'єктом вивчення яких виступила соціально-економічна історія України й окремих її регіонів, зокрема, Правобережної України [618; 650; 871; 974; 958]. Висвітлюючи основні галузі господарства регіону, дослідники звернули увагу й на питання вирощення та переробку зерна, торгівлю зерновими продуктами на Правобережжі, видовий склад зернових культур, рельєф, геологічну будову, клімат, внутрішні води, ґрунти регіону. Дослідження щодо висвітлення проблем млинарства досліджуваного періоду мали в них опосередкований характер, але разом з тим, завдячуючи їм зроблено перші спроби розкрити вплив соціально-економічних факторів на розвиток цієї галузі.

В радянський час були опубліковані спеціальні розвідки й ґрунтовні праці з історії вітчизняного млинарства М. Панкова Є. Фатєєва, В. Різниченка, С. Кипторенка, Н. Зотова, А. Смирнова, В. Гусева, В. Данилевського, В. Ільченка, А. Братухіна, С. Щербакова, в яких узагальнено млинарський досвід попередніх історичних епох, зокрема, проаналізовано видовий склад млинів, їх конструктивні особливості, технологію переробки зерна, зроблено висновок про доцільність використання у борошномельній галузі, особливо воєнного й післявоєнного періодів, ручних, водяних, вітряних млинів [667; 881-883; 964; 1036-1039; 1082; 1088; 1103; 1105].

Серед питань, які перебували в центрі дослідницьких інтересів вчених радянського періоду, були: історія техніки борошномельної промисловості (Н. Іванова), вплив греблебудування на ерозію ґрунтів (О. Біруля), умови праці та захворюваність робітників борошномельних млинів (І. Пік, В. Куліков, С. Векслер, М. Хворостанський, Ф. Каган), внутрішня і зовнішня торгівлю зерновими продуктами (І. Гуржій), технічний та промисловий перевороти в борошномельній галузі (Л. Мельник), фільваркове борошномельне виробництво

магнатських помість Правобережної України (В. Маркіна, О. Баранович) [608; 611; 657-659; 830; 838; 839; 887; 1200; 1101; 1187; 1205; 1223;].

Окремим блоком в радянській історіографічній науці виступають праці, в яких висвітлюються ціни на зерно, борошно, крупи в Російській імперії в XVIII-XIX ст. (Б. Миронов), зернове виробництво й торгівля зерном й борошном (О. Ніфонов, П. Лященко), промислова статистика (Ю. Рібаков) [846; 847; 866; 819-823; 918].

Актуальною проблемою в працях дослідників радянського періоду стало дослідження архітектурних особливостей водяних і вітряних млинів (Г. Лебедєв, В. Самойлович, Ю. Коляда, П. Юрченко, Л. Прибега, З. Гудченко, В. Горленко, С. Павлюк, С. Таранушенко, А. Баранова) [387; 405; 648; 652; 880; 902; 949; 1006; 1072; 1203].

Серед праць, присвячених млинарству Правобережжя України, найґрунтовнішими є дослідження доктора історичних наук М. Стрішенця, в яких висвітлені техніко-конструктивні аспекти будівництва водяних млинів, гребель, проаналізована джерельна база по темі дослідження [984-1000].

Узагальнюючи внесок радянських істориків у вивчення млинарства Правобережної України кін. XVIII – поч. XX ст., приходимо до висновку, що ця тема в радянській історіографічній науці ґрунтовно не розглядалася. Проблему історії млинарства представники радянської історіографії розглядали в цілому, не акцентуючи увагу на її регіональних рисах.

Великою мірою напрацювання радянських дослідників базувалися на вже відомих, опублікованих джерелах, вони не вводили до наукового обігу нових джерел, архівних документів, в кращому випадку відслідковували якийсь один бік проблеми: видовий та кількісний склад млинів, технічний і промисловий перевероти у борошномельній галузі, зернове виробництво й торгівлю зерном і борошном. Наукову значущість досліджень ослаблює загальний формальний підхід. Здебільшого наведені в них відомості носили поверхневий та схематичний характер. Обмежена кількість фактичного матеріалу, відсутність

фундаментальних наукових напрацювань в попередні періоди не давала можливості науковцям дати обґрунтований та глибокий аналіз тим чи іншим явищам у розвитку борошномельної галузі Правобережної України досліджуваного періоду. До позитивних сторін радянської історіографії слід віднести започаткування висвітлення різних аспектів досліджуваної проблематики у дисертаційних роботах.

І, нарешті, третій етап розпочався з 1991 р. і триває донині. З відновлення незалежності Української держави в сучасній історіографічній науці історія вітчизняного млинарства все більше привертає увагу дослідників, що звісно знайшло відображення в історіографічних дослідженнях. Вагоме значення, на наш погляд, має поява значної кількості регіональних і локальних досліджень, в яких відображається розвиток борошномельної промисловості Правобережної України кін. XVIII – поч. XX ст. відокремлено від млинарства Російської імперії. Також, на наше переконання, відбулося розширення тематики досліджень стосовно історико-економічних, пам'яткоохоронних, природничих, мистецтвознавчих проблем млинарства. Водночас зросла й якість досліджень, що сприяло нарощенню знань у цій сфері. Дослідники почали застосовувати більш досконалі теоретико-методологічні та методичні основи у своїх працях. З відкриттям кордонів після розпаду СРСР вітчизняні та зарубіжні вчені розпочали наукову співпрацю в різних галузях науки. Доброю традицією стало проведення профільних міжнародних конференцій («Історія українського традиційного млинарства» (2009), «Українські млинологічні студії» (2016)), круглих столів, участь у спільних наукових проектах, створення тематичних сайтів («Млини України», «Прадідівська слава», «Україна Incognita»), що розширює історіографічне бачення та простір науковців загалом і у досліджуваній галузі зокрема. Завдяки залученню широких кіл науковців різного профілю, громадськості до наукової, науково-організаційної роботи намітилася позитивна тенденція у дослідженні млинарства.

Дослідження різних аспектів досліджуваної проблематики знайшло своє відображення у дисертаційних роботах сучасних вітчизняних дослідників А. Леня, С. Єсюніна, О. Лобко, Т. Шахрай, В. Павлюка, О. Буравського, О. Якимчука, Н. Темірової, Н. Романюк, А. Задорожнюка, А. Михайлика, П. Білецького, В. Левицького, О. Рудя, В. Іванчишена, О. Бундак, Л. Горенко, О. Суліменко та російських Л. Федорової, С. Рогатко, І. Зайця [389; 390; 392; 394; 397; 399; 402; 406; 407; 408; 400; 410; 413; 418; 420; 421-425; 427; 428]. Вперше в сучасній історіографічній науці прослідковується увага дослідників до міждисциплінарних підходів у вивченні досліджуваної тематики, які викликані розумінням взаємозалежності між економічними та соціальними процесами, природно-кліматичними, політичними, науковими факторами, які впливали на розвиток млинарства.

Разом з тим, незважаючи на ряд важливих здобутків сучасної історіографічної науки комплексно питання борошномельного млинарства Правобережної України кін. XVIII – поч. XX ст. не розглядалося. Натомість прослідковується поява великої кількості різнопланових праць з досліджуваної проблематики. В цілому історіографію з даної проблеми доцільно розділити за такими групами: узагальнюючі, спеціальні праці, навчальні посібники.

Проаналізувавши радянську та сучасну історіографію з теми дослідження, можна зробити узагальнюючі висновки про те, що праці попередників не містять комплексного дослідження питання розвитку борошномельного виробництва на Правобережній Україні наприкінці XVIII – поч. XX ст., а лише висвітлюють окремі його аспекти. Разом з цим, в цілому українська та іноземна наукова література представляють значну історіографічну базу, що є підставою для досконалого вивчення історико-економічного розвитку борошномельної галузі Правобережжя України кін. XVIII – поч. XX ст. Варто зауважити, що об'єктом історіографічного аналізу стали не тільки дослідження, спеціально присвячені історії борошномельного виробництва, але й праці, у яких досліджувана проблема не стала предметом вивчення, але є дотичною до нього.

1.2. Джерельний комплекс

Основою джерельної бази дослідження є сукупність різноманітних за характером, походженням, видовими ознаками, формою та змістом неопублікованих та опублікованих матеріалів. Неопубліковані джерела почерпнуто із фондів центральних й обласних державних архівів, наукових та універсальних бібліотек України, музейних фондів України.

Історіографічні джерела систематизовано, головним чином, за видовим критерієм. Виходячи з походження, змісту, специфіки та характеру історіографічного матеріалу, джерельну базу диференційовано на писемні та зображувальні (історичні та географічні карти, картографічні схеми). Писемні, у свою чергу, класифіковано на групи: 1) монографії, наукові статті, матеріали наукових конференцій; 2) дисертації та автореферати 2) навчальні посібники; 3) енциклопедично-довідкові та економічно-статистичні видання; 5) періодична преса; 6) архівні документи.

Зважаючи на історіографічний характер дослідження, його основу становлять опубліковані писемні джерела. Предметом основної уваги стала наукова література: спеціальні історичні праці, колективні та індивідуальні монографії, наукові статті, дисертаційні дослідження, матеріали наукових конференцій. Певне місце серед джерел займає навчальна література (підручники й посібники), яка дозволяє осмислити процес висвітлення наукових надбань борошномельної галузі у навчально-методичних працях. Залучено видання документальних джерел, які слугують досягненню ступеня організації досліджуваної галузі, а саме: законодавчі акти, офіційні документи державних органів, розпорядча документація підприємств, офіційне листування. При підготовці дисертації використовувались довідково-енциклопедичні видання, бібліографічні покажчики. Інформаційне насиченим джерелом є матеріали преси, частина яких підготовлена представниками суміжних галузей знань. Ці праці привертають увагу не стільки фактологічним матеріалом, скільки його осмисленням, подачею у відповідній авторській інтерпретації. Значимою складовою джерельної бази є економічно-

статистична, довідкова література, історичні розвідки із визначеної тематики. Крім того, в роботі представлені зображувальні джерела – картографічні (історичні та географічні карти, картографічні схеми), які дозволяють глибше осягнути історіографічний процес.

За територіальними ознаками історіографічні джерела поділяються на праці, які висвітлюють в цілому борошномельну галузь Російської імперії та роботи, що мають локальний характер, і висвітлюють особливості млинарства досліджуваного регіону. За хронологічним принципом вони поділяються на дослідження імперського періоду, радянських істориків та роботи сучасних науковців. За видовою ознакою використані документи і матеріали можна поділити на аналітичні, інформаційні, директивні. За тематикою досліджуваної проблеми їх можна згрупувати на джерела, що допомагають простежити архітектурно-конструктивну й техніко-технологічну сторону млинарства, соціально-економічну організацію виробництва, становлення борошномельної промисловості; торгівлю зерном і борошном тощо.

Кожна з цих груп має свої особливості, різний ступінь повноти, достовірності, об'єктивності інформації, потребує своєрідних методів та прийомів джерелознавчої критики, наукового пізнання. Тільки комплексне залучення джерел усіх груп дає шанс максимально об'єктивно і правдиво відтворити процес становлення й розвитку борошномельної галузі на Правобережжі України у досліджуваний період.

Основою джерельної бази дослідження є економічно-статистичні й довідкові видання: 1) загальноімперські статистичні збірники, огляди і довідники, видані Департаментом торгівлі і мануфактур, в яких охарактеризовано економіку за певні роки, зокрема містяться історико-статистичні огляди борошномельної промисловості; 2) збірники та огляди галузевих статистичних матеріалів: щорічники по переробній промисловості; показники підприємств по окремих галузях; 3) губернські і повітові статистичні матеріали, зібрання, довідники. Загалом довідники розділяються на видання державної статистики (відзначаються

повнотою даних, але охоплюють меншу кількість млинів) і довідники підприємницької статистики (охоплюють широке коло млинів, але якість статистики в них більш низька).

Промислова статистика була започаткована у XVIII ст., коли Сенат своєю постановою від 31 січня 1724 р. зобов'язав промисловців подавати відомості про свої підприємства. З 70-х рр. XVIII ст. статистичні дані про торгово-промислові підприємства (млини), почали включатися до щорічних звітів губернаторів, а з 30-х рр. XIX ст. – до оглядів губерній, які складали губернські статистичні комітети. Промисловою статистикою в Російській імперії й зокрема збором і публікацією щорічних даних по борошномельній промисловості займалися різні державні відомства: Статистичний комітет (з 1859 р. Центральний статистичний комітет), який об'єднав статистичні дослідження у межах імперії, Міністерство фінансів (Департамент торгівлі і мануфактур), Міністерство торгівлі та промисловості, Департамент неокладних зборів Міністерства фінансів (по млинах, які обкладалися акцизним збором), Фабрична інспекція, губернські правління. При цьому кожне із згаданих відомств займалося статистичним узагальненням підпорядкованих ним питань та переслідувало свої особливі цілі, мало власні програми збору і публікації статистичних даних. На основі зведених даних цих відомств видавалися: «Статистический временник Российской империи» (1866-1890); «Списки населенных мест Российской империи» (1861-1885); «Сборники сведений по России» (1882-1904); «Временник Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел» (1888-1916), «Указатели фабрик и заводов», «Сводь данных о фабрично-заводской промышленности России», «Адрес-календари», «Справочные книги», «Обзоры губерний», «Памятные книги», «Труды статистических комитетов», «Звіти фабричних інспекторів» (1885-1889), «Зведення звітів фабричних інспекторів» (1900-1914) та ін. [350-354; 374; 429-434; 469; 471-473; 482-486; 491-494; 501; 503-507; 519; 520; 531; 521-524; 535; 971]. Ці видання носили серійний характер, укладалися за географічним принципом згідно із існуючим адміністративно-

територіальним поділом, або виходили періодично окремими збірками. Відомості для них збиралися за спеціальними формулярами, що включали запитання про види, кількість і ціну продукції; кількість і потужність парових машин; склад робітників за статтю і віком; рівень заробітної плати; тривалість робочого дня; наявність технічних двигунів і механізмів; забезпеченість паливом і сировиною; стан збуту; будівлі фабрик і заводів; освіта і кваліфікація управлінського складу; училища, лікарні, каси та інші підрозділи на підприємствах. Формуляри заповнювалися зі слів власників млинів і тому їх дані не завжди були об'єктивні. Загалом ця група джерел складна для опрацювання: дані про млини в них подані безсистемно, від чого перемішалися великі промислові млини із малими, а значна їх кількість взагалі не увійшла до переліків.

Варто зазначити, що млини до статистичних й довідкових видань почали включати лише з 2-ї пол. XIX ст., коли борошномельне виробництво набуло промислового характеру. До того невеликі водяні та вітряні млини, за незначним винятком, статистика оминала увагою. Так, у довідник підприємств за 1832 р. не увійшли традиційні млини, які на той час не вважалися промисловими підприємствами [497].

До особливо цінних статистично-довідникових видань відноситься «Свод статистических данных о действующих в Европейской России мельницах» (1895) [492]. В книзі на основі даних Міністерства фінансів зазначаються місцезнаходження млинів, власник або орендар, тип двигунів, система роботи, добовий перемол (в пудах). Подібна інформація міститься в довіднику пізнішого часу «Список мукомольных мельниц России в 1908 году, Ч. 1. Товарные мельницы» (1909) [500]. Детальна інформація про промислові борошномельні млини імперії кін. XIX – поч. XX ст. міститься в довіднику «Мукомольное дело в России: настольная справочная книга...», виданій в Одесі у 1909 р. і перевиданій з доповненнями в 1912 р. [459]. Зазначається рік побудови млинів, адреси, кількість робітників, типи двигунів, робочі механізми, вид продукції, середньодобова продуктивність, ринки збуту, відомості про обкладання млинів промисловим

податком. Наводиться короткий опис борошномельних навчальних закладів імперії, списки особового складу виконавчих органів з'їздів борошномелів (із зазначенням їх місця проживання) та інша довідникова інформація. Довідковий характер має «Календарь для мукомолов» (1904), який включає: перелік млинів, адреси розташування, прізвища власників, розряд промислового свідоцтва, технічні характеристики двигунів і парових котлів, середньодобовий і річний обсяг переробленої продукції. Наведені дані про освітлення і опалення, чистий залишок пшениці і жита по губерніям і рокам та інші важливі відомості [445].

Цінним статистично-довідковим виданням є покажчик фабрик і заводів Європейської Росії і Царства Польського, складений П. Орловим у 1881 р. і перевиданий у 1887, 1890, 1894 рр. [470]. Покажчик укладений за офіційними відомостями Департаменту торгівлі і мануфактур, які щорічно збиралися із фабрикантів і заводчиків. Це видання подає поіменний перелік борошномельних підприємств Європейської Росії і Царства Польського із річною сумою виробництва не менше 2 тис. крб. При такому підході до переліку увійшли лише найбільші млини, здебільшого парові. Відносно невеликих млинів ця праця не робить навіть приблизних висновків, через неточність і неповноту даних. Суттєвими є вираховані автором показники середньої заробітної плати на млинах імперії і визначене місце борошномельної галузі серед інших галузей виробництва імперії.

У 1897 р. вийшли друком два фундаментальні довідники торгово-промислових підприємств Російської імперії «Фабрично-заводская промышленность России» та «Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации», у яких наведені статистичні дані про млини по губерніях імперії [441; 532-534]. На поч. XX ст. опубліковано низку довідників по фабрично-заводським підприємствам Російської імперії, в основу яких лягли офіційні дані МФ і МТП: «Адресная книга фабрично-заводской и ремесленной промышленности всей России» під редакцією А. Погожева (1905); «Фабрично-заводские предприятия Российской империи» (1909) під ред. Л.

Езиоранського; «Коммерческая Россия. Фабрично-заводская статистика» (1913); «Фабрики и заводы всей России. Сведения о 31523 фабриках и заводах» (1913); Фабрично-заводские предприятия Российской империи (исключая Финляндию) (1914); «Фабрично-заводские предприятия Российской империи» під редакцією Ф. Шобера (1914) [432; 499; 525; 527-529;]. Окремої уваги заслуговують довідники фабрично-заводських підприємств, укладені на поч. ХХ ст. відомим статистиком та економістом, засновником промислової статистики в Російській імперії В.Є. Варзаром, до складу яких увійшли відомості про млини Правобережної України [498]. Варто зазначити, що В. Варзаром було проведено два перших в Російській імперії промислові переписи (1900, 1908), які разом із переписом 1910-1912 рр., дали чимало цінної інформації про мережу млинарських закладів (видовий і кількісний склад млинів), кількісний і професійний склад робітників, обсяги виробництва продукції.

Промислові переписи є унікальним джерелом для вивчення стану і розвитку борошномельної промисловості Російської імперії поч. ХХ ст. Вони містять наступні відомості про промислові підприємства борошномельної галузі: назву підприємства, його місце розташування, тип володіння, ім'я власника, соціальний статус власника, вид продукції, сума річного виробництва і сума виручки від замовлень (в ціннісному вираженні), кількість робітників, тип і потужність двигунів, зрідка об'єм виробництва в натуральному вимірі. Ці дані дозволяють визначити прибутковість виробництва, собівартість продукції, просторову локалізацію борошномельної промисловості, розподіл млинів по типу володіння та ін.

Детальну інформацію про парові котли, встановлені на борошномельних млинах досліджуваного регіону, знаходимо у праці «Материалы для статистики паровых двигателей в Российской империи» (1882) [454].

Короткі історико-статистичні нариси про борошномельну галузь Правобережної України містяться в довідниках «Весь Юго-Западный край: Справочная книга торгово-промышленных и фабрично-заводских предприятий,

административных учреждений и крупных землевладений в губерниях Киевской, Волынской и Подольской» (1906; 1907) та «Весь Юго-Западный край: Справочная и адресная книга по Киевской, Волынской и Подольской губерниям» (1913; 1914); «Календарь Юго-Западного края на 1873 год» (1872) [440; 446]. У довідковій частині за територіальним принципом (губернії, повіти) опубліковано інформацію про млини регіону.

Окремою групою опублікованих джерел є універсальні статистично-довідкові видання по губерніям і губернським містам: пам'ятні книги, огляди губерній, хроніки, історико-топографічні описи, універсальні календарі, путівники, адрес-календарі урядових установ, адресні книги і т.п. Структура повідомлень в них однотипна, вказується кількість борошномельних млинів загалом в губернії та по повітах, кількість зайнятих на виробництві робітників, середня річна сума виробництва, рідше – обсяги виготовленої продукції. Зміст губернських довідників у різні роки і в різних губерніях був неоднорідним і охоплював різне коло питань. У зв'язку з чим, вони не зовсім підлягають співставленню. Проте більшість з них включали перелік основних торгівельно-промислових підприємств і, зокрема, борошномельних. Згідно із загальними принципами відбору із однотипних видань відбираються лише ті, що містять найбільш детальні свідчення.

Чисельну групу складають серійні довідникові видання по Київській губ. та м. Києву, видані за матеріалами КГСК: «Памятная книжка Киевской губернии с приложением адрес-календаря губернии на... [1856-1858, 1861, 1864, 1878, 1885-1915] год»; «Сборник статистических сведений о Киевской губернии за 1859 год» (1861); «Список населенных мест Киевской губернии» за 1896 і 1900 рр.; «Адрес-календарь и справочная книга Киевской губернии на [1888;1889] год», «Обзор Киевской губернии за... [1876-1878, 1880-1888, 1891-1914] год»; «Киевский календарь на... [1884-1895] год» [375; 429; 430; 450; 461; 471-473; 482; 971]. Довідники включають переліки великих млинів, відомості про їх власників, виробничі потужності, кількість і склад робітників, напрямки збуту продукції,

дані про парові двигуни (кількість, потужність, фабричний номер котла), наявність правил внутрішнього розпорядку, свідчення про місцеві ярмарки, торгово-промислові біржі, що становлять певний інтерес для вивчення питання торгівлі продуктами борошномельного виробництва. В окремих довідниках охарактеризовано водні ресурси губернії і поклади жорнового каменю.

Аналогічний характер мають довідникові видання по м. Києву: «Киевский справочный ежегодник с календарем и адресами домовладельцев г. Киева на [1884-1885] год»; «Киевский календарь на [1884-1895] год»; «Киевский календарь на [1893-1910] год. С адрес-календарем г. Киева» (укладач В. Фабриціус, в 1899 р. календар не виходив); «Адрес-календарь г. Киева на... [1888-1889] год»; «Город Киев и его окрестности с топографическим планом, гербом Киева, адрес-календарем и месяцесловом на 1881 г.» (укладач Н. Тарановский); «Путеводитель по Киеву и его окрестностям с адресным отделом, планом и фототипическими видами г. Киева» (укладач В. Бублик, 1888-1906); «Киев. Специальный сборник торгово-промышленных фирм для справок по всем отраслям коммерции и профессий. Все важные адреса, справки и сведения» (1904); «Карманный иллюстрированный путеводитель по г. Киеву и его окрестностям» (1906); «Практический иллюстрированный путеводитель по г. Киеву» (1913); «Иллюстрированный путеводитель по г. Киеву, с планом г. Киева» (1914); «Спутник по Киеву: Иллюстрированный путеводитель по Киеву и его окрестностям» (1902-1912); «Весь Киев: Адресная и справочная книга на [1899-1915] год»; «Технический справочник г. Киева» (1912, під ред. А. Франкфурта) та ін. [437-439; 444; 447; 448; 449; 450; 460; 478-480; 496; 502; 510; 511; 515; 531; 537; 539]. У довідниках зазначені адреси державних відомств, у підпорядкуванні яких перебувало фабрично-заводське управління, парових млинів, складських приміщень, торгових фірм по реалізації хлібних продуктів, машин та механізмів для борошномельного виробництва Києва.

Серед довідникових видань по Волинській губ. та м. Житомиру становлять науковий інтерес наступні: «Памятная книжка Волынской губернии на ... [1886-

1900] год»; «Обзор Волынской губернии за ... [1878-1900] год» (упорядники І. Мацкевич, В. Козубський, І. Леонтьєв); «Адрес-календарь Волынской губернии на 1892 г.»; «Адресная книжка Житомира с приложением таблицы города, домов и его предместий, служащей объяснением городского плана, изданного Западнорусским книжным магазином» (1912); «Волынский народный календарь на 1891 г.» (1890) [431; 434; 442; 443; 462; 472]. Автори стверджують, що Волинська губ. у справі виробництва борошна не відставала від інших губерній, а що до парового млинарства, то мала тут найліпші умови для розвитку через дешевизну палива. В першому та єдиному випуску Трудів ВГСК на 1867 р. вміщено дослідження польського геолога, археолога й краєзнавця Г. Оссовського, в якому вперше здійснено цілісний огляд сукупності кристалічних і осадових гірських порід Волині, висвітлено окремі сторони виробництва жорен для млинів, зокрема, подано характеристику покладів жорнового каменю, розташування жорновищ, специфіку добування каменю, вартість жорен тощо [520].

Серед статистично-довідникових видань по Подільській губ. звертають на себе увагу праці В. Гульдмана [653-656]. Він завідував справами ПГСК, працював чиновником із особливих доручень при губернатору, матеріал для своїх праць збирав через місцеві повітові органи (донесення урядників і писарчуків повітів, чинів поліції). В його працях систематизовано історичні, економічні відомості про Подільську губ. Найбільшим здобутком В. Гульдмана став географічно-статистичний опис Подільської губ., зроблений у 1889 р. Млини автор систематизував за видами (парові, вітряні, товчії, круподерки), причому відділив заклади, розташовані у містах, від сільських, навів дані про суму виробництва млинів, кількість зайнятих робітників. Деяка увага звернена на виробництво млинових жорен на території губернії. Значна увага приділена гідрографії регіону: автор охарактеризував русла річок та їх основних доплив, порівняв поширення та кількість млинів на річках басейнів Дністра та Південного Бугу.

Великий масив статистичних видань був підготовлений ПГСК: «Труды Подольского губернского статистического комитета»; «Сборники сведений о

Подольской губернии»; «Обзоры Подольской губернии. Приложение ко всеподданнейшему отчету Подольского губернатора»; «Материалы для исследования Подольской губернии в статистическом и хозяйственном отношениях» (1873) [433; 452; 457; 463; 465-468; 473; 476; 484; 519]. Видання містять статистичну та довідкову інформацію щодо різних сторін борошномельного виробництва Подільської губ. Час від часу чиновники комітету робили детальні огляди стану розвитку окремих галузей губернської промисловості. Так у 1869 р. в «Трудах» була опублікована стаття С. Тихонова «Мукомольное производство в Подольской губернии», в якій проаналізована діяльність млинів губернії у звітному році та в попередні роки [1018]. В 1865 р. вийшла праця А. Дем'яненко, в якій наведені дані про кількісний і видовий склад млинів губернії [672].

Окремо варто згадати довідник, в якому наведена інформація про водяні та вітряні млини, які діяли на території Київського і Подільського військових поселень у 1840 р. [590]. Володіння військового відомства в Київській і Подільській губ. (5 округів) були утворені із конфіскованих маєтків учасників польського повстання 1831 р. і перейменовані на військові поселення. Млини, які знаходилися на їх території, забезпечували потреби війська у борошні та крупах. Доповідні записки, статистичні свідчення, переписка по облаштуванню господарства військових поселень й, зокрема, борошномельного виробництва зберігаються у фонді 445 «Управління Києво-Подільськими військовими поселеннями» ЦДІАУ в м. Києві.

Деякі аспекти борошномельного виробництва правобережних українських губерній сер. XIX ст. розкриті у довіднику «Военно-статистическое обозрение Российской империи», підготовленому офіцерами Генерального штабу російської армії (том 10 Південно-Західні губ.) [631-633]. Він включає різну інформацію про природні умови краю, поклади і видобуток жорнового каменю, шляхи сполучення, середні ціни на зерно і борошно, стан промисловості й торгівлі з переліком млинів. Однією із найбільш інформативних праць імперського періоду

для нашого дослідження є військово-статистичний огляд Волинської губ., підготовлений в 1887 р. підполковником генштабу російської армії О. Забеліним [738]. На основі широкого кола джерел та матеріалів автор зробив ряд узагальнених оцінок стану млинарства Волинської губ. у 80-х рр. XIX ст.

Достатньо цінним джерелом для досліджуваної проблематики є Статистичні збірники, довідники, путівники Міністерства шляхів сполучення, регулярний випуск яких почався з кін. 70-х рр. XIX ст. [356; 358; 435; 464; 885; 886]. В них наведені короткі дані про млини, розташовані на судноплавних і сплавних ріках досліджуваного регіону, в районі Південно-Західної залізниці.

Окремо варто згадати довідник «Пожары в Российской империи в 1883-1887 годах и свод данных за 28 лет» (1889), підготовлений Центральним статистичним комітетом МВС [477]. В довіднику зазначена кількість спалених млинів, сума збитків, причини пожежі за період 1883-1887 рр. Відомості подаються по губерніям, повітам, населеним пунктам по рокам. Окрім частих пожеж іншим лихом на млинах були нещасні випадки із робітниками (травми, каліцтво, летальні випадки). МФ та МТП вели їх облік і отримані відомості оприлюднювали впродовж 1901-1909 рр. у довіднику «Статистика несчастных случаев с рабочими в промышленных заведениях» [508].

Окрему групу довідникових видань становлять нормативно-правові й законодавчі акти вищих органів державної влади Російської імперії (царські укази, постанови Сенату, розпорядження, циркуляри міністерств Фінансів, Шляхів Сполучення, Внутрішніх Справ, Департаменту торгівлі і мануфактур та ін.), збірники циркулярів губернських установ, стенографічні звіти сесійних засідань з'їздів борошномелів. Аналіз джерел юридичного характеру дозволяє реконструювати правову основу діяльності млинів, акціонерних товариств, спілок борошномелів, а також проаналізувати державну політику щодо борошномельного виробництва. Солідним джерелом для вивчення історії різних галузей промисловості Російської імперії, і в тому числі борошномельної, є «Свод

законов Российской империи» та «Полное собрание законов Российской империи» [373].

Значна частина документів цієї групи оприлюднена у звітних документах спеціалізованої спілки торгово-промислових підприємств борошномельної галузі – Союз борошномелів на матеріалах Всеросійських з'їздів борошномелів. Спілка борошномелів була однією з найбільш організованих і розвинених в імперії, чому сприяла наявність великої кількості млинів, які випускали однотипну продукцію. Спілка включала всі товарні млини імперії (за даними перепису 1909 р. нараховувалося 1500 великих і середніх млинів). В імперську добу було проведено 12 з'їздів (1888, два в 1895, 1896, 1898, 1901, 1903, 1907, 1908, 1911, 1913, 1915) і періодично проводилися з'їзди по борошномельним районам і губерніям. Звітна документація з'їздів знайшла відображення в низці видань, серед яких особливий інтерес викликають наступні: «Стенографический отчет по съезду мукомолов, бывшему при обществе с 15 по 23 февраля 1888 г.» (1888); «Отчет о деятельности съезда мукомолов по 1 января 1910 г.» (1910); «Отчет управления Совету по делам съездов мукомолов за время с декабря 1896 г. по октябрь 1900 г.» (1910); «Журнал Совещания о нуждах мукомольной промышленности» (1912); «Материалы совещания о нуждах мукомольной промышленности» (1915) [348; 352; 359-370; 374; 376; 381-385].

В них висвітлювалися найрізноманітніші питання: технічні вдосконалення галузі, організація виставок борошномельних продуктів, забезпечення інтересів борошномелів в урядових і приватних установах, податки і збори на млини, субсидування борошномельних шкіл, тарифи на перевезення зерна й борошна, законодавство по експорту борошна, облаштування хлібних бірж, тривалість робочого дня на млинах та ін. Створення і діяльність Союзу борошномелів проаналізував А. Бесоліцин [610]. За сприяння ВЗБ проводилися Всеросійські борошномельні виставки, на яких рекламували свою продукцію кращі млини країни. Перша виставка відбулася в Санкт-Петербурзі в 1909 р. Головою експертної комісії став Г. Вейнштейн – представник династії великих

промисловців з України. Відомості про цю виставку містяться в довіднику «Иллюстрированный альбом Первой Всероссийской мукомольной выставки в Санкт-Петербурге 25 января – 10 февраля 1909 г.» (1909) [349].

Діяльності акціонерних товариств в борошномельній галузі приділена увага у спеціалізованих щорічних довідниках по акціонерних компаніях, які укладалися за даними Міністерства фінансів, торгівлі і промисловості [436; 488; 489].

Характеру джерела набувають картографічні матеріали архівних фондів і наукових бібліотек: плани міських і сільських поселень, схематичне зображення річок, на яких відмічені місця розташування водяних борошномельних млинів. Особливу цінність мають: «Карта мельниц, винокуренных, маслобойных и пивоваренных заводов Киевской, Подольской, Волынской, Черниговской и Полтавской губерний» (1911), «Карта мельниц, винокуренных, пивоваренных, маслобойных и писчебумажных заводов и фабрик Киевской, Волынской, Подольской, Черниговской и Полтавской губерний» (1912) із пояснювальною запискою та детальним довідником до карти, укладеним К. Мацяньським, а також «Карта мукомольного производства в России», укладена в 1894 р. Д. Никоненком [509; 526; 583-591]. У вище згаданій праці «Весь Юго-Западный край» вміщена карта розміщення млинів на території Південно-Західного краю. Млини поділені на 4 категорії за рівнем виробленої продукції: 1) млини, які переробляли на рік 1 млн. пуд. зерна; 2) 500 тис. пуд. зерна; 3) від 150 до 500 тис. пудів зерна; 4) від 100 до 150 тис. пуд. зерна. Млини, які переробляли менше 100 тис. пуд. зерна не відображені на карті [440, с. 39].

Суттєвим доповненням джерельної бази у вивченні борошномельного виробництва Правобережної України кін. XVIII – поч. XX ст. є періодична преса (наукові та науково-популярні видання): наукові вісники, журнальні та газетні матеріали. В періодиці оприлюднені відомості про здобутки борошномельної галузі, наукові відкриття, містяться статистичні дані, викладені в хронікальному порядку. Вони дають змогу простежити еволюцію розвитку млинарства впродовж тривалого часу, збагачують фактологічний матеріал по темі

дослідження, узагальнюють отриманий досвід. Цінні відомості можна почерпнути з спеціалізованих видань: журнал «Мельник» (видавався з 1892 р. у Москві двічі на місяць під редакцією Д. Мансфельда), журнал «Вестник мукомольного дела и хлебной торговли. Для мукомолов, сельских хозяев и хлеботорговцев» (видавався в 1901-1904 рр., редактор-видавець Н. Мердер), «Вестник мукомольной техники. Ежемесячный технический журнал. Хозяйственные указания и специальные сообщения из фабрично-заводской практики» (ред-видавець інженер-механік Л. Бершадський, 1908-1909), щотижневий загальнодоступний ілюстрований журнал «Русский мельничный листок» (видавався в 1905-1912 рр., редактор П. Зданович, видавець А. Вернекин). Разом із журналом виходив додаток «Русский мельничный календарь на [1908-1910] год» [1183; 1189-1191; 1196].

В 1908-1917 рр. інженери-технологи П. Козьмін та Я. Купріц видавали журнал «Русский мельник. Ежемесячный журнал мукомольного производства». Спершу журнал видавався в Києві, а з 1913 р. в Петербурзі під назвою «Русский мельник. Ежемесячный журнал мукомольного и крупяного производства, сельскохозяйственной технологии, зерноведения и хлебной торговли». Журнал включав розділи: млинарське машинобудування; побудова млинів, зерноскладів і зерносушилок; дослідження процесів помолу; питання економічної організації борошномельного виробництва; статистично-економічні дослідження; хроніка борошномельної промисловості і великий розділ реклами. В 1910 р. в журналі був опублікований додаток: «Список и карта мельниц Российской империи» на 42 с., до якого увійшли млини досліджуваного регіону.

Вміщені в цих журналах статті однотипні, схематизовані, носять загальний характер. Основна увага звернена на висвітлення нових винаходів у борошномельній галузі, пропагування новітніх технологій, рекламування продукції певних фірм. Для журнальних повідомлень характерна значна фрагментарність охоплення борошномельної тематики. Та оскільки написані вони на основі значного фактичного матеріалу – мають вагоме значення для

дослідження. Цінність цих джерел для вивчення млинарства Правобережної України в тому, що охоплення дослідженнями всієї території Російської імперії дозволяє порівняти розвиток галузі на Правобережжі з іншими регіонами імперії, визначити її місце в загальнодержавному борошномельному виробництві.

Окремі проблемні питання борошномельного виробництва порушувалися також на шпальтах інших регіональних і галузевих періодичних імперських виданнях, які не спеціалізувалися на розкритті особливостей цієї галузі виробництва. Серед них: «Технологический журнал», «Технический обзор», «Технический сборник и вестник промышленности», «Сельское хозяйство и лесоводство», «Журнал Министерства государственных имуществ», «Журнал Министерства Внутренних Дел», «В помощь хозяину. Иллюстрированный сельскохозяйственный журнал», «Труды Вольного экономического общества», «Киевская старина», «Журнал мануфактур и торговли».

Інформаційно наповнений статтями на борошномельну тематику ілюстрований журнал «Технический обзор», присвячений новим відкриттям, винаходам і вдосконаленням у всіх галузях фабрично-заводської промисловості. Він розрахований на заводчиків, фабрикантів, механіків, техніків, викладачів технічних училищ. Видання структуроване за розділами, один із яких – борошномельний. Виходив журнал в 1896-1902 рр. в Санкт-Петербурзі двічі на місяць на 4-5 друкованих аркушах великого формату, з великою кількістю ілюстрацій і креслень. При журналі була відкрита підписка на технічні видання, серед яких посібник інженера Л. Тільмана «Подробное руководство к установке и постройке паровых котлов всех лучших систем...» (1884) з 400 політипажами (переклад з німецького оригіналу) [378]. Більшість згаданих у виданні типів котлів використовувалися у млинах.

У 1889 р. в Москві почав виходити журнал «Технический сборник и вестник промышленности. Ежемесячный журнал открытый, изобретений, усовершенствований и вообще новостей по всем отраслям техники и промышленности» (ред. інженер-механік К. Казначеев). У виданні, розрахованому

на фабрикантів, заводчиків, техніків, висвітлювалися: машинобудування і механіка, технічна освіта, огляд діяльності торгово-промислових підприємств і технічних товариств, біографії видатних діячів техніки і промисловості, технічні новинки, статистичні матеріали, відомості про попит і пропозицію різних товарів, урядові розпорядження, торгівля. Дописувачами журнали були професори і доценти Санкт-Петербурзького і Харківського Технологічних інститутів, Імператорського Московського Технічного училища, Рижського Політехнічного інституту. Чимала кількість заміток цього видання напряду або опосередковано стосувалися борошномельного виробництва імперії, зрідка – Правобережної України. Так у 1879 р. в якості додатку до журналу були опубліковані креслення млинів відомого інженера-технолога М. Мельнікова [1210].

Цінний фактичний матеріал по історії млинарства імперії та Південно-Західного краю міститься у «Журналі Міністерства державного майна» – офіційному виданні МДМ. Журнал виходив щомісячно в Петербурзі в 1841-1864 рр. під редакцією економістів А. Заблоцького-Десятовського та В. Безобразова. Згадаємо кілька публікацій цього видання: П. Лялин «Описание разного рода мельниц, находящихся в Малороссии» (1845), Ф. Маер «Замечания об устройстве мукомольных мельниц» (1858), В. Бурнашева «Простое устройство крестьянской водяной мельницы, при самом малом количестве воды» (1843) [1170; 1186; 1207].

Окремі сторони організації борошномельного виробництва висвітлюються в журналі «Киевская старина». Так у 1891 р. в журналі була опублікована стаття А. Андрієвського «Судьба киевских водяных мельниц» [1185]. Важливе значення для досліджуваної проблеми відіграли періодичні видання, що друкувалися у губернських центрах України, зокрема, київські, подільські та волинські «Губернские ведомости». Вони містили велику кількість реклами млинарських механізмів. Велика кількість подібної реклами була вміщена у кожному номері «Торгово промышленной газеты», «Земледельческой газете», «Ремесленная газета», «Економичном листке».

На поодинокі відомості локального характеру (комерційні повідомлення, місцева хроніка, законодавчі акти, урядові розпорядження, циркуляри міністерств, креслення нових механізмів, з детальними описами і рекомендаціями, інформація про закордонні новинки, технічні виставки і т. п.), які значною мірою характеризують становище борошномельного виробництва, можна натрапити в тогочасній пресі: «Киевское слово», «Биржевые ведомости», «Юридическая газета» та ін. Частим дописувачем багатьох періодичних видань був інженер-механік, економіст, статистик, дослідник фабрично-заводської промисловості, професор М. Карішев. Учений виділив 9 найбільших виробництв імперії, серед яких 2 місце відвів борошномельному. На його думку, центром розвитку борошномельної промисловості на українських землях були Київська (6,2 млн. крб. на рік), Подільська (5,0 млн. крб. на рік) і Херсонська губ. М. Карішев робить висновок про те, що губернії з найбільшим річним виробництвом розташовані вздовж басейнів великих рік, і що заміна водяного двигуна паровим є неминучою у зв'язку з тим, що борошномельне виробництво набуло капіталістичного характеру. Також учений відмічав низький рівень підготовки технічних робітників в південно-західних районах імперії [1201; 1202].

В 20-30-х рр. XX ст. видавалася низка профільних журналів по млинарству: «Мукомольно-элеваторная промышленность», «Советское мукомолье и хлебопечение», «Вестник технической и экономической информации», дописувачами яких були радянські вчені-технологи А. Панченко, Б. Острозер, М. Ярошевський [1212-1215; 125-1226]. Поодинокі публікації з історії млинарства зустрічаються на шпальтах науково-популярних журналів «Хлібороб України», «Наука і суспільство», «Історія народного господарства та економічної думки України», «Наука и жизнь», зокрема, стаття В. Гаршеніна «Водяная мельница не забыта» [1192]. Статті, присвячені архітектурі традиційних млинів України, знаходимо в журналах «Архітектура Радянської України», «Пам'ятники України» (з 1988 р. «Пам'ятки України»), «Народна творчість та етнографія», «Знання та праця», «Ватерпас», «АПК: наука, техніка, практика», а саме: Л. Прибєги, Ю.

Коляди, К. Тищенко, С. Смолінського, С. Таранущенко, М. Стрішенця, В. Скуратівського [1203; 1216-1221].

Наприкінці ХХ ст. українська періодика збагатилася публікаціями про давні млини, роздумами над подальшою долею народного млинарства в умовах кризи переробної промисловості країни. На думку авторів, використання традиційних млинів, робота яких базується на екологічно чистій, невичерпній силі води і вітру, може забезпечити ефективне господарювання. Міркування з цього приводу знаходимо в публікаціях А. Данилюка, А. Кравець, М. Іванчо, Р. Маленкова, Я. Паливоди, Н. Таванця, Л. Титаренка, К. Дереша [1163-1165; 1167-1169; 1171; 1177; 1178; 1182; 1184].

Наступний блок джерел з досліджуваної тематики репрезентований виданнями енциклопедичного характеру: «Полная энциклопедия Русского Сельского Хозяйства и соприкасающихся с ним наук» (1900-1912), «Техническая энциклопедия. Словарь по всем отраслям техники и примыкающие к ней наукам» (1911-1917), «Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона» (1890-1907), «Общедоступная техническая энциклопедия» та ін. [578; 579; 580-582]. Частими дописувачами енциклопедичних видань були досвідчені спеціалісти борошномельної справи, інженери-технологи Д. Менделєєв та П. Афанасьєв. В їхніх працях здебільшого висвітлені техніко-технологічні аспекти млинарства, пропагуються нові досягнення в борошномельній галузі [603].

Важливим джерелом інформації для вивчення борошномельного виробництва окремих регіонів, населених пунктів, деяких борошномельних підприємств України є публікації, розміщені на тематичних сайтах «Млини України», «Прадідівська слава: база даних українських пам'яток і визначних місць», «Україна Incognita», «Дерев'яні храми України [Млини і вітряки: останні з могікан]» [1227-1230].

Інформацію про сучасне побутування традиційних водяних і вітряних млинів містить цикл кінофільмів: «Млини Черкащини», «Водяні млини Східного

поділля», «Млини Канівщини», «Млини Шполянщини», «Івківський млин», «Останній голландець» та ін.

Окрему групу історіографічних джерел становлять підручники та навчальні посібники для профільних вищих та середньо-спеціальних навчальних закладів, підготовлені за участю викладачів цих закладів: П. Афанасьєва, Я. Никітського, П. Федорова, К. Зворикіна, М. Мельнікова, П. Козьміна, Я. Купріца, А. Демидова, Б. Акініна, Г. Барера, П. Демидова, М. Писарєва, М. Пономарьова, П. Федорова, В. Рейсixa, В. Гіршсона, Г. Левятіна, М. Ярошевського, А. Панченка, Г. Єгорова та ін. [1077; 1078; 1079; 1086; 1093; 1095-1100; 1106-1115; 1117-1118; 1121; 1126; 1141-1144; 1147-1159]. Більшість з них за освітою були інженерами-техніками та інженерами-технологами, які крім теоретичної бази мали практичний досвід у млинарській сфері. У зв'язку з цим, їхні напрацювання мають високий професійний рівень, але, на жаль, лише побіжно торкаються досліджуваного регіону.

До цієї групи джерел доцільно зарахувати спеціальну методичну та технічну літературу, розраховану на працівників млинів, та представлену працями спеціалістів у борошномельній галузі: І. Ренованца, В. Левшина, А. Каофенгофера, О. Колмакова, Л. Штурма, І. Лема, Ф. Володимирова-Смородинова, А. Мілютіна, І. Шишкіна, В. Соколова, В. Писарєва, В. Слабошевича, П. Афанасьєва, Д. Менделеєва, С. Букштама, Г. Андріха та ін. [599; 635; 764; 774; 812; 813; 843; 845; 912; 957; 966; 967; 1066; 1069; 1078; 1079; 1083; 1127]. В їх дослідженнях спеціально не приділялася увага висвітленню млинарства Правобережної України досліджуваного періоду, проте техніко-технологічні сторони діяльності млинів були спільними для більшості млинів Російської імперії.

Пріоритетне місце серед джерел нашого дослідження посідають документи і матеріали українських архівосховищ, більшість з яких станом на сьогодні неопубліковані. Вони охоплюють значний за обсягом фактологічний і статистичний матеріал, дозволяють висвітлити різні аспекти борошномельного

виробництва Правобережної України кін. XVIII – поч. XX ст., комплексно підійти до вивчення різнопланових проблем дослідження.

Переважає більшість документальних свідчень з названої проблематики зосереджена в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (ЦДІАУК). Загалом автором опрацьовано 326 справ із 12 архівних фондів цього архіву. Серед фондів ЦДІАК найбільшу інформативність для дослідження має фонд 442 «Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора» (ф. 442), що містить документи за 1796–1916 рр. [33-208]. Фонд наповнений великою кількістю матеріалів, які містять цінну фактологічну та статистичну інформацію про млинарство правобережних українських губерній досліджуваного періоду. Тут зосереджені щорічні звіти цивільних губернаторів Київської, Волинської, Подільської губерній про стан губерній, циркуляри та розпорядження губернаторів щодо роботи підприємств і, зокрема, млинів, переписка генерал-губернатора з очільниками західних губерній, міністром внутрішніх справ та імператором, рапорти, записки і нариси радників та чиновників з особливих доручень щодо врожайності зернових, кількості млинів, їх продуктивності. Полегшує роботу з цим фондом тематичний покажчик, укладений О. Іваховою в 1976 р. [751].

Потрібно відмітити фонди 574 «Канцелярія старшого фабричного інспектора Київської губернії» та фонд 575 «Канцелярія київського окружного інспектора», які містять путівні журнали окружних фабричних інспекторів Київського округу з відомостями про технічний стан млинів, кількість робітників, про умови роботи на підприємствах, «котельний збір», дозвільні документи на установку парових котлів, стан «штрафного капіталу» і його використання, книги технічного огляду млинарських механізмів, журнали нарад старших фабричних інспекторів губерній Київського фабричного округу, тимчасове закриття млинів під час технічного обстеження, порядок проведення робіт у святкові та недільні дні, випадки понаднормових робіт, нещасні випадки на борошномельних млинах, правила виробничої безпеки, щорічні звіти фабричних інспекторів, приписи власникам

млинів та ін. [265-304]. В комплексі ці документи дають детальну технічну характеристику млинів досліджуваного регіону. Загальний огляд документів фондів 574 і 575 зробила у 1960 р. В. Зикова [742].

Відомості про млинарство монастирів на території Правобережжя України у досліджуваний період (кількісний і видовий склад млинів, оренда монастирських млинів, пошкодження і ремонт млинових гребель) містять справи фондів 127 «Київська духовна консисторія», 128 «Києво-Печерська лавра», 130 «Києво-Видубецький Свято-Михайлівський чоловічий монастир», 131 «Київський Пустинно-Миколаївський чоловічий монастир», 184 «Києво-Софійський митрополичий дім», 121 «Колекція документів «Нова серія» про земельні права окремих монастирів» та ін. [1-32].

У 830 фонді «Фамільний фонд Терещенко» вміщені справи, які містять описи млинів в маєтках Ф. Терещенка, дані про оренду млинів, поставки зерна на млини і збут борошна [319-320].

Для аналізу залучені матеріали 692 фонду «Київський округ шляхів сполучення» про млини і греблі, розташовані на шляхах сполучення округу, справи про примусове знесення водяних млинів, які заважали судноплавству та сплаву лісу, штрафи за самовільно влаштовані запруды [305-318]. Окрему цінність досліджуваної проблематики становлять матеріали фондів 484 «Київський головний суд» та 486 «Київська палата цивільного суду», в яких описуються судові тяжби за право володіння або орендного користування млинами [211-238]. Млинам у складі Поташнянського, Чорнобаївського, Тульчинського удільних маєтків Київського удільного округу відведене місце у фондах 497, 499, 503 [244; 245]. Заслужують на увагу матеріали 533 фонду «Київський військовий губернатор», зокрема, справи про млини Київської казенної палати, їх кількість, прибутки, оренду та відкуп, пожежі на млинах, ремонтні роботи, скарги на захоплення млинів [249-264]. Фонд 445 «Управління військовими поселеннями Київської та Подільської губернії» містить справи про спорудження млинів і гребель в межах 1 і 2 округів Києво-Подільських військових поселень [209; 210].

Фонди 490 «Подільське губернське правління державного майна» і фонд 491 «Київське губернське управління державного майна» містять дані про казенні млини в населених пунктах Подільської та Київської губ. [239-243].

Із архівних матеріалів варто виокремити таке представницьке й інформативно насичене джерело як «рапорты по обозрению губернии» – щорічні статистичні звіти губернаторів до вищих інстанцій (імператору, сенату, генерал-прокурору, міністрам), які містили короткі узагальнюючі відомості про стан господарства губернії, зокрема, й борошномельне виробництво. Інформація, викладена в звітах, супроводжувалася великою кількістю цінних статистичних даних про кількість млинів, число зайнятих робітників, річну суму виробництва, обсяг виготовленої продукції, пожежі на млинах, нещасні випадки з робітниками на виробництві і т.п. Статистичні матеріали, які містять звіти губернаторів, носять систематичний характер, охоплюють дослідженнями всю територію Правобережної України і фіксують стандартні річні характеристики борошномельної галузі впродовж року. Часто в звітах подається коротка характеристика розвитку борошномельного виробництва протягом звітного року деталізовано по губерніях та їх повітах. Інколи річні звіти губернаторів містять порівняльний аналіз стану галузі порівняно із попереднім роком. Цінними в звітах є вичерпні характеристики цін на зерно, борошно, крупи, врожайності зернових культур поточного року із зазначенням обсягів збіжжя, яке призначалося на посів, винокуріння, продовольчий резерв, вивіз за межі губернії. Ці дані дозволяють встановити максимально точно кількість зерна, яке підлягало переробці на борошно та крупи в губерніях Правобережжя та їх повітах. Якщо співвіднести отриманий результат з кількістю млинів губернії і числом населення, можна отримати середній обсяг зерна, підлягаючого перемолу на одному млині, а також – обсяг отриманих борошномельних продуктів на душу населення. Переоцінити значення губернських звітів як джерела фактичного матеріалу для дослідження борошномельного виробництва складно. Аналізуючи цю групу джерел, ми здобули відомості про кількість млинів у губерніях і повітах, кількісні та якісні

показники у борошномельному виробництві. Проте, щорічні звіти губернаторів часом хибують неточностями. Зокрема, спостерігається деяке завищення кількісних показників, яке із зрозумілих міркувань навмисне допускали чиновники, прикрашаючи донесення вищестоящим інстанціям. На жаль, нам не вдалося віднайти звіти губернаторів за всі роки, котрі б дали можливість прослідкувати динаміку розвитку борошномельної галузі в губерніях за тривалий період. При багатьох негативних моментах, губернські звіти і огляди губерній за рівнем і повнотою даних, за хронологічним представництвом мають більшу цінність при вивченні динаміки розвитку борошномельної промисловості й торгівлі у порівнянні з іншими статистичними джерелами. Низка звітів губернаторів Київської, Подільської, Волинської губерній зберігаються у фонді 442 «Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора» ЦДІАУ в м. Києві [167; 168; 170; 172; 176; 183].

Великий масив відомостей з досліджуваної проблематики міститься в різноманітних нормативно-правових архівних документах місцевого значення: приватноправових (купчі, дарчі, заповіти, орендні та відкупні угоди); юридичних (штрафи, податкові стягнення, судові справи, порушені здебільшого через недотримання умов оренди, угод купівлі-продажу, навмисного і випадкового пошкодження чи знищення млинів, порушення будівельних статутів при спорудженні та експлуатуванні борошномельних підприємств); публічно-правових (офіційні звернення власників та орендарів млинів до різних державних установ, рапорти чиновників, судово-слідчі матеріали); фінансовій документації (господарські звіти, інвентарі, реєстри майна). Вони дозволяють визначити коло проблем, з якими стикалися підприємці при організації борошномельної справи, а також з'ясувати в цьому процесі роль родинних зв'язків.

Особливий інтерес для вивчення різних сторін організації виробництва на великих промислових млинах становлять журнали технічного огляду підприємств, щоденники фабричних інспекторів, Правила внутрішнього розпорядку млинів. Вони знайомлять із умовами прийому і звільнення

працівників з роботи, розмірами і порядком виплати заробітної плати, правилами безпеки праці, правами і обов'язками робітників і т.п. Правила внутрішнього розпорядку склалися адміністрацією млинів на основі типових нормативних положень і затверджувалися старшим фабричним інспектором відповідної губернії. У фондах ЦДІАУ зберігаються оригінали Правил внутрішнього розпорядку окремих парових борошномельних млинів Правобережної України, датовані кін. ХІХ ст. – поч. ХХ ст. [268; 273; 278; 295].

До найбільш масових архівних документів належать відомості про надзвичайні випадки в губерніях. В них міститься інформація про нещасні випадки на виробництві, пожежі на млинах, руйнування млинів в наслідок стихійних лих (весняні повені, льодохід, смерчі, сильні зливи). Часто ці матеріали містять детальний аналіз причин, які стали приводом нещасних випадків, виділяють найбільш типові з них для певного виду млинів, місцевості, сезону, дають оцінку нанесеним збиткам, містять поради про те, як запобігти виникненню надзвичайних ситуацій у борошномельному виробництві [14; 35-39; 43; 45; 48; 49; 132; 174; 181; 187; 188; 193; 194; 227; 252].

Серед архівних матеріалів привертає увагу офіційна переписка і приватне листування між адміністративними установами, спеціалізованими конторами, окремими громадянами стосовно різних сторін борошномельного виробництва досліджуваного регіону. В ній знайшла відображення система відносин між виробниками, постачальниками сировини, реалізаторами борошномельної продукції, кредиторами, акціонерами, перевізниками і т.п. [34; 60; 118; 245; 250; 263; 274; 278; 285; 286; 294; 296; 305; 315; 332].

Велику групу архівних джерел складають реєстри різних адміністративних, промислових, торгових, освітніх, судових та інших державних установ, які самостійно, відповідно до власних потреб та інтересів, робили окремі підрахунки, огляди, статистичного і аналітичного характеру, що прямо чи опосередковано стосувалися борошномельного виробництва. Наприклад, чиновники МПС і відомства поштового зв'язку вели облік водяних млинів, які заважали

судноплавству і сплаву лісу на судноплавних ріках Правобережної України і гребель, по яких проходили поштові дороги і військові ешелони; корпусами прикордонної охорони регулярно обчислювалася кількість млинів, розташованих в пограничній смузі; канцелярії губернського правління вели облік щорічних прибутків від казенних млинів і видатків на їх утримання і т.п. Цінність цих документальних матеріалів полягає в охопленні значної кількості інформаційних даних, які не ввійшли до загально губернських чи імперських статистичних реєстрів через вузькість проблематики. Такі документи представлені в різних фондах і, зокрема, в фондах 692 «Київський округ шляхів сполучення» та 445 «Управління військових поселень Київської та Подільської губерній» [61; 69; 80; 83; 146; 206; 209; 210; 276; 307-318].

У великій кількості в архівних фондах збереглися документи, які стосуються млинарства монастирів Правобережжя України досліджуваного періоду. Відомості про монастирські млини, їх орендування знаходимо в прибутково-витратних книгах, орендних угодах, щорічних звітах настоятелів монастирів. Інформація, яку вони містять, цілком достовірна, адже записи робилися не на чиєсь замовлення, а з метою контролю за забезпеченням ченців борошномельними продуктами. Ці документи представлені в фондах: 127 «Київська духовна консисторія», 128 «Києво-Печерська лавра», 130 «Києво-Видубицький Свято-Михайлівський чоловічий монастир», 131 «Київський Пустинно-Миколаївський (Микільський) чоловічий монастир», 184 «Києво-Софійський митрополичий дім», 221 «Колекція документів «Нова серія» про земельні права окремих монастирів і приватних осіб» та ін. [1-32].

Джерелом для вивчення млинарства у поміщицьких господарствах є маєтково-господарська бухгалтерія, фінансова документація, описи маєтків. Окремі справи містять кошториси, де детально розписані статті витрат на будівництво та утримання млинів, наведена інформація про укладені договори з різними особами на постачання сировини та реалізацію борошна, придбання

матеріалів і виконання будівельних робіт [41; 43; 47; 50; 135; 136; 142; 144; 146; 201; 214; 215; 217-220; 226-235; 320].

Окрему групу архівних документів складає діловодна документація (статути, журнали засідань, порядки денні) борошномельних підприємств і акціонерних товариств, губернських правлінь, фабричних інспекцій, органів міського самоврядування, профільних установ і комітетів. Ці документи містять інформацію про систему управління млинами різної форми власності: державної, акціонерної, приватної. Їх пошук ускладнюється тим, що вони розпорошені по різних архівних фондах [27; 83; 179; 224; 276; 284; 288; 291; 297; 300].

Питання акціонування борошномельної галузі знайшли висвітлення в статутах акціонерних товариств, річних звітах керівництва компаній перед пайовиками, податкових тарифах, актах ревізій на підприємствах, розрахункових книжках персоналу млинів [267; 270; 274; 277; 279; 284; 302].

До аналізу також залучаються архівні господарсько-правові акти (документи нотаріальних контор, судових інстанцій, губернських управлінь державного майна), представлені купчими, контрактами, документами про введення у володіння маєтками, дорученнями на ведення справ, борговими розписками, рішеннями по судовим позовам, дарчими записами, заповітами, свідоцтвами про власність, скаргами. Вони фіксують угоди купівлі-продажу, дарування, заповідання, орендування млинів і містять детальні відомості про осіб, які укладали зазначені вище угоди, вартість угод, опис предмета угоди, дату укладання угоди, прізвище нотаріуса, адресу нотаріальної контори тощо. Більшість цих документів зберігаються у фондах 484 «Київський головний суд», 486 «Київська палата цивільного суду», 490 «Подільське губернське управління державного майна», 491 «Київське губернське управління державного майна», 514 «Київська губернська люстраційна комісія», 533 «Київський військовий губернатор» та ін. [4-7; 22; 26; 28; 41; 62; 84; 85; 121; 125; 219; 238; 244].

Матеріали ЦДІАУК органічно доповнюють документи з регіональних архівних збірок: ДАКО, ДАРО, ДАЖО, ДАЧО, ДАХО. В обласних архівах

найбільш важливі матеріали з досліджуваної проблематики зберігаються у фондах канцелярії губернаторів, губернських казенних палат, акцизного управління, напрацюваннях губернських статистичних комітетів [327-341].

Під час наукового пошуку автором було опрацьовано і введено в науковий обіг документи ДАК. Значно допоміг у пошуку необхідних матеріалів путівник «Державний архів міста Києва: Путівник. Том 1. Фонди дорадянського періоду» (2007) [684]. Цінні відомості про випуск обладнання для млинів на Київському мехнічному і чавуноливарному машинобудівному заводі «Я. Гретер і О. Криванек» (заснований в 1882 р. чехами Я. Гретером і О. Криванеком, 1922 р. – завод «Більшовик») у 1886-1922 рр. містить ф.189. Це листування з підприємствами щодо замовлень на машини, прилади; каталоги, рекламні видання продукції заводу; перелік вітчизняних та іноземних підприємств, які виконували замовлення заводу; списки акціонерів заводу з відомостями про частку акцій; книга обліку сировини, матеріалів, робочого часу і розцінок на виготовлення виробів; відомості про стан техніки безпеки та умов праці на заводі; листування з фабричними інспекторами про накладання штрафів на працівників; книги реєстрації нещасних випадків на виробництві; фінансові звіти та ін. документи. Подібна інформація представлена в фонді 233 по Київському чавуноливарному і механічному заводі фірми «АУТО», який також випускав обладнання, окремі вузли й деталі для млинів [339-341].

Окремі сторони досліджуваної проблеми допомагають з'ясувати матеріали рукописного фонду ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАНУ. В них відображені важливі сторони домашнього млинарського промислу селян, елементи громадського побуту, звичаєвості, обрядовості, усної народної творчості, народних знань, світоглядних уявлень, вірувань, пов'язані з традиційним народним млинарством. Етнографічні джерела носять переважно описовий характер. В сукупності своїй вони розкривають особливості ставлення народу до млинів і млинарства, мельників, а також, дозволяють визначити місце млинарства в багатогалузевій системі господарської діяльності українців [344-347].

Нами також опрацьовано архівні та бібліотечні фонди НБУВ, ДНАБ, зокрема, література статистично-довідникового характеру.

До історіографічного аналізу залучаються дисертаційні дослідження (кандидатські, докторські дисертації), автореферати, монографії, видані на основі матеріалів дисертацій, які дали змогу подивитися на досліджувану проблематику з позицій сучасників. Варто зауважити, що об'єктом історіографічного аналізу є не тільки дослідження, спеціально присвячені історії вітчизняного млинарства, але й праці, у яких досліджувана проблема не стала предметом вивчення, але є дотичною до нього. Фундаментальні й різносторонні наукові розробки останніх років репрезентовані в роботах вітчизняних дослідників (М. Маслова, А. Леня, С. Єсюніна, О. Лобко, Т. Шахрай, В. Павлюка, О. Буравського, О. Якимчука, Н. Темірової, Н. Романюк, А. Задорожнюка, А. Михайлика, П. Білецького, В. Ластовського, В. Левицького, О. Рудя, В. Іванчишена, О. Бундак, Л. Горенко, О. Суліменко) та іноземних вчених (Л. Федорової, С. Рогатко, І. Зайця) [390; 389; 392; 394; 397; 399; 402; 407; 408; 400; 410; 413; 418-425; 427; 428; 620; 621; 636; 695; 740; 807-810; 814; 832-834; 848; 879; 880; 920; 921; 925-942; 1007-1009;]. Їхні дослідження сприяють глибшому розумінню історичних, економічних, архітектурних, мистецтвознавчих та інших процесів у борошномельній галузі Правобережної України кін. XVIII – поч. XX ст., дають змогу виявити загальні тенденції розвитку проблеми, здійснити її періодизацію, визначити методологічний інструментарій для дослідження.

Змістовною групою джерел для вивчення обраної теми є літературні джерела, що найповніше відображені в дисертаційному дослідженні. Насамперед це узагальнюючі праці з окремих галузей наукових знань, дотичних до нашої теми: історії, економіки, географії, архітектури, культурології, етнографії, які синтезують знання та збагачують відомості про вітчизняне млинарство. Пріоритетне місце серед цієї групи джерел посідають наукові монографії, авторські та колективні, радянських і сучасних дослідників П. Лященка, Ю. Янсона, Л. Мельника, І. Гуржія, О. Реєнта, О. Гордуновського, Т. Лазанської, А.

Задорожняка, С. Єсюніна, Л. Баженова, В. Ластовського, М. Москалюка, О. Пирога, Г. Денисика, О. Лаврика [604; 646; 657-659; 678; 679; 693; 694; 740; 799; 804; 806; 819; 821; 822; 838; 839; 888; 889; 910; 911; 1074; 1075;]. В їхніх працях особливо ґрунтовно розкрита тема виробництва зерна й торгівлі зерном і борошном; технічного і промислового переворотів у борошномельній галузі; участь іноземного капіталу у борошномельному виробництві; функціонування водяних млинів і гребель як складових антропогенних ландшафтів. Дослідження мають оглядово-аналітичний й узагальнюючий характер, дають змогу простежити процес зародження нових концептуальних підходів та оцінок у сфері вивчення окремих аспектів вітчизняного млинарства. Саме в такій літературі найповніше відображений розвиток досліджуваної теми від постановки проблеми до подальших її вивчень.

Важливе місце серед літературних джерел займають матеріали наукових конференцій, які відбивають певний рівень розвитку млинологічних досліджень на час їх проведення. Так в 2009 р. було створено УМА і започатковано проведення спеціалізованих міжнародних млинологічних конференцій, з метою обговорення проблем, пов'язаних із вивченням багатовікового досвіду млинарства, пошуком шляхів збереження, відновлення тих млинів, які збереглися до нашого часу. Станом на сьогодні таких конференцій проведено дві: «Історія українського традиційного млинарства» (15-17 жовтня 2009 р.) та «Українські млинологічні студії» (27-28 червня 2016 р.). Матеріали першої конференції оприлюдненні в «Українському Млинологічному альманасі» [903].

В якості додаткових джерел інформації виступають колекції млинарських споруд і механізмів музеїв народної архітектури та побуту України, зокрема, розташовані в містах Києві та Переяславі-Хмельницькому Київської обл., а також архівна й фондова документація на них. Комплексний підхід до вивчення музейних колекцій дає можливість виділити конструктивні особливості млинів різних районів Правобережної України, порівняти їх з млинами інших регіонів.

Джерелом для вивчення традиційних млинів є твори образотворчого мистецтва: малюнки Д.П. Де ля Фліза, картини С. Світославського, Г. Малакова, В. Штенбернга та інших художників XIX – поч. XX ст., особливо ті з них, що зроблені з натури і не містять ознак стилізації. Особливий інтерес мають технічні креслення і замальовки млинів К. Тищенка [1221].

Достатньо цінним джерелом інформації про побутову культуру українського млинарства є художня література і, насамперед, автобіографічні твори М. Стельмаха, О. Кобилянської, А. Марцинківського, Т. Шевченка, П. Мирного, І. Нечуй-Левицького, М. Коцюбинського.

Отже, джерельна база дослідження цілком репрезентативна для дослідження борошномельного виробництва Правобережної України кін. XVIII – поч. XX ст. і складається із кількох типів документальних матеріалів, які можна умовно поділити на дві групи: неопубліковані архівні документи та опубліковані матеріали. До аналізу залучена сукупність джерел різного походження та характеру: архівні документи, економічно-статистичні видання, довідкова література, монографії, кандидатські та докторські дисертації, навчальні посібники, енциклопедії, картографічні матеріали, статті наукових конференцій, фахових журналів, періодика, публікації веб-сайтів, музейна фондова й архівна документація, художня література, технічні креслення, твори образотворчого мистецтва. Аналіз джерел свідчить, що їх кількість і різноманітність є достатньою для об'єктивного та всебічного вивчення теми дослідження й попри деякі прогалини може бути документальною основою для досягнення мети дисертаційного дослідження та виконання конкретних дослідницьких завдань.

1.3. Методологія дослідження та категоріально-понятійний апарат

Історіографія вивчення історії дослідження борошномельного виробництва Правобережної України кін. XVIII – поч. XX ст. має свої історичні, теоретичні та методологічні засади, методи дослідження, категоріально-понятійний апарат. Методологічні принципи відіграють провідну роль: вони націлені на глибоке вивчення джерел, всієї сукупності фактів, встановлених між ними зв'язків,

організацію в систему отриманих знань. Загальними принципами використання методів і прийомів цього дисертаційного історичного дослідження, котрих дотримувався автор, є загальновизнані принципи історизму, об'єктивності, всебічності, системності та наступності.

У комплексному аналізі історіографії нами були задіяні одні із головних методів пошуку істини – принципи історизму та об'єктивності, які виступають критеріями науковості та доповнюють один одного. Принцип історизму вимагає висвітлення минулих подій в їх історичному контексті й націлює автора на конкретно-історичний підхід до вивчення соціально-економічних процесів, подій і фактів у розвитку борошномельної галузі досліджуваного регіону. Принцип історизму дає змогу послідовно дотримуватися конкретно-історичного підходу до зародження і розвитку історичної думки у цій сфері, врахування умов, у яких жили і працювали дослідники імперської, радянської та сучасної доби, і, відповідно умов, в яких формувалися їхні погляди, утверджувалися наукові концепції. Принцип історизму дозволяє з'ясувати, коли і за яких обставин виникли наукові знання про млинарство, які основні етапи у своєму розвитку пройшли, на якій стадії знаходяться тепер. Принцип історизму виступає як спосіб вивчення явищ в їх виникненні та розвитку, в їх зв'язку з конкретними умовами. Відповідно наукове дослідження загальної лінії історичного розвитку поєднується з об'єктивним вивченням конкретних етапів історичного процесу. Принцип історизму вимагає від дослідників аналізу еволюції історичних, соціально-економічних, техніко-технологічних явищ, тобто спостереження їх зародження, становлення, розвитку й занепаду. Історизм диктує необхідність аналізу історичних знань по темі дослідження у зв'язку з різними процесами: історичними, політичними, економічними, релігійними, культурними і т.д. Принцип історизму дозволяє розглядати історичні факти з проблематики дослідження в тісному зв'язку з загальним станом історичної науки і конкретно-історичними умовами, в яких відбувався розвиток борошномельної галузі Правобережної України кін. XVIII – поч. XX ст.

З метою уникнення тенденційності, кон'юктурності, упередженості й досягнення глибокого вивчення предмету дослідження автор керувався принципом наукової об'єктивності, який вимагає максимальної виваженості в оцінках кожного історіографічного явища, зіставлення різних поглядів на нього. Реалізація цього принципу зумовлена комплексним аналізом сукупності джерел, що стосуються проблематики дослідження, і залежить від того наскільки правильно здійснено добір історіографічних джерел, їх аналіз та інтерпретацію. Об'єктивність, як теоретичний принцип, вимагає всебічного аналізу історичних фактів, подій, процесів. Застосування принципу об'єктивності, дає змогу дотримуватися виваженості у зіставленні оцінок імперських, радянських, сучасних дослідників, здійснювати добір історіографічних джерел та проаналізувати їх.

Також ми використали принцип усебічності, органічно пов'язаний з принципами історизму та об'єктивності, спрямований на аналіз об'єкта дослідження в контексті його внутрішніх і зовнішніх взаємозв'язків. Застосування цього принципу дозволило проаналізувати млинарство Правобережжя України кін. XVIII – поч. XX ст. в усіх її аспектах, виявити і дослідити всі джерела по темі дослідження, простежити напрямки, наукові школи, течії, персоніфікувати внесок кожного дослідника в розвиток теми.

У дослідженні застосований принцип системності, який, з одного боку допоміг обґрунтувати багатофакторність борошномельної галузі, а з іншого – показати вплив на розвиток історичних знань по темі дослідження суміжних наук, у даному випадку технічних, географічних, музеєзнавчих, економічних, правничих, культурологічних. Загальновідомо, що часто приріст нових знань досягається на межі з іншими науками, в результаті їх взаємодії. Прикладом цього став, наприклад, імперський період, коли на приріст знань з досліджуваної проблематики значний вплив мали техніко-технологічні дослідження, які розширили та доповнили знання про розвиток млинарства попередньої історичної доби. Або дослідження вчених-географів кін. XX – поч. XXI ст. стосовно водних

антропогенних ландшафтів, інноваційні пошуки яких дозволили здійснити картографування водяних млинів на ріках Правобережної України у досліджуваний період. Дотримання принципу системності зорієнтувало на комплексне вивчення історичних знань про вітчизняне млинарство, забезпечило врахування в дослідженні здобутків дослідників різних історичних періодів та різної спеціалізації, що забезпечило зріз цілісної історичної думки з початку досліджень й до сьогодення.

Застосування принципу наступності (спадковості) наукового пізнання застерігає від однобічності і суб'єктивізму, дозволило оцінити досягнення попередніх етапів, критично їх переосмислити, виділити основні етапи розвитку наукової думки з теми дослідження, сформулювати напрямки подальших досліджень, визначити актуальні проблеми, теми й питання, які варті поглибленого вивчення.

Слід зазначити, що лише застосування всіх методологічних принципів забезпечує повноту та достовірність історіографічного дослідження.

Зазначені методологічні принципи реалізуються за допомогою використання комплексу основних дослідницьких методів, серед яких чільне місце займають методи історіографічного аналізу, синтезу, системно-структурного і проблемного підходу, логічно-аналітичного, історико-хронологічний, історико-ситуаційний, порівняльний, ретроспективний, біографічний, методи типологізації, класифікації, періодизації.

Шляхом історіографічного аналізу вдалося пізнати витoki, виділити основні етапи розвитку знань про млинарство, виокремити внесок у нього дослідників різних поколінь, наукових осередків, товариств, навчальних закладів, державних установ (статистичних комітетів, органів губерньського правління). Метод аналізу дав змогу з'ясувати автентичність і достовірність історіографічних джерел, встановити їх авторство, причини й обставини створення праць.

Застосування методу синтезу допомогло в дисертації поєднати отриману інформацію та реконструювати конкретну ситуацію, яка склалася в історичній

науці протягом досліджуваного періоду. Так, наприклад, наприкінці XVIII ст. – I-й пол. XIX ст. під час побутування в борошномельному виробництві традиційних млинів (водяних, вітряних, кінних, ручних) в науковому середовищі не спостерігалось значного інтересу до їх вивчення, а дослідження зводилися в основному до статистичного обліку млинів, чисельності персоналу, об'ємів виробництва. Суттєво відрізняється історіографічна ситуація, яка склалася у період запровадження нового виду млинів – парового, й вальцьового помолу замість жорнового в 2-й пол. XIX ст. В цей час відбулося поживлення в середовищі техніко-технологічної інтелігенції, було започатковано вивчення цієї теми з акцентом на еволюцію розвитку млинарської техніки, урізноманітнення технологічного процесу й асортименту продукції.

Під час утвердження радянського тоталітарного режиму пріоритетного значення набули питання організації виробництва на борошномельних підприємствах, техніки безпеки праці, професійно-технічної освіти, шляхи збільшення обсягів виробництва продукції одночасно із скороченням її асортименту. І лише із здобуттям Україною незалежності кардинально змінилася історіографічна ситуація в цій сфері. Останнім часом спостерігається зростання пізнавального інтересу з боку фахівців різних спеціальностей (істориків, етнографів, археологів, економістів, екологів, архітекторів, музейних працівників) до історії борошномельного виробництва, особливо традиційного млинарства. Традиційні млини відігравали важливе економічне значення протягом багатьох століть в Україні, яка здавна славилася своїми землеробськими та млинарськими традиціями. Проте поступово більш сучасна техніка витіснила їх із ужитку. Досить швидке зникнення традиційних млинів викликало спроби врятувати і зберегти ті млини, що уціліли, а також ґрунтовно й всебічно дослідити історію млинарства України в цілому й окремих регіонів зокрема. Аналіз і синтез мають універсальний характер для дослідження як взаємопов'язані й взаємообумовлені методи наукового пізнання.

Застосування у дослідженні логічно-аналітичного методу дозволило подати матеріал у чіткій послідовності та логічній завершеності.

Також ми активно використовували порівняльно-історичний метод, коли порівнювали інтерпретації дослідників імперського, радянського та сучасного періодів щодо розвитку борошномельної галузі на Правобережжі України наприкінці XVIII – поч. XX ст. Порівняльно-історичний метод дав змогу паралельно досліджувати напрацювання дослідників різних епох, зіставляти концептуальний зміст праць, методологію дослідження, джерельну базу, їхні оцінки та висновки щодо подій і явищ, які відбувалися в борошномельній галузі Правобережної України у досліджуваний період.

Спираючись на проблемно-хронологічний і аналітико-типологічний методи дослідження, вдалося послідовно у часі розглянути і простежити зміни, що відбувались у борошномельній галузі Правобережжя України досліджуваного періоду та у працях, які їх висвітлювали.

Важливе значення в досягненні мети дослідницької роботи відіграв метод типологізації історичних напрямів, порівняльного аналізу наукових праць та зіставлення поглядів дослідників різного часу, професійного напрямлення. Метод типологізації дозволяє здійснити порівняльний аналіз наукових праць, зіставлення поглядів різних дослідників, порівняти стару й нову науку, виявити приріст чи спад наукових знань, виявити новизну у трактуванні тих чи інших проблем.

Чільне місце серед дослідницьких методів нашого дослідження посідає біографічний метод. Він допоміг персоніфікувати розвиток історичної думки, простежити життєвий і творчий шлях кожного дослідника, встановити приналежність до певної школи, товариства, окреслити їхній внесок у розвиток знань з досліджуваної проблематики.

Важливе місце займають історико-хронологічний та історико-ситуаційний методи, які дають змогу проникнути в причини того чи іншого явища, факту, з'ясувати особливості кожного етапу розвитку історичної науки, з'ясувати вплив конкретно-історичної ситуації на історичний процес. Ці методи дають змогу

сприймати появу нових знань у часі й просторі, зіставляли локальні й регіональні явища із загальним історіографічним процесом.

Важливим дослідницьким методом пошуку, виявлення, вивчення і залучення історіографічних джерел є їх наукова класифікація, вибір якої залежить від мети дослідження і від характеру самих джерел. Виходячи із особливостей розвитку борошномельної галузі Правобережної України в кін. XVIII – поч. XX ст. й відповідно до теоретико-методологічних засад та логіки наукового дослідження можна запропонувати наступну класифікацію джерел: неопубліковані архівні джерела та опубліковані (документальні, статистичні джерела, періодична преса, джерела особового походження, літературні джерела, дисертації та автореферати).

Методологічний інструментарій представлений також допоміжними (спеціальними) засобами наукового пізнання, зокрема, новітніми інформаційно-комунікаційними технологіями. Чимало історіографічної джерельної інформації по темі дослідження вдалося почерпнути за допомогою мережі Інтернет, зокрема, сайтів: «Млини України» Української асоціації млинів, «Прадідівська слава: база даних українських пам'яток і визначних місць», «Україна Incognita» та ін.

У роботі застосований також метод періодизації, спрямований на виділення в історіографічному процесі найбільш важливих епох, періодів, етапів за спільними ознаками і критеріями, що мав засадниче значення для нашого дослідження. Даний метод дав змогу з'ясувати причини, особливості кожного історіографічного періоду та пояснити вплив конкретно-історичної ситуації на історичний процес, а також оцінити, порівняти, проаналізувати та здійснити періодизацію історіографічних етапів та джерел про борошномельне виробництво Правобережної України кін. XVIII – поч. XX ст. З урахуванням періодизації можливо досконало дослідити генезу історії вивчення млинарства, об'єктивно оцінити її здобутки, окреслити проблеми і визначити перспективи подальшого вивчення.

До теоретико-методологічних проблем історіографії належить опрацювання та раціональне застосування понятійно-термінологічного апарату. При викладі

наукового матеріалу дисертації ми послуговувалися відповідним до своїх функцій категоріально-понятійним апаратом, оскільки в дисертації є чимало млинологічних термінів. Використовуємо в дослідженні такі поняття як, «млинарство» оскільки воно побутувало в літературі XIX – поч. XX ст. саме для означення боршномельного виробництва. Сміслові поєднання визначення «круп'яно-борошномельне виробництво» використовується для означення напрямку діяльності промислових борошномельних підприємств. Визначення терміну «млин» застосовуємо до всіх типів борошномельних споруд: ручних, водяних, вітряних, кінних, парових. Важливу роль у дисертаційній роботі мають такі поняття, як «жорновий помол» і «вальцьовий помол», які характеризують два технологічні способи переробки зерна на борошно за допомогою кам'яних жорен і вальцових станків. Окреслені поняття насамперед використовуються для означення борошномельних процесів. Коли в роботі йдеться про «борошномелів», мається на увазі персонал усіх типів борошномельних млинів, а коли вживається термін «вчений-борошномел», то мова йде про вчених-раціоналізаторів, які вивчали історію млинарства й вносили пропозиції щодо його покращення. Стосовно організації виробництва на промислових борошномельних підприємствах застосовуються терміни «фабрична інспекція», «котельний збір», «штрафний капітал», «нещасні випадки», «фінансовий звіт».

На межі XIX – XX ст. у вітчизняному борошномельному виробництві чітко проявилися ознаки перехідного етапу від «традиційного» до індустріального (модернізованого) млинарства. Поняття «традиційні млини» та «традиційне млинарство», як визначальне для означення борошномельного виробництва з найдавнішого часу до поч. XX ст., включає в себе поняття «водяний млин», «вітряний млин», «вітряк», «шатровий вітряк», «стовповий вітряк», «кінний млин», «воловий млин», «топтак», «ручні жорна», «ручна ступа», «ножна ступа», «крупорушка», «гребля», «гатка» та інші, які стосуються переважно конструктивних елементів традиційних млинів та їх робочих механізмів. У процесі соціальних, політичних, економічних, культурних трансформацій у

борошномельній галузі, що досягли свого апогею в 2-й пол. XIX – на поч. XX ст., в ході модернізації млинарських механізмів, індустріалізації, раціоналізації, диференціації борошномельного виробництва сформувалися нові дефініції: «паровий млин», «паро-водяний млин», «вальцевий млин», «вальці», «просіювач», «сортовий помол», «вітродвигун», «нетрадиційні млини», «млинарська установка».

З прийняттям Закону України «Про енергозбереження» в 1994 р. та Закону України «Про альтернативні джерела енергії» в 2003 р. в законодавстві України та інших нормативно-правових актах з'явилися терміни «нетрадиційні джерела енергії», «відновлювані джерела енергії», «альтернативні джерела енергії», «традиційні джерела енергії», до останніх віднесена енергія руху вітру і води, яку використовували вітряки і водяні млини. Зважаючи на невизначеність понятійно-категоріальних концептів млинарства дослідники здебільшого використовують свої, різні за змістом терміни, що знижує наукову цінність їх праць.

Понятійний апарат дає змогу показати генезу історичної думки по темі дослідження протягом досліджуваного періоду, її збагачення, наступність та розвиток у певних хронологічних та просторових вимірах.

РОЗДІЛ 2.

БОРОШНОМЕЛЬНЕ ВИРОБНИЦТВО ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТ. В ІСТОРІОГРАФІЧНИХ СТУДІЯХ ІМПЕРСЬКОГО ПЕРІОДУ (1793-1917 РР.)

2.1. Техніко-технологічна література на борошномельну тематику

Борошномельне виробництво як одна з провідних галузей господарства Правобережжя України стало об'єктом всебічного вивчення в імперський період, коли спостерігався підйом у борошномельній галузі. Інтерес був обумовлений запровадженням у борошномельному виробництві парових двигунів і вальцевого помолу замість жорнового, а також цікавістю до вивчення соціально-економічного розвитку окремих губерній Російської імперії. Досліджували млинарство головним чином економісти, інженери, техніки, технологи, які ставили за мету виробити рекомендації підприємцям щодо будівництва та експлуатації борошномельних млинів. Досягнення вчених-науковців мали переважно теоретичне значення, сприяли розвитку сільськогосподарської науки, але мало позначилося на практиці.

Наявний комплекс історіографічного матеріалу з цієї тематики можна розділити на праці техніко-технологічного профілю, економічно-статистичного, історичного, довідкову літературу.

Будівництво та експлуатація млинів потребували спеціального забезпечення науковою літературою. Перша в Російській імперії друкована технічна книга з теми дослідження вийшла в 1708 р. під назвою «Книга о способах, творящих водохранилища рек свободное» [622]. Автор книги – французький гідротехнік Буйе, на російську мову переклав Б. Волков. Це практичний посібник для інженерів-гідротехніків, в якому наведені рекомендації з регулювання русел річок, зокрема, при будівництві стаціонарних млинів.

В 90-х рр. XVIII ст. на російську мову були перекладені праці європейських вчених, присвячені водяним млинам. Зокрема, в 1778 р. А. Тельс переклав з німецької працю Л. Штурма «Совершенное описание мельниц» [1069]. В 1791 р.

О. Колмаков опублікував довідник «Карманная книжка для вычисления количества воды...», укладений на основі критичного використання тогочасного передового світового досвіду інженерів Амонтон, Белідора та ін., який містив рекомендації щодо будівництва стаціонарних водяних млинів з греблями [774]. В 1793 р. С. Зубков переклав з німецької працю А. Каофенгофера «Подробное изъяснение о колесах в водяных мельницах...» [764]. Книга містить професійно виконані креслення, детальні рекомендації по спорудженню водяних млинів на основі природних, технічних, економічних факторів, зокрема, поради щодо вибору місця для водяного млина з огляду на наявність зручних сухопутних і водних шляхів, лісу та деревини, необхідної для спорудження греблі, можливість використання вільнонайманої робочої сили; врахування рельєфу місцевості, властивостей ґрунту та ін. Основну увагу автор приділив лісопильним водяним млинам, меншою мірою згадував борошномельні. Разом з тим, підняті автором питання спорудження водяних млинів і гребель важливі для всіх видів млинів, незалежно від їхнього призначення.

З кін. XVIII – поч. XIX ст. регулярно почали виходити самостійні праці імперських дослідників, присвячені питанням будівництва та експлуатації млинів. Так, у 1790 р. вийшла праця члена Санкт-Петербурзького ВЕТ, Товариства Випробовувачів природи в Берліні і Йєні, Лондонського королівського товариства І. Ренованца «О строении заплотов вместо плотин при мельницах, фабриках и рыбных прудах», в якій дані теоретичні рекомендації щодо облаштування міцних і порівняно дешевих млинових гребель та створення при них рибних ставків [912].

Інженерне керівництво з питань будівництва традиційних млинів опублікував у 1810 р. В. Левшин під назвою «Полное наставление о строении всякого рода мельниц...» [811; 812]. Окрім огляду проблем млинобудування автор підняв питання технологічного процесу помолу, зокрема, наголосив на необхідності зволоження («мочіння») зерна перед помолом, запропонував переробляти суміші хлібних зерен.

В1818 р. І. Лем опублікував кресленики під назвою «Начертание древних и нынешнего времени разнородных зданий», в якій окремий розділ присвятив млинам [813]. Невдовзі А. Мілютін видав працю «Руководство к построению водяных мельничных колес основанное на законах гидро-динамики» (1828), в якому зосередив увагу на конструктивних особливостях млинових коліс [845]. Ф. Володимиров-Смородинов видрукував працю «Хозяин ветряных мельниц, или верной и надежной способ, сохранить мельницы и все снаряды оных в целости» (1830), присвячену проблемам побудови та експлуатації вітряних млинів [635].

Важливим напрямком технічної літератури імперського періоду були праці, присвячені спорудженню гребель водяних млинів. Проблемами греблебудування цікавилися Н. Архангельський, який у 1815 р. переклав з французької мови книгу «Боссю и Виолетт. Исследования о наивыгоднейшем построении плотин» і Д. Аачинов, який опублікував у 1816 р. книгу «Рассуждение о устройении и укреплении плотин» [602]. Особливо цінна ґрунтовна тритомна праця Д. Неєлова «Устройство плотин» (1884), в якій вдало узагальнений вітчизняний і зарубіжний досвід греблебудування [862]. Праця містить детальні креслення гребель, яким відведений окремий том книги.

Облаштування традиційних борошномельних млинів цікавило вчених, навіть коли широкого вжитку набули парові млини. Темі вдосконалення традиційних водяних і вітряних млинів присвятили свої роботи власники млинів, мельники, професійні інженери, інженер-технологи, техніки, які мали практичні навички і досвід млинобудування. В 2-й пол. XIX ст. вийшла низка посібників для сільських господарів, в яких пропагувалися традиційні водяні, вітряні, кінні, ручні млини як більш дешеві, доступні, прості в роботі. Так, І. Шишкін в 1857 р. опублікував ілюстрований довідник «Практическое руководство к построению и улучшению разных мельниц» з великою кількістю креслень [1066]. Батьки дослідника володіли млинами, тому він ще у підлітковому віці майстрував шестерні і насади до млинів, наковував жорнові камені, вивчав різні способи спорудження млинових гребель, порівнював ефективність роботи наливних і підливних коліс

млинів. П. Загібалов у 1859 р. видав посібник «Руководство к устройству водяных, ветряных, конных и ручных мукомольных мельниц», який містив велику кількість креслень млинів [739]. О. Мюллер у 1888 р. видав ґрунтовний ілюстрований довідник з млинобудування «Справочная карманная книжка для устройства мельниц и зернохранилищ: Полное собрание всех важнейших вопросов по устройству мельниц и зернохранилищ», розрахований на власників млинів, мельників, інженерів [860]. В. Новгородський у 1908 р. опублікував посібник, розроблений інженером М. Новгородським, під назвою «Мельницы: общепонятное руководство к устройству мукомольных мельниц водяных, ветряных, конных, воловых и ручных: с 50 рис.» [867].

Інженер-механік П. Федоров на поч. ХХ ст. видав ряд ілюстрованих посібників для сільських господарів і для вивчення в технікумах і професійних училищах, в яких висвітлив різні аспекти будівництва млинів [1041-1052].

Значний внесок у вивчення водяних і вітряних борошномельних млинів зробив К. Дебу – російський хімік, викладач, один із авторів «Енциклопедического словаря Брокгауза и Ефрона». З 1896 р. вчений вів розділ сільськогосподарських машин у журналі «Сельский хозяин», в якому помістив ряд статей на досліджувану тематику, зокрема, «Сельскохозяйственная маслобойня и мельница для небольшого хозяйства» (1904) [1194]. Окрім того він опублікував окремими брошурами кілька самостійних робіт по млинобудуванню і борошномельним технологіям: «Ветряные двигатели» (1904), «Водяные и ветряные двигатели» (1908), «Сельскохозяйственные мукомольные поставы» (1910) [1089-1092]. Особливістю праць є наявність великої кількості ілюстрацій і креслень млинів.

Одним з перших приділив увагу питанням видобутку млинового каменю, виготовленню жорен, наковуванню їх в процесі роботи технік П. Олександров в працях: «Камень, его добывание и обработка» (1904) «Ковка жерновов и постройка различных сооружений для мукомольных мельниц» (1910),

«Устройство мельниц водяных, ветряных, конных, козловых и шатровых» (1911) [594-597].

Чимало досліджень, які прямо або опосередковано стосувалися проблем борошномельного виробництва, було підготовлено членами ІВЕТ, що мало на меті вивчення господарського життя країни, поширення корисних для сільського господарства знань, розробку рекомендацій по раціоналізації різних галузей виробництва, зокрема, й борошномельного. Товариство було орієнтоване на реформування аграрного сектора економіки, на поширення нових методик і технологій, теоретичні і практичні дослідження на основі передового іноземного досвіду. До його складу входили відділення: сільськогосподарське; сільськогосподарських технічних виробництв і землеробської механіки; політичної економії і сільськогосподарської статистики. ІВЕТ одним з перших в Російській імперії почало збирати статистичні дані, у тому числі й про врожайність зернових, стан хлібної торгівлі, кількість млинів. Цими питаннями відала створена в 1894 р. при Товаристві статистична комісія. Напрацювання членів Товариства оприлюднювалися на сторінках видання «Труды Императорского Вольного экономического общества», а також у окремих працях з різних питань. Позитивною стороною цих праць є наявність детальних і чітких креслень, малюнків, таблиць. Проте більшість з них відображали виключно технічну сторону будівництва і експлуатації млинів, не беручи до уваги досвід і традиції місцевого млинобудування. Досягнення Товариства мали переважно теоретичне значення й сприяли розвитку млинологічної науки, проте мало застосовувалися на практиці.

В 1852 р. член ІВЕТ Б. Барон видав працю «Руководство к построению дешевых мельниц, приносящих в шесть раз более дохода против обыкновенного, с чертежами», присвячену традиційним млинам [605].

Для вивчення технічних сторін тогочасного борошномельного виробництва цікавим є посібник по улаштуванню різних видів борошномельних млинів член-кореспондента ІВЕТ, капітана корпусу гірських інженерів В. Соколова

«Руководство к устройству разного рода мукомольных мельниц, составленное по превосходнейшим иностранным сочинениям, с дополнением множества сведений, собранных в отечестве нашем», виданий у 1851 р. в Санкт-Петербурзі [966]. Він містив велику кількість чітко виконаних малюнків млинів із робочими механізмами. Широкому колу спеціалістів борошномельного виробництва праця була мало відома через незначну кількість виданих примірників. В 1914 р. книга була перевидана в Харкові під назвою «Руководство к устройству разного рода мукомольных мельниц» [967].

Великим успіхом, особливо у промисловців середнього рівня, користувалася ґрунтовна праця члена-кореспондента ІВЕТ інженер-технолога В. Писарева «Общепонятное руководство к устройству мукомольных мельниц, приводимых в движение водою и живою силою» (1860) [1127]. Йшлося в ній виключно про млини, що приводилися в рух водою і силою людини чи тварин. Особлива увага приділена облаштуванню водяних борошномельних млинів. Посібник містить значну кількість практичних порад, зокрема 25 окремих креслень і 216 політипажів в тексті. В 1870 р. за сприяння Товариства вийшов посібник «Голландская ветреная мельница», який включав детальні креслення і політипажі вітряків шатрового типу [642].

В 1876 р. ІВЕТ видало книгу професора Санкт-Петербурзького технологічного інституту П. Афанасьєва «Курс мукомольных мельниц. Лекция читаемая в Санкт-Петербургском Технологическом Институте», в якій наводяться теоретичні міркування в галузі роботи млинарських машин [1078]. Ця праця досі не втратила свого значення, особливо в питаннях подрібнення зерна при допомозі вальцевих станків. У передмові до підручника автор зазначив: «Наша литература по техническим производствам и по построению машин вообще очень ограничена. О машинах, употребляемых в мельничном производстве, и о самом производстве писано также очень мало. Кроме первого выпуска Технологии по Вагнеру, переведённой и дополненной в 1862 г. известным нашим профессором Д.И. Менделеевым, можно указать ещё на два-три старых сочинения о мельницах,

и то рассматривающих преимущественно приемники воды и ветра, слабо касаясь собственно машины мельничного производства» [1078, с. 2.]. Підручник П. Афанасьєва структурований, матеріал викладено послідовно і системно. Спершу описана будова і властивості зерна для того, щоб доступно пояснити, які властивості повинні мати жорнові постави і самі млини. У підручнику виділено дві частини. В першій охарактеризовані виключно механізми для розмелювання зерна, в другій – всі інші млинарські механізми. Техніко-технологічним сторонам борошномельного виробництва присвячена ще одна фундаментальна праця вченого – «Устройство мельничных машин и мельниц. Приготовление муки и крупы» (1883) [1079]. Згодом П. Афанасьєв у співавторстві з Д. Менделєєвим і А. Яновським в енциклопедичному словнику Ф. Брокгауза та І. Ефрона опублікували нарис «Мукомольное производство» [603].

В 40-х рр. XIX – на поч. XX ст. у зв'язку із технічним переоснащенням борошномельної галузі на основі винайдення вальців і широкого застосування парових двигунів зросла потреба щодо поінформованості у способах побудови нових видів млинів і організації на них виробництва. Саме в цей час було опубліковано найбільше досліджень у цій галузі виробництва, підґрунтям для яких слугував досвід іноземних спеціалістів, пристосований до особливостей місцевого борошномельного виробництва. Так у 1846 р. вийшов друком посібник В. Портнова «О Борисовской мельнице», в якому автор рекомендував використовувати «американські» вальцьові станки на борошномельних млинах Російської імперії як більш ефективні, порівняно із жорнами [897]. Аналогічний характер мав посібник Б. Слабошевича «Проект мукомольной мельницы о двух поставках и сукновалки с деревянною турбиною в 18 сил инженер-технолога Б. Слабошевича» (1891) [957]. В 1894 р. К. Вебер опублікував ґрунтовний довідник з питань будівництва й обслуговування різних видів млинів під назвою «Двигатели и привода. Практическое руководство по выбору, установке и уходу за конными, ветряными, водяными, паровыми и керосиновыми двигателями и по настройке ветряных и водяных двигателей» [1084]. В 1908 р. в праці «Мукомольное дело»

було узагальнено попередні напрацювання вченого в сфері млинобудування [1085]. Перевагам і недолікам іноземного млинарського устаткування присвячене дослідження М. Ціона «Экспортные мельницы» (1895) [1058].

Рекомендації з облаштування парових борошномельних млинів наведені в брошурі «Описание павильона-мельницы, устроенной высочайше утвержденным Товариществом по устройству мельниц «Антон Эрлангер и К°» (1897) [357]. На Всеросійській сільськогосподарській і промисловій виставці, яка проходила в Києві в 1897 р., в окремому павільйоні за сприяння Товариства з облаштування млинів «Антон Эрлангер и К°» була змонтована модель парового млина. Демонстрування «млина» доповнювалося розповсюдженням вище згаданої брошури.

В кін. XIX ст. у млинологічній науці імперської доби сформувався новий напрямок досліджень – «технологія борошномельного виробництва», представлений переважно в навчальній літературі та енциклопедичних виданнях. Так, професор Харківського технологічного інституту К. Зворикін видав низку книг, в яких дав теоретичне обґрунтування різних видів помолу зерна [1098]. В працях наведена інформація про будову і сорти зерна, його хімічний склад, описана будова різних видів млинів, розглянуті різні способи помолу, підготовка зерна до помолу (етапи очищення зерна від сторонніх домішок). Детально описані млинарські машини (подрібнювачі, сортувальні, збагачувачі), розглянуто їх облаштування і принципи дії. Наведена інформація про прості та повторювальні помоли. Піднімається проблема якості борошна, залежно від способу помолу та виду млина. Напрацювання К. Зворикіна лягли в основу курсів лекцій з борошномельного виробництва, які він читав в Харківському технологічному інституті та Київському політехнічному інституті.

Важливу роль в розробці навчального курсу з технології борошномельного виробництва мала праця професора Московського сільськогосподарського інституту, очільника кафедри зберігання і технології сільськогосподарських продуктів Я. Никітського «Мукомольное производство» (1896) [1121].

Технології борошномельного виробництва присвятив ряд публікацій інженер-технолог М. Мельніков, випускник Санкт-Петербурзького державного технологічного інституту й редактор журналу «Технолог». Особливістю праць М. Мельнікова була наявність в них чітких, детальних креслень борошномельних млинів, а також рекомендацій до їх будівництва. Серед них виділяється публікація «Чертежи паровых мукомольных мельниц: сост. в Фабричном техническом бюро технолога Н. П. Мельникова» в «Журнале открытий, изобретений и усовершенствований по всем отраслям промышленности» (1879) [1117]. З метою вивчення іноземного досвіду М. Мельніков відвідував міжнародні виставки в Парижі (1878, 1889, 1900), Чикаго (1893) і численні виставки в містах Російської імперії. Він також будував млини, утримував склади машин і мастила. Основну увагу вчений приділяв млинарству Півдня України, де на його думку найліпше розвивалося парове млинарство, а на Правобережжі – традиційне. За підрахунками автора Київська губернія в 2-й пол. ХІХ ст. входила в трійку лідерів імперії за кількістю традиційних млинів, а наприкінці століття разом із Волинською входила в четвірку українських губерній з найкращими водяними млинами. Автор згадує ріки, на яких найкраще розвивалося водяне млинарство: Рось і Тікич – у Київській губернії, Горинь та Случ – у Волинській.

Детальний аналіз технології вальцевого помолу зробив А. Маркушевич у книзі «Размол на вальцах. Краткий очерк, методы повторительного размолу на вальцевых станках, принятой в России» (1884) [1116]. В роботі зроблено історичний огляд розвитку помолу зерна, здійснено порівняльний аналіз жорнового і вальцевого помолів зерна, розглянуті види вальцевих станків, методи розмелювання зерна на них, описані окремі борошномельні млини Російської імперії, на яких запроваджений вальцевий помол (серед них не згадуються млини Правобережної України).

Достатньо глибокий порівняльний аналіз жорнового і вальцевого помолів зроблений у праці С. Нотовича «Жерновые и вальцевые мукомольные мельницы» (1885) [1123]. Основну увагу автор приділив вальцевим борошномельним

поставам як більш продуктивним на його думку, розрахованим на сортовий помол. В 1902 р. дослідник видав ґрунтовний посібник «Спутник мельника-механика. Руководство для мельников, строителей и владельцев мельниц», в якому всебічно охарактеризував види млинів, їх конструктивні типи, різновиди помолів [1122].

Техніко-технологічні аспекти борошномельного виробництва на парових млинах і вплив систем помолу на хлібопекарство розглянуті в посібниках Г. Рамнека «Зерновой хлеб, мукомольное дело и хлебопечение» (1905), В. Мікіна «Руководство по хлебопекарному и дрожжевому производству и товароведение хлебного зерна и муки» (1912), А. Мяснікова «Вопрос дня. О необходимости развития у нас мукомолья и практический взгляд на значение развития систем помола за границей» (1876) [861; 1119; 1139]. Спільною рисою цих праць є пропагування вальцьового помолу замість жорнового та наслідування іноземного досвіду в борошномельній галузі.

Наприкінці XIX ст. вийшли друком енциклопедичні видання, в яких висвітлені техніко-технологічні аспекти тогочасного млинарства. Серед них вирізняється довідник «Общедоступная техническая энциклопедия» (1898), в III-му томі якої охарактеризовані різні типи млинів, їх технічне облаштування, принципи діяльності [581]. В 1900 р. в типографії Імператорської Академії Наук опублікована «Полная энциклопедия Русского Сельского Хозяйства и соприкасающихся с ним наук» в 10-ти томах, окремі публікації якої присвячені питанням облаштування водяних млинів: конструкціям водяних коліс, будівництву водозливів і водоспусків [579].

Однією з найбільш змістовних у цьому плані є технічна енциклопедія під редакцією Д. Менделєєва. Цілий розділ XVI-го тому енциклопедії «Сельское хозяйство и переработка сельскохозяйственных продуктов» присвячений борошномельному виробництву. За участі вченого в якості автора, редактора й перекладача в 1862 р. видано посібник «Производство муки, хлеба и крахмала» [843]. У книзі значне місце відведено аналізу зерна, відомостям про види млинів,

даними про різні технології борошномельного виробництва. Сюди входять: описи вітряних млинів, водяних (з оглядом водяних турбін і коліс), описи типів помолу на жорнах і вальцевих станках, характеристика очисних механізмів тощо. Автор в той час вже передбачив витіснення кам'яних жорен вальцевими станками. Упоряднику можна дорікнути у відсутності практичних даних, адже праця суто теоретична. Посібник користувався попитом серед спеціалістів борошномельного виробництва і тому неодноразово перевидавався разом із суттєвими доповненнями, зокрема у 1871 і 1874 рр. У перевиданні 1871 р. розглядалися способи очистки зерна перед помолом з метою отримання білого без домішок борошна; аналізувався хімічний склад зерна і борошна; давалася технічна характеристика борошномельних машин (Таульона, Морісса та ін.); рекламувалося борошно виготовлене з пальмових горіхів тощо. Видання 1874 р. було присвячене, головним чином, проблемам збереження великої кількості зерна і борошна на млинах; основним причинам пожеж на млинах, причинам і наслідкам вибухів парових машин; оригінальному способу очистки зерна за методикою Вейса.

Певний інтерес для вивчення млинарської техніки і борошномельних технологій Російської імперії кін. XIX ст. має енциклопедичний словник Ф. Брокгауза та І. Ефрона, де піднято ряд питань, пов'язаних з виробництвом борошна і круп на великих промислових млинах: види помолу, хімічний аналіз борошна, виготовлення жорнових і вальцевих поставів, гатунки борошна та круп, технічне обладнання млинів тощо. Робота містить велику кількість описів млинарського устаткування іноземного виробництва [578].

На поч. XX ст. в наукових колах спостерігався спад уваги до парових млинів, які в цей час були вже ґрунтовно досліджені, і зростання інтересу до призабутих водяних і вітряних млинів. Шляхи та способи вдосконалення вітряків, поради щодо широкого використання потенціалу вітряних млинів оглянуті в посібнику Е. Баумана «Современные ветродвигатели и усовершенствования существующих ветряков» (1906) [606]. Практичні рекомендації з облаштування невеликих

борошномельних млинів у домашньому господарстві містяться в посібнику інженера-технолога П. Федорова «Мукомольное производство. Практ. руководство к изучению мукомольного дела для любителей и мельников, а также для сельскохозяйственных и земледельческих школ» (1908) [1052]. На думку автора, такі млини здатні давати стабільний прибуток при невеликих капіталовкладеннях, і в цьому їхня перевага над великими млинами. Такої ж думки притримується С. Попов у книзі «Технология строительства мельниц в крестьянских промыслах» (1914) [895]. Ще раніше, у 1892 р., конструктивні особливості невеликих селянських млинів розглянув І. Кораков у ґрунтовній праці «Крестьянские мельницы», написаній на основі власних досліджень, здійснених у 1910-1912 рр. [777].

Варто зазначити, що техніко-технологічні особливості традиційних млинів Правобережної України в імперській літературі спеціально не розглядалися. Виняток складають лише публікації П. Ляліна «Описание разного рода мельниц, находящихся в Малороссии» (1845) та «Водяная вальцевая мельница И. П. Скаржинского на реке Буге.: Исторический очерк» (1888) [630; 1207]. В першій проаналізовані конструктивні особливості українських водяних і вітряних млинів, в другій висвітлена історія будівництва водяного млина з с. Мигія Єлисаветградського пов. Херсонської губ. Млин збудував поміщик Й. Скаржинський у 1888 р. за проектом інженера В. Яскульського. Він знаходився поза межами досліджуваного регіону, проте відомості, наведені в дослідженні, стосуються всіх млинів на р. Буг, яких, наприклад, у 1889 р. налічувалося 346.

Таким чином, огляд технічної літератури імперського періоду з борошномельного виробництва свідчить про її спрямування на пошук способів вдосконалення традиційних водяних і вітряних млинів та шляхів запровадження нової млинарської техніки і борошномельних технологій на основі використання парового двигуна. Більшість досліджень цього напрямку підготовлені на основі використання іноземного досвіду або були звичайним перекладом іншомовних праць. У зв'язку з чим носили переважно теоретичний характер й мало

застосовувалися на практиці. Деякі здобутки в осмисленні техніко-технологічних аспектів борошномельного виробництва мали вчені, які працювали під егідою ІВЕТ – П. Афанасьєв, В. Писарєв, М. Мельніков, Д. Менделєєв та ін. Вони поширювали корисні та потрібні для борошномелів знання, інформували про способи побудови нових видів млинів і організації на них виробництва.

2.2. Розвиток борошномельного виробництва Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в економічно-статистичній літературі

Одними з найбільш висвітлених в економічно-статистичній літературі імперської доби є питання вирощення зернових культур і хлібної торгівлі. Для вивчення досліджуваної теми праці такого типу мають безпосереднє відношення, оскільки допомагають оцінити обсяги зерна, які підлягали переробці на круп'яно-борошномельних млинах регіону, та об'єми і напрямки збуту готової продукції.

Питання виділення основних центрів борошномельного виробництва, динаміки цін на зерно і борошно розглянуті в праці Г. Сазонова «Вопросы хлебной промышленности и торговли, разработанные земскими учреждениями (1865-1890 гг.)» (1891) [948].

Економіст П. Лященко у працях «Мукомольная промышленность России и иностранные потребительские рынки России» (1909), «Хлебные тарифы и железнодорожные перевозки» (1910), «Русская мукомольная промышленность и торговля мукой: Экономическо-статистический очерк» (1911), «Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России. Описательно-статистическое исследование» (1912) розглядав борошномельне виробництво в комплексі з торгівлею і транспортуванням зерна та борошна [819-823]. Дослідження історії вітчизняного народного господарства П. Лященко продовжив у радянський час, але в коло його наукових інтересів цього періоду досліджувана тематика більше не потрапляла. За свої ґрунтовні напрацювання дослідник удостоєний звань члена-кореспондента АН СРСР, академіка АН УРСР, заслуженого діяча науки РСФСР.

Відомості про хлібну торгівлю містяться в низці довідників Міністерства торгівлі і промисловості (створене в 1905 р.), Міністерства фінансів (створене в 1802 р.), Міністерства державного майна (створене в 1837 р.): «Справочник по хлебной торговле» (1911), «Справочная книга по торговле хлебом и спиртом в Российской империи» (упорядник П. Шостак, 1890) [500; 538]. У працях наведені дані про організацію хлібних бірж, умови перевезення хліба по залізничним дорогам, статистичні дані про посіви, врожаї, запаси, перевезення і вивезення хліба за кордон, річні та помісячні ціни на пшеницю, жито, ячмінь, овес, кукурудзу за 1894-1910 рр. Наведені дані конкретизуються у дослідженні локального характеру: «Торговля и промышленность Европейской России по районам» [Вып. X. Юго-Западная земледельческая и промышленная полоса; вып. XI. Полесская земледельческая и промышленная полоса] (1910) [516].

Для дослідження територіальних аспектів хлібних цін і хлібної торгівлі 60-70-х рр. XIX ст. багато зробила експедиція, організована Вільним економічним і Російським географічним товариствами з метою вивчення хлібної торгівлі і продуктивності Російської імперії. В експедиції взяли участь відомі економісти того часу – В. Безобразов, І. Борковський, В. Чаславський, Ю. Янсон. Вони зібрали і проаналізували великий матеріал про хлібну торгівлю і хлібні ціни й опублікували його в своїх працях. Зокрема, особливості хлібної торгівлі Південно-Західного краю та Волині розкриті в монографіях відомого статистика й економіста Ю. Янсона «Хлебная торговля на Волыни» (1870), «Влияние реформы 1861 года на сельское хозяйство и хлебную торговлю в юго-западных губерниях» (1868), виданих Імператорським російським географічним товариством [1074; 1076]. В 1878 р. вийшла одна з найважливіших праць Ю. Янсона «Сравнительная статистика России и западноевропейских государств» (1880), в другому томі якої «Промышленность и торговля» наведені дані про найбільші промислові борошномельні млини Російської імперії й Правобережної України зокрема (кількість млинів у регіону, чисельність робітників, суму виробництва). За об'ємом зібраних матеріалів, високим науковим рівнем їхньої перевірки, чітким

групуванням і логічним викладенням матеріалу ця праця зайняла одне з визначних місць в імперській статистичній літературі [1075].

Продовженням науково-дослідницької серії праць про хлібну торгівлю є довідники та путівники по Південно-Західній залізниці: «Общество Юго-Западных железных дорог. Экономическое исследование района Новоселицких ветвей» (1890); «Фабрично-заводская промышленность в районе Юго-Западных железных дорог» (1894) [464; 530]. Видання містять вичерпну інформацію про всі млини, розміщені поблизу залізничних станцій: власників, потужність, кількість робітників, напрямки і об'єми збуту продукції через залізничні шляхи. Слід підкреслити, що у вище згаданих працях відзначено, що головним експортним товаром, який перевозився Південно-Західною залізницею, був хліб (зерно, борошно).

Помітно збагатили відомості про хлібну торгівлю та борошномельні млини в межах станцій Південно-Західної залізниці праці П. Андреева [598]. Автор в загальних рисах знайомить із помітними об'єктами, прилеглими до однієї з найдавніших залізничних доріг Правобережної України, що проходила по території Волинської, Київської, Подільської губерній. Її будівництво було розпочате в 60-х рр. XIX ст., коли виникла необхідність з'єднання Одеського порту та південно-західних кордонів Російської імперії. Описуються всі залізничні станції (245 станом на 1898 р.) й населені пункти, через які проходила залізниця, згадуються промислові млини, які в них діяли.

Вивченню врожайності зернових культур і її впливу на хлібні ціни присвячене ґрунтовне видання Міністерства фінансів «Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства» (під ред. А. Чупрова, А. Поснікова, 1897) [629]. У книзі розглянуті взаємозв'язки між врожайністю зернових культур, розвитком борошномельної галузі, цінами на борошномельну продукцію. Звісно в роботі не йшлося окремо про Правобережну Україну, проте закономірності розвитку галузі, підмічені дослідниками, не мали територіальних ознак і були властиві млинарству всієї імперії.

Основні зернові культури, які вирощувалися на території України на поч. ХХ ст. (жито, пшениця, овес, ячмінь, просо, гречка) розглянуті в роботах Б. Дзінкевича «Продукція хліба на Україні: Статистичний нарис» і «Производительные силы сельского хозяйства на Украине. Статистический очерк», опублікованих у 1917 р. [670; 671]. В роботах представлені статистичні дані про збір, споживання та вивіз зернових по всіх українських губерніях, що дає змогу розглянути показники правобережних губерній на фоні загальноукраїнських.

Експорт зернових продуктів з території Російської імперії й, зокрема, південно-західних губерній, на поч. ХХ ст. проаналізовані в праці М. Селіхова «Русское мукомолье в борьбе с германской конкуренцией на международном рынке: причины упадка нашего экспорта и меры к поощрению вывоза русской муки за границу» (1912) [952]. На думку автора, у досліджуваний період промислове борошномельне виробництво розвивалося повільними темпами, про що свідчила значна перевага вивозу зерна над борошном.

Висвітленню проблем оподаткування промислових підприємств, до яких відносилися, зокрема, великі парові й водяні борошномельні млини, присвячена праця І. Рудченко «Исторический очерк обложения торговли и промыслов в России с приложением материалов по торгово-промышленной статистике» (1893) [945]. Дослідження здійснене на замовлення Особливої урядової комісії з метою впорядкування існуючого податкового законодавства щодо промислових і торгових підприємств. Детально розглянуті види податків, які сплачували промислові підприємства та акціонерні товариства. Наведені формули розрахунків валого і чистого прибутку підприємств. Борошномельні млини віднесені до групи підприємств із середньою прибутковістю.

Одним із найменш вивчених є питання професійної освіти працівників борошномельних млинів. Стан борошномельної освіти проаналізований у праці Н. Пономарьова «Подсобные к земледелию промыслы и производства» (1903) [894]. Зокрема, наведені рекомендації щодо поліпшення стану борошномельного

виробництва в губерніях Правобережної України шляхом заснування «школи борошномелів», надання довгострокових позик під спорудження млинів, створення спеціалізованих товариств, заміну диференційних тарифів на борошно верстовими тощо.

Наступною цікавою проблемою в працях сер. XIX ст. є застосування жіночої праці в борошномельному виробництві. Дослідження щодо застосування жіночої праці в різних галузях промислової діяльності і, зокрема, борошномельній, здійснив німецький економіст А. Дауль в праці «Женский труд в применении к различным отраслям промышленной деятельности» (1869). [669]. Згідно із даними вченого, жіноча праця в борошномельній галузі Російської імперії сер. XIX ст. не використовувалася, за винятком хатнього виготовлення невеликої кількості борошна і круп із застосуванням ручних знарядь помолу. Таке положення справ у галузі, на думку дослідника, зумовлене тим, що млинарські спеціальності потребували значної фізичної сили, а також сталими забобонами, згідно яких жінка на млині приносила нещастя.

Окремий напрямок в економічно-статистичній літературі імперського часу складають праці, в яких охарактеризовані природно-кліматичні фактори розвитку млинарства Правобережжя України (орографічні умови, гідрологічні ресурси).

На окрему увагу заслуговують праці, присвячені покладам жорнового каменя на досліджуваній території. Так, у нарисі «Геологическо-Геогностический очерк Волынской губернии», опублікованому в Трудах Волинського Губернського статистичного комітету за 1867 р., охарактеризовані найбільші родовища жорнового каменя на Волині, зокрема, в с. Шилах Кременецького повіту [520]. Вперше надрукована спеціальна геогностична карта Волинської губернії, на якій позначені місця залягання жорнового каменя у Волинській губ. Поклади жорнового каменя на території Волинської губ. ґрунтовно дослідив дійсний член Волинського статистичного комітету Г. Оссовський у працях «Геологическо-геогностический очерк Волынской губернии со взглядом на применение и практическом употреблении местных ископаемых продуктов» (1867) та «Из

путевых заметок по Волынской губернии: Наблюдения в отношении землезнания, землерождения и фабрично-промышленного состоянии губернии» (1869) [878]. Вчений опублікував геогностичну карту Волинської губ., на якій зазначив, зокрема, місця залягання та видобутку жорнового каменю. Відомості про поклади каменя, придатного для виготовлення жорен, на території Волинської губ. є у книзі інженера-гірника М. Міклухи-Маклая «Геологические исследования Новоград-Волынского и Житомирского уездов Волынской губернии с 2 таблицами и геологической картою» (1889) [844]. Продовженням науково-дослідницької серії робіт про поклади жорнового каменю на території Волинської губернії є розвідки члена Товариства дослідників Волині, відомого українського геолога та географа П. Тутковського [1023-1030]. В 1900-1901 рр. за дорученням Геологічного комітету вчений проводив геологічні дослідження вздовж Києво-Ковельської залізниці, яка лише проектувалася, а також суміжних територій, в результаті чого дослідив нові родовища жорнового каменю та охарактеризував раніше відомі. Вчений обмежився лише описом родовищ, питаннями видобутку каменю, виготовленням та збутом жорен не цікавився. Покладам жорнового каменю в Кременецькому повіті Волинської губернії присвячена газетна публікація П. Тутковського «Из поездок по Волыни. Кременецкие горы» в газеті «Київське слово» за 1893 р. [1028]. Інформацію про поклади жорнового каменя на Дніпрі в с. Трахтемирів Канівського пов. Київської губ. містить нарис «Трахтемировские тайны», розміщений в книзі П. Тутковського «Юго-Западный край. Популярные естественно-исторические и географические очерки» (1895) та стаття «Трахтемировские тайны», опублікована в 1894 р. у журналі «Наука и жизнь» [1027]. На думку автора, трахтемирівське родовище було одним із найбільших і найдавніших на українській території, виготовлені тут жорна, розвозили по всій території України. У 1895 р. спеціально до II Всеросійського з'їзду борошномелів вчений підготував газетні публікації, присвячені борошномельній справі досліджуваного регіону: «Мукомольное дело в Юго-западном крае» та «Артезианский колодезь на мельнице Блиндера в Киеве»

[1026]. Окремі відомості про поклади жорнового каменю в Київській губернії є в дослідженні М. Мукалова «География Киевской губернии: учебное пособие по родиноведению» (1883) [858].

Природно-кліматичні фактори, які здійснювали вплив на розвиток борошномельної галузі в регіоні, розглянуті в працях локального характеру. Досить цікавою та інформативною в цьому плані є книга відомого історика, педагога, географа М. Столпянського «Девять губерний Западно-Русского края в топографическом, геогностическом, статистическом, экономическом, этнографическом и историческом и историческом отношениях» (1866) [977]. В роботі подається всебічна характеристика повітів Київської, Волинської, Подільської губ. Детальна увага приділена річкам, штучним млиновим запрудам, покладам жорнового каменю. Згадані найбільші борошномельні млини краю, але не описані. Зауважено, що велике значення для розвитку зернового і борошномельного виробництва відігравали вдале географічне розташування Правобережної України та сприятливі природно-кліматичні умови регіону: помірний, напівпосушливий клімат, в цілому сприятливий для зернового землеробства, переважно рівнинний ландшафт, родючі ґрунти, багаті водно-повітряні ресурси, значні запаси палива (необхідні для роботи парових двигунів), наявність у великій кількості сировини для борошномельного виробництва і багатовіковий досвід її переробки.

В книзі магістра богослів'я М. Симашкевича «Историко-географический и этнографический очерк Подолии» (1876) зроблена фізико-географічна характеристика території Подільської губ., проаналізовано гідрологічні ресурси рік Бугу і Дністра, врожайність зернових культур. У висновках зазначено, що Подолія – найбільш хліборобна частина Європи, що зумовило наявність тут великої кількості борошномельних млинів [956]. Подібну інформацію по Волинській губ. наводить С. Каретніков у праці «Волынская губерния: географическо-исторический очерк» [765].

Цікаві висновки стосовно розвитку водяного і вітряного млинарства у Волинській губернії робить О. Братчиков в книзі «Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом и других отношениях» (1868) [617]. Книга складається з двох частин. В першій «Взгляд на хлебопашество и вообще сельское хозяйство Волынской губернии» аналізуються природньо-кліматичні умови, які впливали на розвиток різних галузей господарства губернії, зокрема, борошномельної. Піднімаються питання вирощення зернових в регіоні та збуту хліба. В другій частині «О городах и местечках Волынской губернии в торгово-промышленном и других отношениях» згадуються найбільші млини губернії. На думку автора, в губернії надзвичайно мало вітряків, що пов'язано з слабкими потоками вітру через залісненість території. У зв'язку з цим, дослідник радить звернути увагу на відкриті та підвищені береги рік Тетерів і Кам'янки – зручні для облаштування вітряків. Також автор проаналізував фактори, які шкодять розвитку водяного млинарства: сплавний і судноплавний характер місцевих річок, весняні паводки, тривале замерзання взимку, сильне зневоднення в літній період. Зроблено вдалий висновок про гостру нестачу борошномельних підприємств в м. Житомир, навіть, попри діяльність великого парового млина Менчинського.

Важливі географічно-топографічні, статистико-економічні, історичні відомості про млинарство Київської губ. містять праці Л. Похилевича. Дослідницьку діяльність Л. Похилевич розпочинав на посадах чиновників Київської духовної консисторії та КГСК, де мав доступ до різного роду звітів і матеріалів, які використав у своїх працях. Привертає увагу книга «Сказания о населенных местностях Киевской губернии» (1864), в якій автор проаналізував походження назв населених пунктів Київської губернії і зробив висновок про те, що назви 15 сіл і 1 містечка (Жорнище Липовецького повіту) мають тісний зв'язок із млинарством. Здебільшого до їх складу входять слова «гребля», «ставок», «мельники», «водяники» [900]. В 1865 р. Л. Похилевич видав книгу «Монастыри и церкви г. Киева», в якій навів топографічні, історичні, технічні

відомості про млини, якими володіли церкви та монастирі Києва (59 станом на 1865 р.) [899]. Є інформація про час побудови млинів, місце розташування, кількість і вид жорнових поставів, імена орендарів. У 1887 р. вийшов перший випуск капітальної праці Л. Похилевича з історико-статистичного опису Київської губ. – «Уезды Киевский и Радомысльский», в якій побіжно згадуються млини, розташовані на території досліджуваних повітів, але детально не аналізуються. Також не зазначені джерела, з яких взяті відомості [901].

До особливо цінних історико-статистичних досліджень промислового млинарства Київської губ. 80-х рр. ХІХ ст. відносяться праці В. Мозгового [849-853]. Автор перерахував значні борошномельні млини губернії, вказав адресу їх розташування, прізвища власників, дату спорудження, орендарів, чисельність робітників на них, суму річного виробництва, дав технічну характеристику млинарських механізмів, вказував напрямки збуту готової продукції тощо. Але при цьому не проаналізував наведені дані. До його переліку увійшли лише борошномельні млини, влаштовані, виключно, із промисловими цілями і частково ті господарські млини, які за кількістю перероблюваного зерна заслуговували уваги. Одночасно автор робить спробу охарактеризувати круп'яне виробництво губернії. З одного боку, дослідник стверджує, що виготовлення круп в губернії «стоит чрезвычайно низко», а з іншого – надлишкова продукція вивозиться звідси в інші місцевості, як, наприклад, в Нікополь, Кременчуг. Крім цього, він невірно вважає, що крупи виготовлялися переважно топчаками (млинами, які приводилися в рух кіньми). Та незважаючи на ряд недоліків у роботі, поверхневість огляду проблеми, все ж дослідник зібрав значний документальний матеріал по найбільших борошномельних млинах губернії. Окремо автор проаналізував орографічні та кліматичні умови досліджуваного регіону, значну увагу приділив характеристиці водних ресурсів і врожайності зернових культур. Відмітив, що на чисельних річках губернії розташована безліч стаціонарних водяних млинів (простих і крупчаток). Але до кола дослідницьких інтересів В.

Мозгового потрапили лише найбільші з них, всім іншим автор планував присвятити окреме дослідження, та цього не сталося.

Грунтовною джерельною базою відзначаються узагальнююча праця І. Фундуклея «Статистическое описание Киевской губернии» (1852), в якій старанно зібрані і подані конкретні дані про різні види млинів Київської губ. сер. XIX ст. [1055]. Книга складається з 3-х частин. В першій частині зібрані різні свідчення про територію, клімат, шляхи сполучення, що становить інтерес для з'ясування обставин функціонування водяних і вітряних млинів, залежних від кліматичних та географічних умов; в другій частині наведені дані про земельну власність і сільське господарство; в третій частині – дані про промисловість і торгівлю, зокрема, значна увага приділена огляду врожайності зернових культур, кількості і видовому складу млинів, соціальному статусу їх власників, торгівлі хлібними продуктами у Київській губ. в 1946-1947 рр. І. Фундуклей тривалий час (1839-1952 рр.) управляв Київською губ. і докладав чимало зусиль для дослідження цього краю. Для роботи використав документальні джерела, зокрема, офіційні документи, приватні письмові справи, юридичні нормативні акти, власні місцеві дослідження тощо. Праця містить не лише цінні статистичні відомості про кількість млинів (водяних, вітряних, кінних) у всіх повітах губернії, а і порівняльну характеристику розвитку водяного і вітряного млинарства у губернії. Автор доводив, що водяні млини найбільше були розповсюджені в Уманському та Сквирському пов., а вітряні – у Звенигородському, Чигиринському, Черкаському та Канівському пов. І. Фундуклей підрахував врожайність зернових культур губернії за десятиліття 1836-1845 рр., визначив кількість зернових продуктів, що припадали на душу населення в кожному повіті, обчислив кількість зерна, що підлягало перемолу в цілому по губернії, і по повітах, зокрема, вивів середній показник перероблюваного одним млином збіжжя, проаналізував характер розподілу млинарських закладів між містом та селом, а також між окремими категоріями власників (поміщиками, селянами, вільними людьми, казенними відомствами, церквою). Основну увагу дослідник зосередив на поміщицьких

млинах, які йому були ближчі як землевласнику і які переважали в цій місцевості. І. Фундуклей володів селами Медведкове, Голоківка, Мельники, Стара Осота і Нова Осота, Янівка в Чигиринському пов. Київської губ., в яких була велика кількість млинів. Губернатор особисто управляв своїми маєтками і, зокрема, млинами. У своїй праці він наводить детальні підрахунки витрат на побудову, щорічний ремонт і обслуговування млинів, утримання мірошників. Значна увага приділена також умовам орендного утримання млинарських закладів і торгівлі борошномельною продукцією. Проте необхідно зауважити, що різнобічні за характером відомості не дають повного уявлення про загальний рівень розвитку млинарства Київської губ. у зазначений період.

Важливе значення для вивчення млинарства Київської губ. сер. XIX ст. має ґрунтовна тритомна праця «Статистическое описание Киевской губернии» (1852) відомого українського статистика, чиновника з особливих доручень при київському губернаторі Д. Журавського [736]. Книга вийшла за підтримки Київського губернатора І. Фундуклея, який допомагав автору також у зборі матеріалів, і стала вершиною статистико-економічних досліджень 40-50-х рр. XIX ст. У першому томі охарактеризовано природні умови і шляхи сполучення, в другому – сільське господарство, в третьому – промисловість і торгівля. В роботі широко використані статистичний аналіз і узагальнення, велика кількість статистичних матеріалів, яким автор зумів забезпечити високу достовірність.

Ґрунтовною джерельною базою вирізняється видання КГСК «Список населённых мест Киевской губернии» (1900), до якого увійшли дані про млини населених пунктів губернії станом на 1 січня 1900 р., зібрані через міських поліцмейстерів, повітових урядників, волосні правління [971]. Зазначено вид млинів, власників, орендарів, річну суму виробництва, кількість жорен.

Діяльність водяних «наплавних» млинів на Дніпрі поблизу Києва наприкінці XVIII ст. висвітлюється в статті А. Андрієвського «Судьба киевских водяных мельниц», надрукованій у щомісячному історичному журналі «Киевская старина» в 1891 р. [1185]. Автор детально описав переведення 28 лодейних млинів із

правого берега Дніпра на лівий за іменним указом імператриці Єлизавети Петрівни, виданим під час її візиту до Києва в 1744 р. На думку імператриці, розташування млинів на Дніпрі поблизу Києва шкодило лаврським печерам. Після переведення млинів на нове місце користування ними значно ускладнилося у зв'язку з тим, що доставка до них зерна потребувала додаткових витрат.

До найбільш інформативно насичених праць належать історико-статистичні дослідження 90-х рр. XIX ст., присвячені монастирям Києва: Києво-Златоверхо-Михайловському, Києво-Братському училищному, Києво-Флорівському Вознесенському [767; 829; 829]. У монастирських маєтках діяли борошномельні млини. Києво-Златоверхо-Михайлівському монастирю наприкінці XIX ст. належали 2 стаціонарні водяні млини з греблями і великими ставками «Бобринський» і в с. Мотовилівка. У володінні Києво-Флорівського Вознесенського монастиря перебували 2 стаціонарні водяні млини з греблями: в с. Ходосіївка Київського пов. для потреб монастирської братії та в с. Хамбиків Васильківського пов., здавався в оренду за 500 крб. в рік. Також 2 водяні млини з греблями і ставками мав Києво-Братський училищний монастир в хут. Сподарець на р. Ірпінь. Часті весняні паводки спонукали до побудови спеціальних шлюзів у греблях з метою уникнення підтоплень. Навколишні села Дзвінке і Плесецьке і, навіть, дальні села привозили на млини зерно для помолу за 1/10 зернового хліба. Для проживання мельника при млинах був добротний будинок, а для зберігання запасів зерна – комора. Узагальнену інформацію про стан борошномельного виробництва монастирів Київської губ. сер. XIX ст. містить праця М. Закревського «Описание Киева» (1868) [737]. Розглядаючи господарсько-економічну діяльність монастирів, автор згадує млини, які були в їхньому володінні, прибутковість, місце розташування.

Короткі відомості статистичного характеру про млини Київської та Подільської губ., врожайність зернових, клімат, геологічні і гідрологічні ресурси містить посмертне видання відомого географа, статиста, дійсного члена Російського географічного товариства І. Штукенберга «Статистические труды

Ивана Федорович Штукенберга», видані сином автора А. Штукенбергом в 1858-1860 рр. [Пос.]. Розділ 26 містить опис Київської губ., розділ 39 – Подільської.

Значний внесок у дослідження борошномельного виробництва Подільської губ. зробив дійсний член ПГСК С. Тихонов. У 1869 р. в «Трудах Подольского губернского статистического комитета» був опублікований нарис «Мукомольное производство Подольской губернии», в якому зроблена спроба комплексного дослідження зернопереробної галузі губернії сер. XIX ст. [1018]. Автор подав і проаналізував статистичні відомості про млини Подільської губ. за 60-ті рр. XIX ст.: кількісний і видовий склад, розташування, чисельність робітників, вартість і напрямки збуту продукції.

Короткі відомості про млини, які діяли на поч. XX ст. у Подільській губ. наведені в праці А. Крилова «Населенные места Подольской губернии» (1903) [785]. Автор включив населені пункти, в яких було не менше 10 дворів, розподілив їх за повітами та волостями, відомості про торгово-промислові заклади доповнив даними про власників помість.

Для історії розвитку млинарства Волинської губ. сер. XIX ст. особливе значення має робота «Военно-статистическое обозрение Российской империи» (1850) [631-633]. Частина третя X-го тому присвячена Волинській губ., де у вступі зазначено, що дослідження здійснив штабс-капітан Генерального Штабу Фрітче на основі місцевих матеріалів. Значне місце в роботі посідає гідрологічний аналіз річок Волинської губ., в ході якого перераховуються всі млинові греблі і ставки, зазначаються їхні розміри, місце розташування. Вказано, що на ріках губернії величезна кількість млинів, гребель, ставків (лише на р. Стирь 7 стаціонарних і 70 наплавних млинів). Більшість млинових ставків зарибнені. Багато річок сплавні, судноплавний лише Буг і деякі ріки весною під час паводків. Судноплавству і сплаву лісу заважають мілини і велика кількість млинів і гребель. У найбільш досконалих греблях обладнані шлюзи для пропуску судів, здебільшого на р. Горинь. Особлива увага приділена тим греблям, по яких проходили важливі військові дороги. Згадується, що через весняні паводки вони

часто руйнувалися і при проході військ потребували додаткового обстеження. Волинська губернія належала до X-го Округу шляхів сполучення, куди входило дві дистанції (рр. Горинь і Случ; рр. Стир та Іква). В одному із розділів зроблений стислий опис населених пунктів Волинської губ., в якому побіжно згадуються наявні в них млини. У зв'язку з тим, що книга готувалася під егідою Департаменту Генерального Штабу, в ній детально розглянуто провіант дійсних і гарнізонних військ, які дислокувалися на території губернії. Зазначено, що продовольчі потреби війська забезпечуються місцевими товарами. У великій кількості закупаються борошно житнє, ячна і гречана крупа, доставляються від млинів до гарнізонів сухопутними шляхами, ріками лише весною.

Ряд узагальнених оцінок стану борошномельного виробництва Волинської губ. у 80-х рр. XIX ст. подав О. Забелін в ґрунтовному дослідженні «Военно-статистическое обозрение Волынской губернии» (1887) [738]. У 1881 р. після закінчення Миколаївської академії О. Забелін був зачислений до Генерального штабу і направлений на службу в Київський військовий округ, де ним і була написана вище згадана праця. За цю роботу він отримав орден Святої Анни 3-го ступеню. В праці зроблена спроба комплексного дослідження різних сторін життя губернії. Цінний матеріал для вивчення борошномельного виробництва губернії містять розділи «Гидрография», «Климат», «Полезные минеральные массы», «Пути сообщения», «Земледелие. Производство хлеба», «Заводская и фабричная промышленность. Мельницы». Розглядаючи водні ресурси губернії автор детально проаналізував 11 сплавних рік, зауваживши, що на них розміщувалася велика кількість млинів і часто виникали суперечки між їх власниками і сплавниками. Характеризуючи клімат дослідник звернув увагу на паводки, посухи, замерзання річок, силу і напрямки вітру, що важливо для з'ясування умов побутування водяних і вітряних млинів, робота яких залежала від природніх факторів. Досліджуючи корисні копалини автор не міг оминати увагою найбільші родовища жорнового каменю губернії в с. Шили Кременецького пов., с. Кунін Дубенського пов. та на р. Горинь в Ровенському пов. Не оминув увагою дослідник

й питання виробництва зерна в губернії й хлібної торгівлі. Згадуються основні напрямки збуту продукції: Брест, Київ, Кенігсберг. Важливою ділянкою досліджень автора була фабрично-заводська промисловість губернії. В роботі наведені дані про кількість млинів в кожному повіті губернії (парових, водяних, вітряних, топчаків), кількість поставів на всіх видах млинів, підраховано скільки в середньому перемелювалося зерна на одному поставі, скільки населення обслуговував один постав та ін. Ретельно розроблена також проблема тривалості роботи різних видів млинів впродовж року: водяні – 7 місяців, вітряні – 5 місяців, кінні – 10 місяців, парові – 12 місяців. Аналізуючи розвиток парового млинарства, дослідник акцентував увагу лише на найбільших з них: Янкеля Волошина в м. Шепетівка Заславського пов. на 7 поставів та Товариства пруських підданих «Тон і Фреймарк» в с. Переспа Луцького пов. на 6 поставів. Вченим також проаналізовано співвідношення різних видів млинів в губернії: водяні – 50 %, вітряні – 40 %, кінні – 1 %, парові – 9 %. Зроблено висновок про дрібнотоварний характер місцевих млинів, зосередження виробництва в руках євреїв.

Цінними для дослідження борошномельних млинів монастирів Волинської губ. XIX ст., а також млинів, які діяли в деяких містах Волинської губ. (Кременець, Заславль, Володимир-Волинський, Староконстантинів) є праці викладача Волинської духовної семінарії М. Теодоровича [1011-1016].

Поручик Н. Зуц в праці «Описание города Староконстантинова от начала основания до наших дней (1561-1884)», виданій в 1884 р., коротко описав борошномельні млини, які діяли наприкінці XIX ст. в м. Староконстантинові Волинської губ. [747]. Наведені дані про кількість млинів, їх вид, власників, суму виробництва, орендарів.

Окремі відомості топографічно-статистичного характеру щодо значних борошномельних млинів (водяних і парових) досліджуваного регіону містять праці військового топографа М. Тарановського «Топографическо-статистические материалы с приложением 4-х карт Юго-Западного края: (Киевская, Подольская и

Волынская губернии)» (1882) та «Киев и его окрестности с топографическим планам и видами Киева» (1884) [511; 1005].

Варто відзначити дослідження досвідченого статиста, члена Російського географічного товариства, члена-кореспондента ІВЕТ, дійсного члена Міжнародного статистичного інституту Д. Тимирязева. Після закінчення Київського університету Д. Тимирязєв працював в Департаменті мануфактури і внутрішньої торгівлі, завідував фінансовою статистикою при Міністерстві фінансів, відділом сільської статистики Міністерства землеробства і державного майна. Видав кілька праць, в яких подав перелік великих борошномельних млинів на основі даних промислової статистики за 1867, 1876, 1883 рр. [512-514]. Звертає увагу те, що дослідник різко критикував тогочасну систему збору первинних статистичних даних, але разом з тим активно використовував їх у працях.

Найбільш ґрунтовно загальна характеристика стану борошномельного виробництва Правобережної України 2-ї пол. ХІХ ст. зроблена в колективній праці «Историко-статистический обзор промышленности России» (1883), виданій під загальною редакцією Д. Тимирязева [514]. Розділ «Хлебное производство» підготував І. Левитський. Один із підрозділів цього розділу «Технічна обробка зерна» містить дані про посіви зернових в Південно-Західному краї, основні хлібні культури, середню врожайність, внутрішню і зовнішню торгівлю зерном в регіоні. В розділі «Сільськогосподарське машинобудування» (автор В. Черняєв) розглядається борошномельне обладнання вітчизняного та іноземного виробництва. В розділі «Виробництво борошна і деяких інших їстівних припасів» (автор Д. Семенов) проаналізовано виробництво борошна і круп, торгівля продукцією борошномельного виробництва. У висновках дослідник вказує на значні обсяги вивезення сирового хліба з правобережних губерній України за кордон, натомість борошно і крупи залишалися для внутрішніх потреб. Вивозилися переважно озима пшениця по Жмеринсько-Волочиській, менше жито і гречана крупа по Орловсько-Рижській залізниці.

Економіст, секретар Київського товариства сільського господарства Т. Осадчий досліджуючи маєтки Правобережжя України кін. XIX ст. в книзі «Земля и земледельцы в Юго-Западном крае» (1889) побіжно згадав значні млини, які діяли в поміщицьких маєтках правобережних губерній [877].

За сприяння Міністерства торгівлі і промисловості, Російського географічного товариства в 1910 р. опублікований статистично-економічний звіт «Торговля и промышленность Европейской России по районам» (вип. X – Південно-Західна землеробська і промислова полоса; вип. XI – Поліська землеробська і промислова полоса) [516]. Укладачі відмічали, що це перший в історії Російської імперії досвід систематичного опису, який відображає обіги внутрішньої і зовнішньої торгівлі, промисловості, перевезення вантажів залізницею і водними шляхами сполучення. Дослідження проводилося під керівництвом В. Семенова-Тян-Шанського. Джерельну базу склали карточки по торгово-промислових підприємствах, які зберігалися в Казенній Палаті Міністерства фінансів Російської імперії. В них містилась інформація про річні обіги, прибутки, оподаткування підприємств. Ця інформація картографувалася на рівні окремих населених пунктів, районів, на основі чого були виділені торгово-промислові райони і так звані полоси – великі регіони з чіткою вираженою господарською спеціалізацією. Для теми нашого дослідження представляють інтерес Південно-Західна і Поліська землеробські і промислові полоси. Зроблено висновок про те, що за об'ємами виробництва борошномельна галузь займала друге місце (після цукрової), круп'яна – восьме в групі підприємств з обробки харчових продуктів. Загалом у Південно-Західній землеробській і промисловій полосі на рубежі XIX-XX ст. нараховувалось 785 борошномельних підприємств із загальним обігом 47 679 тис. крб. Перше місце за Київською групою, до якої входило 596 млинів із обігом 23 900 тис. крб. (40 тис. крб. в середньому на одне підприємство). Крім того, у дослідженні зроблено порівняльний аналіз борошномельного виробництва Київської і Полтавської груп. Зазначено, що у Полтавській групі діяли переважно великі промислові млини, зосереджені

групами, а в Київській полосі переважали невеликі млини, поширені рівномірно по всій території. Вказано, що найбільшими центрами борошномельного виробництва Київської групи були міста Київ і Біла Церква, Уманський і Таращанський пов. Поліська полоса, до якої входило Волинське Полісся, одна із найслабших в економічному плані, і такого ж рівня борошномельна галузь цього регіону. Окремо розглянуті підприємства із видобутку і обробки каменю пісковика в розділі «Обробка викопних продуктів». Найбільше їх зосереджено в Київській групі – 151 підприємств із загальною сумою 504 крб. [516, с. 17-56].

Помітний слід в розвитку регіональної науки залишив опублікований в 1853 р. «Очерк мануфактурно-промышленных сил Европейской России, служащий текстом промышленной карты», підписаний невідомим автором під псевдонімом Павло Крюков [790]. В книзі вперше зроблена спроба обґрунтування раціонального розміщення промисловості на основі тяжіння виробництва до осередків сировини і палива, зручних шляхів сполучення, завдяки чому скорочувались витрати на транспортне перевезення і здешевлювалась продукція. Ці фактори актуальні лише для великих промислових парових і водяних млинів. Робота складається з двох частин. В першій частині описано промисловість європейської частини імперії, в другій – розглянуто розподіл промисловості по губерніям і населеним пунктам.

В 1900 р. за ініціативою Міністерства фінансів видана ґрунтовна праця «Россия в конце XIX в.» під загальною редакцією В. Ковалевського – державного діяча, вченого, підприємця, директора департаменту торгівлі і мануфактур, товариша міністра фінансів, одного із засновників Санкт-Петербурзького політехнічного інституту [481]. В 1900 р. Російська імперія брала участь у Всесвітній Виставці і видавці прагнули ознайомити відвідувачів виставки і членів міжнародних експертних комісій із станом різних галузей господарства імперії, у тому числі й борошномельної. Книга розповідає про вирощення зернових, круп'яно-борошномельну промисловість, внутрішню і зовнішню торгівлю хлібом, наведені витяги із фабричного законодавства. Для дослідження нашої тематики

інтерес становлять розділи «Мукомольное дело» (автор П. Шостак), «Хлебная торговля» (автор В. Касперов), «Фабричное законодательство» (автор Є. Дементьев), а також карти, на яких позначено розташування великих борошномельних млинів. Окремо варто згадати, що В. Ковалевський щорічно з 1881 по 1917 рр. друкував в «Земледельческой газете» і в журналі «Сельское хозяйство и лесоводство» статистичні зведення про врожаї хліба в різних регіонах країни, зокрема, в губерніях Південно-Західного краю.

Вартує уваги нарис «Мукомольное и крупяное производство», який підготував П. Афанасьєв для довідника «Фабрично-заводская промышленность и торговля в России», виданий в 1893 р. під загальною редакцією Д. Менделєєва [532]. В 1893 р. в Чикаго на честь 400-річчя відкриття Америки Колумбом проводилася Всесвітня Колумбова виставка, в якій брала участь й Російська імперія. Для того, щоб дати відвідувачам уявлення про стан промисловості і торгівлі в імперії під патронатом Департаменту торгівлі і мануфактур було підготовлено довідник по основним галузям обробної промисловості країни. Для роботи над виданням були запрошені найкращі спеціалісти по різних галузям виробництва. Огляд круп'яно-борошномельної промисловості кін. XIX ст. зробив професор Санкт-Петербурзького технологічного інституту П. Афанасьєв. Він розглянув способи помолу, вартість помолу, гатунки борошна, порівняв помоли жита і пшениці на парових млинах. Навів статистичні дані про виробництво і вивоз борошна і висівки. Особливо цінні дані про середню заробітну плату працівників борошномельної галузі: мельників, шеретовщиків, вальвейтерів, пуцерів, насікальщиків, змазчиків, майстрів, машиністів, механіків, упаковщиків, коробочниць, чорноробочих, укупорщиків. На думку автора, промислове млинарство почало розвиватися в останній чверті XIX ст., коли почали використовуватися американські вдосконалені машини і будуватися залізниця. До цього борошномельне виробництво мало місцеве значення і рідко коли виходило за межі свого регіону. З появою парових двигунів зменшилися витрати, скоротився персонал, тяжка праця замінена машинами. Деяка увага приділена

водяним млинам та зроблено висновок про те, що більшість водяних млинів згруповані по течії великих рік. На жаль, окремо діяльність млинів правобережних губерній України автором не розглядалася.

До числа перших довідників фабрично-заводської промисловості Російської імперії належить «Список фабрикантам и заводчикам Российской империи 1832 года», укладений департаментом Мануфактур і внутрішньої торгівлі в 1833 р. [497]. До переліку значних підприємств правобережних українських губерній не увійшов жоден млин, що вказує на те, що в 30-х рр. XIX ст. млинарство досліджуваного регіону ще не мало промислових рис.

Статистично-економічному аналізу основних галузей переробної фабрично-заводської промисловості імперії, зокрема, круп'яно-борошномельної, присвятив свої дослідження російський економіст, статистик, земський діяч М. Каришев. В 1889 р. в журналі «Юридический вестник» вийшла його стаття «Статистический обзор распространения главнейших отраслей обрабатывающей промышленности в России», в 1894 р. у 11-12 випусках журналу «Русское богатство» опублікована стаття «Русская фабрично-заводская промышленность» [1201; 1202]. Дослідження підготовлене за матеріалами щорічного видання Департаменту торгівлі і мануфактур «Свод данных о фабрично-заводской промышленности» за 1885-1891 рр.» Автор умовно поділив всі підприємства, в тому числі й млини, на дві групи: «великі» з річним прибутком понад 1 тис. крб. і «дрібні» – менше 1 тис. крб. Виділив 8 гнізд із сформованною фабрично-заводською промисловістю. Четверте гніздо об'єднало Київську, Харківську і Херсонську губ. Тут серед найбільш розвинених галузей борошномельна. В Київській губ. середньорічна прибутковість борошномельної галузі складала 6,2 млн. крб., дещо поступалася їй Подільська губернія із прибутковістю 5,0 млн. крб. Також дослідник виокремив 96 виробництв, серед яких борошномельній відвів друге місце за прибутковістю (на першому місці – паперова галузь, на третьому – цукрова). Автор підрахував, що борошномельна галузь в 1885-1891 рр. виробляла 13,1 % від середнього виробітку великої індустрії імперії. На думку вченого, губернії з найбільшим

річним виробництвом розташовані вздовж басейнів великих рік: Волги, Дніпра, Дністра, Південного Бугу. Географічний розподіл борошномельного виробництва він пов'язує переважно з водними млинами, забуваючи, що парові млини також тяжіли до зручних водних шляхів сполучення. М. Каришев зауважував, що в 90-х рр. XIX ст. борошномельне виробництво набуло капіталістичного характеру і масова заміна водяних двигунів паровими стала неминучою.

Окремі відомості статистичного характеру про млини досліджуваного регіону містяться в низці праць з господарсько-економічної статистики В. Андросова, И. Горлова, Д. Морєва, Д. Гейдена [600; 640; 649; 857]. В дослідженнях на основі опублікованих і неопублікованих статистичних матеріалах зроблено стислий огляд борошномельної галузі імперії різних періодів. В працях переважають загальні дані, не акцентується увага на млинарстві Правобережної України.

Історіографічний аналіз означеної проблеми в економічно-статистичній літературі імперської доби дозволив зробити висновок про те, що значне місце у працях дослідників посідають питання вирощування зернових культур, хлібної торгівлі, виділення основних центрів борошномельного виробництва, соціально-економічних і природно-кліматичних факторів розвитку млинарства. Суттєвий пласт історіографії формують довідники фабрично-заводської промисловості, предметом дослідження у яких стали промислові млини досліджуваного регіону. Ознакою більшості праць є обґрунтування важливості південно-західних українських губерній в розвитку борошномельної галузі Російської імперії. Систематичне збагачення комплексу історіографічних джерел з теми через залучення значної кількості економічно-статистичної літератури виступає позитивною тенденцією імперської історіографії 1-ї пол. XIX – поч. XX ст.

2.3. Історичні розвідки та довідкова література про виробництво борошна імперської доби

Значний масив праць в імперській літературі займають історичні розвідки та довідкова література, в яких висвітлені питання промислового й будівельного законодавства, діяльності фабричної інспекції, розподілу борошномельної промисловості по території імперії, млинарство окремих маєтків, науковий аналіз розвитку борошномельної промисловості та ін.

Нормативно-правова база будівництва та експлуатації борошномельних млинів, державна політика в промисловій сфері, правове регулювання підприємницької діяльності висвітлені у фундаментальному довіднику «Хронологический указатель указов и правительственных распоряжений по губерниям Западной России, Белорусии и Малороссии за 240 лет, с 1652 по 1892 г.», укладеному С. Рубінштейном у 1894 р. [1144]. Праця укладена на даних офіційних джерел: «Полное собрание законов Российской империи» та «Собрание узаконений и распоряжений Правительства, издаваемому при Правительствующем Сенате». Імператорські укази, нормативно-правові акти російського уряду щодо Правобережної України кінця XVIII – поч. XX ст. дають можливість простежити їх потужний вплив на внутрішню трансформацію і процес підпорядкування борошномельної промисловості і торгівлі регіону імперським інтересам.

Законодавство Російської імперії щодо будівництва та діяльності фабрично-заводських підприємств розглянуте в працях Л. Нісєловича, М. Лунца, Р. Вейцмана [865; 817; 624]. Під його дію підпадали: потужні промислові борошномельні млини; млини казенного відомства; водяні млини, розташовані на судноплавних і сплавних ріках. Роль будівельного законодавства у розвитку борошномельної галузі Києва побіжно висвітлені в роботі архітектора В. Ніколаєва «Сборник строительных постановлений для города Киева» (1882) [372]. Історіографічний інтерес викликає розділ «О постройке в городах фабрик и заводов», у якому аналізуються нормативні акти з млинобудування.

Особливий інтерес для розуміння досліджуваної проблематики мають дослідження, присвячені діяльності фабричної інспекції. Ці питання розглянуті в працях фабричних інспекторів В. Литвинова-Фалинского, Я. Михайловського, А. Кобеляцького, І. Новицького [350; 353; 354; 770; 815;]. Цінність праць полягає в тому, що їхні автори були безпосередніми учасниками процесів, які відбувалися в борошномельній галузі в 2-й пол. XIX ст. На фабричних інспекторів були покладені обов'язки по збору, перевірці, узагальненню статистичних даних про промислові підприємства й, зокрема, млини. В діяльності фабричної інспекції суміщались правове та технічне інспектування промислових млинів: нагляд за виконанням правил використання парових котлів, проведення їх випробувань, розгляд і затвердження табелів, розкладів, правил внутрішнього розпорядку, запобігання виникнення непорозумінь між фабрикантами і працівниками млинів. Ці та інші питання знайшли відображення у вище зазначених працях.

Початок XX ст. ознаменувався появою узагальнюючих праць щодо борошномельного виробництва Російської імперії, до яких увійшли відомості по млинах досліджуваного регіону цього періоду. В 1909 р. вийшла ґрунтовна праця «Мукомольное дело в России: настольная справочная книга для мукомолов, мельнично-строительных фирм, машиностроительных заводов с рядом статей о положении мукомольного дела в России, большим статистическим отделом: мельницы всей России и справочным отделом, извлечения из законодательства по мукомольному делу» [459]. В ній наведений «повний опис в технічному і комерційному відношеннях» 2 000 промислових млинів Російської імперії, зокрема, й розміщених у правобережних губерніях. Зазначається рік будівництва млинів, власник, адреса, кількість робітників, тип двигуна, основні робочі механізми, вид продукції, середньодобовий об'єм продукції, дані про оподаткування млинів та інші відомості довідникового характеру. Окремо перераховані й описані борошномельні навчальні заклади імперії. Значна увага приділена діяльності Всеросійських з'їздів борошномелів, зазначений поіменний склад учасників виконавчих органів з'їздів та зазначена адреса їхнього

проживання. Подібний характер мала робота А. Радцига «Календарь для мукомолов: Справочная книга по мукомолью» (1904), в якій вміщені дані про кількість млинів, вид і потужність двигунів, адресу, наявність промислового свідоцтва і його розряд, опалення й освітлення млинів, середньодобовий і річний помол, чисті рештки пшениці та жита, які не були перероблені [445].

Перший науковий аналіз розвитку капіталістичної промисловості, зокрема, й борошномельної, у пореформенній Україні зроблений в праці С. Подолинського «Ремесла й фабрики на Україні» (1880), яка вважається першим підручником з економічної історії України [890]. Автор зазначав, що провідне місце в борошномельному виробництві Російської імперії займали українські губернії: Херсонська, Чернігівська і Київська. Парових млинів в імперії станом на кін. XIX ст. ще було дуже мало і більшість їх розміщувалися на території Правобережної України (33), з яких: в Київській губ. – 18, Волинській – 3, Подільській – 12. До великих промислових млинів дослідник зараховував водяні млини з вальцевими станками, які переважали на Правобережжі (208), з них: у Київській губ. – 67, Волинській – 34, Подільській 107. На цих млинах працювало 3 253 робітників, в середньому по 14 працівників на одному млині [890, с. 136]. Вітряків у правобережних губерніях діяло мало, вони переважали на Херсонщині, Чернігівщині. Більшість млинів перебували в оренді й орендарі брали плату за помол у розмірі $1/10$ або $1/8$ перемелюваного зерна. Автор висловив ідеалістичну ідею про те, що млини, які приводилися в рух силами природи, повинні належати «всім людям» (громаді) і не бути власністю однієї особи.

З поміж досліджень, присвячених історії становлення борошномельного виробництва Російської імперії, й, зокрема, Правобережної України, особливе зацікавлення викликає праця А. Львовського «Взгляд на прошлое и настоящее состояние мукомольных промыслов в России» (1913) [824]. Автор зробив стислий огляд розвитку зернопереробної галузі, виділив основні центри промислового млинарства імперії, до яких зарахував Херсонську та Подільську губ., спробував оцінити стан функціонування борошномельної галузі на поч. XX ст. та

охарактеризувати перспективи її розвитку у майбутньому. Дослідження містить велику кількість статистичних даних.

Розподілу борошномельної промисловості по території Російської імперії присвячені дослідження Д. Никоненка «Карта мукомольного производства в России» (1894) та К. Мацяньського «Справочник к карте мельниц, винокуренных, пивоваренных, маслобойных и писчебумажных фабрик и заводов губерний Киевской, Волынской, Подольской, Черниговской и Полтавской» (1912) [584; 588]. Дослідниками визначенні осередки скупчення потужних млинів у Російській імперії, до яких відносяться, зокрема, й досліджувана територія.

Багатий фактичний матеріал міститься в роботі російського статистика і географа Д. Ріхтера «Проект разделения России на районы товарного мукомолья» (1908) [917]. В 1894 р. за ініціативою Д. Ріхтера створена статистична комісія при ІВЕТ, якою зібраний значний статистичний матеріал, зокрема, щодо борошномельних млинів. В 1900-1903 рр. Д. Ріхтер був секретарем ІВЕТ і редагував його «Труды». Вище зазначена робота написана на замовлення співголови Ради у справах з'їздів борошномелів Г. Вейнштейна з метою розподілу території імперії на райони товарного борошномельного виробництва. В дослідженні використані статистичні відомості Ради у справах з'їздів борошномелів та інших відомств. При визначенні районів товарного борошномельного виробництва Д. Ріхтер звертав увагу на такі економічні та природні фактори: перемелюється зерно місцеве чи привозне; вартість доставки і транспортні шляхи, якими доправляється зерно до млинів; ринок збуту продукції млинів району. Автором зроблений висновок про нерівномірність розподілу товарних борошномельних млинів по території імперії та їх концентрацію вздовж основних водних артерій. Київська, Подільська та Волинська губ. увійшли до так званого «Київського району», який посідав одне з ключових місць у борошномельному виробництві імперії. Зі складу Київського району вчений виключив Чернігівську губернію, яка входила сюди до цього, у зв'язку з тим, що вона більше тяжіла до «малоросійських губерній». Дослідник підрахував скільки

входило всього млинів до Київського району (2383) і скільки з них товарних (354), а також розподілив їх по губерніях (Київська – 106, Волинська – 109, Подільська – 139). Визначив річні обсяги перемелюваного зерна, виділив основні осередки товарного млинарства в губерніях, напрямки і обсяги збуту продукції.

Борошномельне виробництво окремих регіонів Російської імперії вивчали І. Макаров та А. Рибніков. Зокрема, І. Макаров приділив увагу борошномельній промисловості Центрально-землеробського району, а А. Рибніков – південно-східних губерній [825; 944]. Борошномельне виробництво південно-західного краю (Київська, Подільська, Волинська губ.) в цих працях спеціально не досліджувалися, проте дослідження містять окремі відомості про особливості млинарства досліджуваного регіону й порівняльну характеристику борошномельного виробництва різних районів.

Окрему нішу в імперській літературі кін. XIX – поч. XX ст. займають описи «зразкових» поміщицьких маєтків, в яких комплексно охарактеризовано їхнє господарство. Найбільше праць присвячено маєткам родини гр. Балашових на Правобережній Україні, зокрема, Мошногогородищенському маєтку К. Балашевої в мм. Мошни і Городище Черкаського пов. Київської губ. Відомий російський агроном й управляючий цього маєтку М. Філіпченко у 1896 р. присвятив йому фундаментальну монографію, в якій подав детальний опис маєтку станом на кін. XIX ст. та описав організацію і ведення господарства, зокрема, й борошномельного виробництва [1053]. Книга ілюстрована численними таблицями і має високу наукову та історичну цінність. За цю працю автор отримав найвищу нагороду на Всеросійській промисловій виставці в Нижньому Новгороді у 1895 р. Мошногогородищенський маєток свого часу належав кн. М. Воронцову, в 1884 р. за духовним заповітом перейшов до його племінниці гр. К. Балашової (Шувалової), яка розгорнула тут активну господарську діяльність. Їй вдалося розбудувати багатющий маєток, що простягався на 60 верстов від Дніпра, обіймав мм. Мошни, Городище та 17 сіл. На кін. XIX ст. у Мошнах діяло 14 вітряків, водяний і паровий млини, в Городищі – 3 крупорушки, 3 водяні млини, 30 вітряків.

Професор П. Сльозкін у 1913 р. опублікував дві ґрунтовні праці про маєтки подружжя Балашових на Правобережжі: вищезгаданий Мошногородищенський К. Булашової та Шпиківський М. Балашова [959]. Праці містять історичні довідки про маєтки, детальну інформацію про їх господарсько-економічний стан на поч. ХХ ст. Російський дворянин, обер-егермейстер Височайшого двору М. Балашов мав величезні маєтності у Подільській і Київській губ.: м. Шпиків Брацлавського пов., сс. Левківці, Жабокрич, Рахни-Лісові та ін., в яких діяло чимало млинів. Так, у м. Шпиків в кін. ХІХ ст. був паровий і 2 великі водяні млини.

Загальна характеристика млинів гр. Бобринських у Смілянському маєтку в Черкаському пов. Київської губ. наприкінці ХІХ ст. міститься в працях «Описание Смелянского имения графов Александра, Владимира, Льва Алексеевичей Бобринских» (1893), «Описание заводов и имений графов Бобринских» (1896), «Описание Смелянского имения графов Александра, Владимира и Льва Алексеевичей Бобринских» (1896) та «Смела. Краткое статистико-экономическое описание имений и заводов графов Льва Алексеевича, Алексея, Андрея и Георгия Александровичей Бобринских в Киевской губернии» (1913) [873; 875; 876; 960]. Описи зроблені на основі фінансової документації, господарської бухгалтерії маєтку, напрацювань Комісії з опису маєтків Київського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості й містять достовірні дані про млини.

Млини у складі маєтків родини Терещенків побіжно згадуються у працях: «Краткое описание имений наследников Ф.А.Терещенко» (1896), «Описание имений, принадлежащих Н.А.Терещенко» (1900), «Краткое описание имений наследников И.Н.Терещенко» (1913) [781; 782; 872]. В роботі Г. Борисова «Чернятинское имение в Литинском уезде Подольской губернии М.М. Львовой. Десятилетний отчет по управлению имением. 1890-1901 гг.» (1902) згадуються млини, які діяли в маєтку наприкінці ХІХ ст., наводяться відомості про місце розташування млинів, вид двигуна, продуктивність [615;]. Аналогічна інформація про млини Теплицько-Ситковецького маєтку графа К.К. Потоцького станом на

кін. XIX ст. подається в ґрунтовній праці «Теплицко-Ситковецкое заповедное имение графа К.К. Потоцкого Киевской и Подольской губерний» (1897) [1017]. Коротка характеристика маєтків Подільської губ. та їхніх борошномельних млинів зроблена в роботі Ф. Любанського «Описание имений Подольской губернии» (1908) [818]. Також інформація про млини в маєтках Правобережної України в кін. XIX – поч. XX ст. наведена в довідниках «Краткие справочные сведения о некоторых русских хозяйствах» (1897 – вип. 1, 1901 – вип. 2) та «Справочные сведения о некоторых русских хозяйствах» (1916) [780; 973].

Спеціальної уваги в нашому дослідженні заслуговують праці вчених-географів, метеорологів-геофізиків, які досліджували цю проблему з позицій природничої науки. Це і географічні описи окремих регіонів, місцевостей, водорозділів, кліматологічні дослідження, розвідки покладів жорнового каменю і т. п. Вони значно доповнили і розширили знання про природно-кліматичні умови функціонування млинів на Правобережжі України у досліджуваний період, що вплинуло на оціночні судження щодо важливості природничих факторів на розвиток борошномельної галузі.

В окрему групу можна виділити праці, в яких приділена увага гідрографічному огляду річок. Загальна характеристика водних шляхів сполучення досліджуваного регіону подається у виданні Статистичного відділу МШС під назвою «Перечень внутренних водных путей Европейской России» (1892), згадується велика кількість водяних млинів на р. Південний Буг, Дністер, Дніпро та їх притоках, які заважали судноплавству і сплаву лісу [474]. Привертає увагу видання статистичного відділу МШС «Краткое описание исследования реки Днепра от Смоленска до лимана, произведенного днепровскою описною партией в 1875-1883 гг. под начальством генерал-майора Поликарпова» (1887), в якому вміщені детальні плани Дніпра і берегової полоси, згадується, що ріка при весняних розливах часто змінює русло. Мета видання – вивчення можливостей Дніпра для внутрішнього судноплавства, яке в свою чергу тісно перепліталось із діяльністю наплавних млинів [783]. Сюди ж варто віднести праці відомого

київського інженера-гідротехніка М. Максимовича «Днепр у города Киева. Краткий гидрографический и исторический очерк» (1889) та «Днепр и его бассейн: История и гидрография реки. Современные материалы по гидрологии Днепра и его главнейших притоков» (1901) [826; 827]. Млини, які діяли в басейні Дніпра, також згадуються в ґрунтовному дослідженні російського економіста А. Субботіна «Экономически-статистический обзор бассейна р. Днепра» (1894) [1003]. До 25-річчя діяльності Російського товариства судноплавства і торгівлі на Дністрі вийшла праця І. Гессена, в якій охарактеризовані умови для розвитку водяного млинарства на цій річці (1888) [641].

Інформацію про водні та повітряні ресурси досліджуваного регіону, важливі для функціонування водяних і вітряних млинів, наведено в монографії російського метеоролога, члена-корреспондента Петербургської Академії Наук О. Клоссовського «Материалы для климатологии Юго-запада России» (1899) [769].

Отже, різні сторони борошномельного виробництва Правобережної України кін. XVIII – поч. XX ст. розглядалися в економічній, довідково-інформаційній, статистичній літературі імперського часу. Насамперед зазнали висвітлення економічні аспекти борошномельної галузі, становлення промислового борошномельного виробництва, видовий склад млинів, фабричне законодавство, діяльність фабричної інспекції, вплив соціально-економічних і природно-кліматичних факторів на розвиток млинарства.

Таким чином, історіографічний огляд літератури імперського періоду свідчить про інтерес дослідників різної спеціалізації до борошномельного виробництва Російської імперії кін. XVIII – поч. XX ст. в цілому і Правобережної України зокрема. Авторами введений до наукового обігу значний фактологічний матеріал, розкрито ряд важливих і цікавих проблем, піддано їх достатньо глибокому аналізу та системному розкриттю.

Наявний комплекс історіографічного матеріалу з досліджуваної тематики можна розділити на праці, які мають узагальнюючий характер й ті, які безпосередньо висвітлюють діяльність борошномельних млинів.

У історіографічній науці імперського часу зазнали висвітлення статистично-економічні аспекти борошномельного виробництва, розглянуто становлення промислового борошномельного виробництва, проаналізовано видовий склад млинів, чисельність робітників, фабричне законодавство, вплив природно-кліматичних і соціально-економічних факторів на розвиток млинарства.

Найповнішого висвітлення в літературі імперського періоду зазнали практичні (техніко-технологічні) аспекти млинобудування і борошномельного виробництва без зазначення їх регіональних особливостей.

Серед великого різноманіття технічної літератури переважають посібники, в яких наведені практичні рекомендації з млинобудування, доповнені ілюстративним матеріалом, детальними схемами та кресленнями. У своїх працях автори використали власні напрацювання і тогочасний передовий світовий досвід. Млинарські технічні новинки широко рекламувалися в періодичній і неперіодичній літературі з економічних питань. В дослідженнях імперського часу були висвітлені передусім теоретичні основи технологічних процесів переробки зерна, принципи організації і ведення борошномельного виробництва.

Наприкінці XIX ст. різко зріс інтерес до аграрних проблем і, зокрема, борошномельного виробництва, особливо в економічній літературі, що було пов'язано з аграрною кризою, яка спіткала Російську імперію. В цей час було здійснено чимало досліджень (описових, статистичних, наукових), присвячених борошномельному виробництву. Більшість з них виконані економістами, імперськими та регіональними державними статистичними установами, викладачами кафедр вищих навчальних закладів технічного профілю, членами різних економічних товариств, картографами, винахідниками-раціоналізаторами, військовими-топографами. Борошномельне виробництво дослідники розглядали під різними ракурсами: становлення галузі, врожайність зернових культур, техніка і технологія виробництва, торгівля борошномельними продуктами, технічний і промисловий переворот в борошномельній галузі. Особливістю цих

праць є залучення у великій кількості статистичних матеріалів (даних центральних та місцевих статистичних комітетів).

Досліджуючи борошномельну галузь Російської імперії вчені не акцентували увагу на особливостях її розвитку на Правобережжі України. Проте всі вони засвідчували, що зернопереробна галузь українців відрізнялася високим рівнем розвитку, чим завдячувала природним умовам, географічному положенню, торгово-технічним зв'язкам із закордоном, інтенсивному виробництву зерна. З поміж українських губерній, зазначали дослідники, найкраще галузь розвивалася в Київській, Подільській і Херсонській губерніях.

Досягнення дослідників імперського періоду мали переважно теоретичне значення, сприяли розвитку млинологічної науки, але разом з тим мало застосовувалися на практиці. Праці характеризувалися описовістю, щодо висвітлення історичних фактів, й мали переважно довідниковий характер. Поряд з тим, дослідження містили значний фактологічний масив, велику кількість статистичних матеріалів. Відсутність робіт аналітичного характеру пояснюється тим, що вивченням борошномельної галузі займалися переважно економісти з метою збору статистичних відомостей.

Використання напрацювань дослідників імперської доби щодо вивчення борошномельного виробництва ускладнюється тим, що з них надзвичайно важко виділити інформацію, яка стосується досліджуваної території. Окрім того, наведені в них дані часто суперечливі і недостовірні.

РОЗДІЛ 3.

ІСТОРІОГРАФІЯ РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ ПРО БОРОШНОМЕЛЬНУ ГАЛУЗЬ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. (1920-1980-ті рр.).

3.1. Дослідження історії зернопереробної галузі в літературі для профільних навчальних закладів вищої та професійно-технічної освіти

В радянській історіографії інтерес до борошномельного виробництва Правобережної України ХІХ ст. послаблюється, що пояснюється науково-технічним прогресом, який призвів до появи нових млинарських механізмів (електричних, нафтових, парогенераторів) і відсунув традиційне борошномельне виробництво на задній план. Натомість отримали розвиток теоретичні й практичні питання переробки зерна, що було пов'язане з необхідністю підготовки технічних кадрів для роботи з новими машинами.

Окремі відомості з досліджуваної проблематики у цей період можна знайти в підручниках та навчальних посібниках для вузів харчової промисловості у розділах, присвячених історії розвитку борошномельного виробництва або у спеціальній технічній літературі, розрахованій на працівників борошномельних підприємств. В цих дослідженнях спеціально не приділялася увага висвітленню борошномельного виробництва Правобережної України кін. ХVІІІ – поч. ХХ ст. Проте, вміщені в них матеріали щодо розвитку і становлення вітчизняної та світової зернопереробної галузі подані системно в хронологічному порядку, завдяки чому створюється цілісна картина еволюціонування борошномельних пристроїв від ручних до електричних. Наведена інформація, співставлена з базовими джерелами з історії борошномельного виробництва Правобережної України ХІХ ст., дозволяє визначити його місце у вітчизняному і світовому науково-технічному прогресі зернопереробної техніки і технологій. Серед кількох десятків підручників і посібників з борошномельної справи для дослідження обраної теми становлять інтерес праці П. Козьміна, Я. Купріца, А. Демидова, М. Писарева, Н. Пономарьова.

П. Козьмін (1871-1936) – інженер, доктор технічних наук, професор, засновник кафедри борошномельного виробництва Московського державного технічного університету ім. М.Е. Баумана, викладач Механічного інституту ім. М.В. Ломоносова. Він активно публікував статті для різних видань, підручники, монографічні дослідження про зарубіжний досвід переробки зернових культур. Головним переконанням вченого була впевненість в необхідності вдосконалення техніко-технологічного процесу виготовлення борошна, використання новітніх досягнень у зернопереробній галузі. Вченому вдалося застосувати напрацювання швейцарської борошномельної школи, з якими він ознайомився в 1911 р. П. Козьмін безпосередньо був знайомий з борошномельним виробництвом Російської імперії, Західної Європи, США, де він працював 2 роки. Він охарактеризував різні способи виготовлення борошна і ті механізми, які при цих способах використовуються, дав поради, як вибрати найбільш оптимальні з них. Книга, опублікована в 1912 р. під назвою «Мукомольное производство. Курс читанный в Киевском политехническом институте им. Императора Александра II», об'єднала досвід попередніх напрацювань вченого про облаштування борошномельних млинів різних видів, зерносховищ, хлібопекарень, дослідницьких лабораторій. В подальшому вона чотири рази перевидавалася, в тому числі й англійською мовою, і до 50-х рр. ХХ ст. була основним теоретичним і практичним навчальним посібником для профільних навчальних закладів, аграрних вузів і технікумів [1106]. До книги включений історичний нарис, в якому відслідковані основні етапи розвитку виробництва борошна з найдавніших часів; описані конструкції різних видів млинів (ручних, тваринних, водяних, вітряних, парових) і різних мелючих механізмів (жорен, вальців). Відносно борошномельного виробництва поч. ХХ ст. в книзі містяться відомості про зернові культури, борошно, хімічний склад зерна, детально розглянуті процеси очищення, сортування і розмелювання зерна, сортування борошна за якістю, охарактеризовані та проілюстровані борошномельні машини, в одному з розділів описане облаштування млинарських споруд, наведені плани і конструкції

американських млинів. Автором зроблені розрахунки вартості будівництва млинів та експлуатації залежно від обладнання й кількості робітників. Порівнюється помол пшениці і помол жита. Згодом П. Козьмін видав ще кілька монографічних праць на борошномельну тематику: «Мукомольно-крупяное производство» (1925) та «Мукомольное производство» (1938), які неодноразово перевидавалися через свою популярність серед спеціалістів-борошномелів, викладачів і студентів спеціалізованих навчальних закладів [1107; 1108]. Книги містять повний й детальний опис технологічного процесу помолу жита та пшениці. Викладенню основного матеріалу передують історичний огляд розвитку борошномельного виробництва з найдавніших часів. На конкретних прикладах описується стан зернопереробної техніки в різні історичні періоди: рабовласницький і феодальний періоди, епоху промислового періоду. Наведено опис основної сировини млинарства – зерен злаків з ботанічної точки зору, основні принципи класифікації товарного зерна, детальний опис процесів підготовки зерна до помолу (очищення, зволоження), схеми технологічного процесу помолу в різних країнах світу та їх порівняльна характеристика. Окремо розглядаються питання помолу пшениці для потреб макаронної промисловості та схеми помолу жита.

З поміж навчальних посібників з млинарства особливе зацікавлення викликає праця інженера-технолога П. Федорова «Мукомольное производство: практическое руководство к изучению мукомольного дела для любителей и мельников, а также для сельско-хозяйственных и земледельческих школ» (1917), в якій в доступній формі стисло охарактеризовані види млинів, їх конструкції, млинарські механізми, технологія борошномельного процесу [1158].

Низку навчальних посібників з борошномельного виробництва підготував інженер-технолог, випускник механічного відділення Рижського політехнічного інституту, директор Одеської школи борошномелів (1903-1907), Одеського мельнично-технічного училища (1909-1919) В. Рейсих: «Помолы русских мельниц» (1911), «Зерно, его хранение и очистка» (1913, 1925), «Монтаж русских мельниц» (1915, 1925) [1140-1143]. Дослідження В. Рейсиха містять теоретичні й

практичні рекомендації з млинарства. В працях вперше була обґрунтована класифікація помолів пшениці і жита, наведені структурні варіанти їх будови, що значно спростило їх вивчення.

Великий внесок у вітчизняну млинологічну науку зробив відомий спеціаліст борошномельної справи, доктор технічних наук, професор В. Гіршсон. Понад 50 років трудової діяльності В. Гіршсон присвятив розвитку вітчизняної борошномельної промисловості, працював: робітником на млинах (вальцьовим, крупівійником, помічником крупчатника), проектувальником, монтером та інженером з будівництва і технічного оснащення млинів, штатним викладачем борошномельної справи і зернознавства в Одеському млинарсько-технічному училищі (1910), завідував кафедрою «Технологія борошномельного виробництва» Одеського політехникуму технології зерна і борошна (1930-1941; 1944-1954), завідував технічним відділом Київського відділення Товариства з будівництва млинів «Антон Ерлангер і К» (1912-1921), був управляючим Київського відділу Державного акціонерного товариства «Мельстрой» (1922-1925), співробітником Українського науково-дослідного інституту зерна. Пріоритетним напрямком досліджень вченого були розвиток теоретичних основ переробки зерна, механічна технологія зерна, планування і організація борошномельного виробництва, створення нової техніки й технологій в борошномельній галузі. Автором опубліковано близько 50 наукових робіт з актуальних питань борошномельного виробництва, в тому числі й монографічні посібники «Введение в теорию основных мельничных механизмов» (1927) і «Экспериментальные исследования процессов технологии зерна» (1949) [1086; 1087]. В першій монографії підводиться наукова база під млинарське машинобудування, пропагується схема помолу, розроблена на основі кращих досягнень західно-європейської й американської млинарської техніки. При цьому автором відкидається історичний досвід традиційного вітчизняного млинарства й недооцінюється жорновий помол. В книзі «Экспериментальные исследования процессов технологии зерна» висвітлені різні аспекти технологічного процесу помолу пшениці й жита,

проаналізовані механічні властивості зерна, наголошено на важливості підготовчого етапу до помелу зерна. Окрім дослідницької роботи в галузі млинарства, В. Гіршсон займався практичною діяльністю. Під його керівництвом на поч. XX ст. були побудовані млини в Київській, Полтавській, Чернігівській губ.

Накопичений багатовіковий досвід в галузі проектування, будівництва, експлуатації, реконструкції млинів узагальнений в навчальних посібниках для вузів харчової промисловості Г. Левятіна [1111-1115]. В роботах значна увага приділена теоретичним основам млинобудування, особливостям помолу зерна різних видів, меншою мірою розглядається історія млинарства, тим більше не акцентується увага на борошномельному виробництві Правобережної України досліджуваного періоду.

В 20-30-х рр. XX ст., в часи становлення радянської борошномельної галузі, спостерігалось підвищення інтересу до борошномельного виробництва, зокрема, до історичного досвіду млинарства. В цей період на сторінках журналів «Мукомольно-элеваторная промышленность», «Советское мукомолье и хлебопечение», «Вестник технической и экономической информации» вийшло чимало статей з досліджуваної тематики: А. Панченка «Производственный контроль в мукомолье» (1927), «Качество американской и украинской кукурузной муки» (1927), «Меры по борьбе с потерями в мукомолье» (1931); М. Ярошевського «Чистый и смешанный помолы кукурузы» (1928), «Схема помола профессора В.Я. Гиршсона» (1934); Б. Острозера «Опыт переработки кукурузы в муку и крупу» (1927); Д. Файга «Наш экспорт муки в прошлом и его перспективы» (1928); І. Левинсона «Анализ баланса помолов. Рационализация схемы пшеничного сортового помола» (1929); Г. Кальнинга «Анализ зерна и зерновых продуктов» (1929) [1035; 1206; 1212-1215; 1225; 1226;].

В 30-50-х рр. XX ст. вийшло друком чимало підручників по технології круп'яно-борошномельного виробництва для фабрично-заводських шкіл, технікумів, вищих навчальних закладів. Серед них: «Мукомольно-крупяное

производство» (Б. Акініна, 1933), «Мукомольное производство» (Г. Барера, 1940), «Технология мукомольного производства» (Г. Барера, П. Демидова, 1951), «Технология переработки зерна: Мукомольное, крупяное и комбикормовое производство» (Я. Купріца, 1965) та ін. [1077; 1093; 1145; 1146]. Спільною рисою цих видань є стислий огляд історії млинарства.

Основи технологічного процесу розмолу зерна обґрунтовані в працях заслуженого діяча науки і техніки, доктора технічних наук, професора Московського державного університету харчових виробництв, дослідника в галузі борошномельного виробництва Я. Купріца «Физико-химические основы размола зерна» (1946) і «Технология переработки зерна (мукомольное, крупяное и комбикормовое производство)» (1965) [1109; 1110]. Автор детально описав підготовчий етап борошномельного виробництва і безпосередньо виробничий процес, навів короткий нарис історії розвитку вітчизняного млинарства.

Значний внесок у вивчення технологічного процесу подрібнення зерна вніс доктор технічних наук, професор Московського державного університету харчових виробництв А. Демидов. У 1948 р. вчений опублікував книгу «Мельничные вальцевые станки», розраховану на інженерно-технічних робітників борошномельної промисловості, в якій були висвітлені питання теорії і конструкції вальцевих станків, основи їх класифікації, наведені рекомендації по технічній експлуатації й ремонту вальцевих станків, проаналізовані різні типи помолу зерна [1093]. Для теми нашого дослідження має інтерес інформація про історію появи й використання вальцевих станків у вітчизняному млинарстві, зокрема, на Правобережжі України в 2-й пол. XIX ст.

Порівняльний аналіз борошна, виготовленого на давніх кам'яних жорнах і сучасних металевих вальцях, міститься в книзі М. Писарева «Химический анализ муки» (1929) [1128].

На особливу увагу заслуговують дослідження М. Пономарьова «Мукомольное производство» (1930), «Крупяное производство» (1935), «Руководство по изготовлению жерновов из естественных камней» (1943),

«История техники мукомольного и крупяного производства» (1955) і «Возникновение и развитие ветряной мельницы» (1958) [1129-1136]. Завдяки цим працям вперше у радянській історіографії історія техніки борошномельного виробництва стала предметом самостійного дослідження. Дослідники висвітлюють техніку круп'яно-борошномельного виробництва, історію виникнення вітряків, процес виготовлення жорен із природних каменів, технологію борошномельного виробництва. Роботи вченого не містять характеристики особливостей зернопереробної галузі Правобережної України, а вихоплюють лише найяскравіші епізоди або загальновідомі факти. Як, наприклад, поширення вітряків на територію Росії з Європи через Правобережжя; високий рівень жорно-січного виробництва у Волинській та Подільській губ. і борошномельного – у Київській. В 1954 р. дослідник захистив дисертацію на тему: «История техники мукомольного и крупяного производства. Первобытно-общинный и рабовладельческий строй», в якій охарактеризував давні ручні млинарські знаряддя (кам'яні жорна), які використовувалися у млинарстві аж до сер. XX ст. [415].

До історії виробництва борошна та крупи з найдавнішого часу й до сер. XX ст. звертався дослідник С. Кипторенко. В книзі «История производства муки и круп» (1947) автор розглянув різні способи подрібнення зерна, від ручного до електричного, й зробив висновок про можливість використання у борошномельній галузі воєнного й післявоєнного періоду застарілих, але простих і доступних моделей традиційних млинарських механізмів – ручних, водяних, вітряних [1105]. Вчений звернув увагу на те, що практично всюди по території Російської імперії протікала велика кількість великих і малих річок, які служили джерелом водної енергії для борошномельно-круп'яних млинів, водяних лісопильних і деревообробних підприємств та багатьох інших виробництв, що були побудовані й використовувалися сільським населенням. Проте, на думку автора, на рівнинній частині Європейської Росії та величезних рівнинах України використання енергії води було можливо лише у вигляді дрібних установок

потужність яких в більшості випадків обмежувалася сотнями й навіть десятками кінських сил, що підводить їх під стандарти французького терміну *la houille verte* – «зелене вугілля» [1105, с. 16]. Таке твердження дослідника є хибним, адже відомо, що на річках Південний Буг, Дністер та їх притоках у ХІХ – поч. ХХ ст. діяли набагато потужніші водяні та паро-водяні млини ніж зазначає автор.

Основні принципи очищення і переробки зерна, роботи млинарських механізмів різних видів, зокрема, й тих, які побутували наприкінці ХІХ ст. – початку ХХ ст. описані в довідниках С. Букштана «Справочник мукомола» (1929) та «Справочник мельника», виданому в 1947 р. під редакцією В. Грибова та Д. Ривіліса [972; 1083]. В довіднику «Справочник мельника» додатково наведені схеми монтажу різних млинарських установок. Рекомендації по облаштуванню невеликого млина для домашнього господарства наведені в брошурі Г. Андріха «Хатній механік», виданій у Харкові в 1930 р. [599]. Робота містить стислий історичний огляд млинарських механізмів різного часу.

В 1925 р. Одеське відділення Народного комісаріату землеробства опублікувало працю «Материалы по истории переработки зерна», предметом спеціальних студій якої виступив розвиток вітчизняної зернопереробної галузі, різних видів млинарських механізмів, формування борошномельної промисловості, торгівля зерном та борошном [1137]. В дослідженні переважно розглядається борошномельне виробництво південних регіонів країни, проте в контексті загальної історії млинарства імперії деяка увага приділена й борошномельному виробництву Правобережної України.

В сер. ХХ ст. значним осередком теоретичних напрацювань в галузі промислового борошномельного виробництва став Одеський інститут технології зерна і борошна (згодом Одеський інститут інженерів борошномельної промисловості і елеваторного господарства). Тут було захищено чимало дисертацій, присвячених техніко-технологічним аспектам борошномельного виробництва, в деяких з них зроблено порівняльний аналіз давньої й сучасної млинарської техніки. В цьому плані інтерес становлять дослідження Г. Барера

«Просеивание продуктов размола на мучных ситах» (1939) та Е. Ейноха «Развитие русского крупчатого помола» (1950) [388; 398].

Стислий історичний огляд техніки та технології вітчизняного борошномельного виробництва побіжно розглянуті в підручниках Г. Єгорова «Технология переработки зерна» (1977), «Мука: Исторический анализ развития технологии сортового помола зерна» (2002), «Технология муки. Технология крупы: учеб. для студентов вузов» (2005) [1095-1097]. В книзі викладені загальні відомості про виробництво борошна і круп, зроблена характеристика технологічних процесів на борошномельних млинах, наведені фізико-хімічні, структурно-механічні, теплофізичні властивості зерна. Окремий розділ книги висвітлює історію технології сортового помолу.

Таким чином, радянська історіографія позначена великою кількістю спеціальної методичної й технічної літератури, підручників і посібників для профільних навчальних закладів вищої та професійно-технічної освіти, у яких стисло розглянута історія вітчизняної зернопереробної галузі. Аналіз відображення в навчальній літературі історії борошномельного виробництва здійснювався переважно під кутом відстежування її безперервності, еволюційного поступу, регіональної специфічності.

3.2. Соціально-економічні відносини в борошномельній галузі Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в наукових розвідках радянських учених

У 20-30-х рр. XX ст. з'явилися перші ґрунтовні історичні праці, об'єктом вивчення яких виступила соціально-економічна історія України й окремих її регіонів, зокрема, Правобережжя України. Висвітлюючи основні галузі економіки регіону, дослідники звернули увагу й на питання вирощення та переробку зерна, торгівлю зерновими продуктами. Дослідження щодо висвітлення проблем борошномельної галузі досліджуваного періоду мали в них переважно опосередкований характер, але разом з тим, завдячуючи їм зроблено перші спроби розкрити вплив соціально-економічних факторів на розвиток цієї галузі.

Широке коло питань з досліджуваної тематики охоплює праця І. Бровера «Україна на переломі до промислового капіталізму: соціально-економічні нариси і матеріали» (1931), в якій на основі дослідження чисельних архівних джерел зроблена спроба показати на широкому історичному фоні розклад феодально-кріпосницького господарства і зародження капіталістичних відносин в Україні у 1-й пол. XIX ст. [618]. Автор зробив спробу дати огляд розвитку сільського господарства, мануфактурної і фабрично-заводської промисловості, зокрема, й промислового борошномельного млинарства. Дослідник також охопив питання торгівлі зерновими продуктами (збіжжя, борошно, крупи) в Київській, Волинській, Подільській губерніях в 2-й пол. XIX ст. Розглянуто причини коливання цін на зерно та борошно в залежності від пори року, врожайності культур. На думку автора, основною причиною виникнення промислових млинів було перевиробництво зерна в поміщицьких господарствах. Таке трактування промислового перевороту в борошномельній галузі є неповним і одностороннім.

Становище сільськогосподарського ринку Правобережної України 1-ї пол. XIX проаналізоване у роботі Є. Сташевського «Сільськогосподарський ринок Правобережної України передреформеної доби» (1929) [974]. Праця містить матеріал про економічний розвиток Правобережжя, його внутрішній та зовнішній сільськогосподарський ринки. Наводяться відомості про види зернових культур, які вирощувалися у цій місцевості, їх врожайність, площі посівів. З дослідження випливає, що зерновий хліб за межі регіону у досліджуваний період вивозився мало через натуральний характер поміщицького і селянського господарства, основних виробників зерна, і через відсутність добре налагоджених шляхів сполучень з-за кордоном, де знаходився потенційний споживач українського хліба. Отже, вирощене збіжжя перероблялося місцевими млинами, що в свою чергу сприяло розвитку зернопереробної галузі.

Вагомий внесок у дослідження соціально-економічної історії України кін. XVIII – поч. XX ст. зробив український історик, академік Всеукраїнської академії наук М. Слабченко. В головній своїй праці «Матеріали до економічно-соціальної

історії України XIX ст.» (1925) дослідник розкрив основні аспекти торгівлі хлібом на Правобережжі, на значному архівному матеріалі проаналізував стан сільського господарства і промисловості регіону, побіжно звернув увагу на борошномельну галузь [958].

Висвітленню історії української фабрики XIX ст. присвятив своє дослідження український історик, архівіст О. Оглобліна «Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика» (1925) [871]. В книзі розглядаються в основному підприємства цукрової та суконної галузей, але й борошномельним млинам приділена незначна увага. На думку автора, промислові борошномельні млини виникли, щоб забезпечити збут зерна, пропозиція якого значно перевищувала попит, й тому, що транспортувати борошно та крупи було вигідніше ніж необроблене зерно. Окремо висвітлена історія створення Торгового дому «Брати Яхненки і Симиренко» та його діяльності у плані переробки зерна на борошно, згадується, що млини торгового дому вигідно збували великі партії борошна закордон.

Найбільші в Україні родовища жорнового каменю-пісковіку охарактеризовані у дослідженні члена Українського геологічного комітету, створеного 1 лютого 1918 р., В. Різниченка «Головніші родовища жорнових пісковців на Україні», опублікованому в 1924 р. у «Віснику Українського відділу Геологічного Комітету» [916]. До їх числа автор зарахував родовища, розміщені на території Канівського повіту Київської губернії та Могилівського і Ямпільського повітів Подільської губернії.

Висвітленню господарства Ямпільського маєтку Подільської губернії присвятив свою працю «Ямпільський маєток наприкінці XVIII та в першій чверті XIX століття» (1929) історик, архівіст, доктор історичних наук, професор І. Кравченко [778]. Дослідник детально описав 2 водяні млини (дерев'яний і кам'яний), які діяли в маєтку й повністю забезпечували потреби його жителів в борошні й крупах. Зазначено, що млини окрім жорнових поставів, мали ступи для виготовлення круп і фалюші для виготовлення сукна. Згадується, що млини

економією не використовувалися, а здавалися в оренду. Орендарі брали за помол третину переробленого збіжжя, лише ті помольщики, які купували зерно в економії, обслуговувалися безкоштовно. Наведені дані про розмір прибутку з млинів за 1798-1803 рр. та 1826-1828 рр.

Дослідниця соціально-економічної історії України О. Степанишина в 1928 р. захистила дисертацію «Господарство Браницьких на Київщині та реформи 1860-х років в цих маєтках», а в 1930 р. опублікувала монографію «Господарство графів Браницьких на Київщині і реформа 1861 р. в їхніх маєтках» [975]. Ця праця присвячена переважно господарським питанням, в ній описані борошномельні млини, які належали Браницьким в різних населених пунктах Київської губ. в 2-й пол. XIX ст.

Наприкінці 20-х років XX ст. вийшла фундаментальна праця вченого-агронома, професора, проректора Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту С. Городецького «Сільське господарство Поділля перед світовою війною» (1926), присвячена розвитку сільського господарства Поділля перед Першою світовою війною [650]. В монографії на основі багатого статистичного матеріалу дано характеристику сільському господарству регіону і галузей промисловості, пов'язаних із переробкою рослинної сировини, зокрема, зерна. Проаналізовано розвиток рільництва, видовий склад зернових культур, рельєф, геологічну будову, клімат, внутрішні води, ґрунти регіону, визначено і охарактеризовано основні сільськогосподарські райони Поділля. В дослідженні автор побіжно згадує борошномельні млини, які діяли в Подільській губернії на поч. XX ст.

В 30-х рр. XX ст. було опубліковано кілька брошур М. Панкова «Строим двигатели» (1931), «Мельница» (1932), «Водой и ветром» (1936) для дітей середнього і старшого шкільного віку, в яких у науково-популярному викладі подається історія використання сили води і вітру для різних потреб з найдавнішого часу й до поч. XX ст., наводяться рекомендації як побудувати самотужки діючі моделі водяних і вітряних двигунів різних конструкцій.

Зроблений порівняльний аналіз водяних коліс різної конструкції (підливні і наливні), розглянуті водяні турбіни, вітряні млини голандського і американського типу, вітродвигуни карусельного типу та інші [881-883].

Характеристиці різних видів вітряних двигунів, зокрема й тих, які приводили в рух зерноподрібнюючі механізми, присвячені праці радянського винахідника, професора Є. Фатєєва «Будуймо вітряні двигуни» (1935), «Ветряные мельницы» (1945), «Ветро двигатели и ветроустановки» (1948) [1036-1039]. В 30-х рр. ХХ ст. Є. Фатєєв спільно з науковцями Центрального вітроенергетичного інституту (ЦВЕІ) розробляв проекти вітродвигунів на основі вивчення технічних характеристик традиційних вітряків. Метою проекту був перехід від «кустарництва» до масового механізованого виробництва вітряків для різних потреб. В працях вченого описані конструкції вітродвигунів, їх експериментальні характеристики, інформація по монтажу, догляду та ремонту вітродвигунів, викладена теорія «ідеального вітряка». В розділі «Ветро двигатели и ветроустановки» розглянуті типи вітряних млинів, способи підвищення потужності давніх вітряків, описані вітряні млини нового типу. У вступі розглянута історія розвитку вітровикористання і використання вітродвигунів в сільському господарстві. Розглядаючи історію млинобудування, автор основну увагу акцентував на вітряках східних і південних районів України.

Серед питань, які перебували в центрі дослідницьких інтересів вчених радянського періоду, були умови праці та захворюваність робітників борошномельних млинів (дихальних шляхів, органи слуху, травми кінцівок, грижі та ін.). Ці питання розглядалися як в загальних, так і спеціальних дослідженнях І. Піка «Труд и здоровье мельничных рабочих» (1926), В. Кулікова «Состояние верхних воздухоносных путей у мукомолов» (1926), С. Векслера «Состояние верхних дыхательных путей и органа слуха у рабочих мукомольного производства» (1926), М. Хворостанського «Заболеваемость рабочих мельниц и крупорушек в г. Харькове» (1926), Ф. Кагана «Состояние органов дыхания у рабочих некоторых пылевых производств» (1929) [887; 1200; 1205; 1223]. Більшість

дослідників сходилися в думці, що робота на промислових млинах, а також традиційних водяних і вітряних, була тяжкою, небезпечною і шкідливою для здоров'я робітників.

Предметом пильного студіювання радянських дослідників в 20-50-х рр. ХХ ст. стала історія традиційного млинарства як основа для розвитку нової радянської борошномельної промисловості. В цей час було видану низку праць, в яких узагальнено млинарський досвід попередніх історичних епох, зокрема, проаналізовано видовий склад млинів, їх конструктивні особливості, технологію переробки зерна. Серед досліджень цього часу виділяються монографії Н. Зотова «Сельские водяные мельницы», А. Смирнова «На мельнице» (1928), В. Гусева «Мукомольное дело» (1931), В. Данилевського «История гидросиловых установок в России до XIX века» (1940), В. Ільченка «Мельничные, крупяные и элеваторные машины» (1938), А. Братухіна й С. Щербакова «Технология переработки зерна» (1945), І. Грібанова «Водяные колеса для колхозных мельниц» (1944), А. Вінтера «Использование энергии ветра в сельском хозяйстве» (1958) [628; 651; 666; 745; 964; 1082; 1088; 1103].

Для нашого дослідження інтерес становить монографія відомого архітектора, інженера, краєзнавця, доктора технічних наук, професора, заслуженого діяча науки УРСР О. Бірулі «Ріка Бог та її сточище: матеріали до гідрології ріки та використання її енергії» (1928) [611]. Метою цієї праці був збір всіх можливих матеріалів про р. Південний Буг з метою з'ясування режиму ріки та її енергії. Автор дослідив процес запрудження верхів'я ріки в 2-й пол. ХІХ – на поч. ХХ ст. цілою низкою млинових гребель і пов'язав заболочення долини річки та зростання процесів ерозії ґрунтів із великою кількістю млинів і гребель в цій місцевості.

Серед вартісних студій з історії техніки борошномельної промисловості ХІХ – поч. ХХ ст. виділяється фундаментальна праця Н. Іванової «Очерки истории техники в мукомольной промышленности ХІХ – начала ХХ ст.» (1984) [1102]. Найважливішою ділянкою досліджень автора є аналіз організації виробництва на

промислових борошномельних млинах (парових і водяних). Провідне місце посідають матеріали, що стосуються млинарської техніки, особливостей її обслуговування, безпеки праці на виробництві. У підсумках дослідництва робить висновок про те, що сучасною млинарською технікою наприкінці XIX – поч. XX ст. була забезпечена лише незначна частина млинів Російської імперії. Вони розміщувалися переважно у великих містах й працювали на експорт.

Грунтовну інформацію про види млинів, їх конструкції, техніку і вартість побудови, функціональне призначення, прибутковість виробництва, соціальний статус власників, вірування і обряди, пов'язані із спорудженням та використанням млинів містять статті Є. Бломквіста «Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов» (1956), вміщена у Східнословянському етнографічному збірнику, та Л. Сабурової «Сельскохозяйственные постройки для обработки и хранения зерна» у історико-етнографічному атласі «Русские» [613]. На жаль, стосуються вони переважно російських млинів, млинарство Правобережної України розглядається побіжно, згадуються конструктивно-технічні рішення тих типів млинів, які побутували на цій території.

Відомий дослідник історії України XVIII-XIX ст., джерелознавець, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент АН УРСР І. Гуржій досліджуючи проблеми економічного розвитку України в монографії «Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст.» (1968) відзначив зростання різних галузей промисловості України в пореформенний період, зокрема, борошномельної, охарактеризував внутрішню і зовнішню торгівлю зерновими продуктами [657].

Проблему промислового і технічного перевороту в різних галузях виробництва піднімає Л. Мельник в працях «Промисловий переворот в Росії і на Україні» (1969) та «Технічний переворот на Україні у XIX ст.» (1972) [838; 839]. Учений показав історичну картину технічного оснащення різних галузей промисловості та визначив хронологічні межі промислового перевороту. На його думку, внаслідок специфіки борошномельної галузі України (тісний зв'язок з

сільським господарством, наявність великої кількості розпорошених дрібнотоварних млинів) технічний переворот в ній був завершений лише на поч. XX ст. Свої висновки автор базує на фактах одночасного співіснування великих комерційних парових борошномельних підприємств і традиційних водяних і вітряних млинів. Лише на Півдні України, вважає дослідник, де переважало велике капіталістичне млинарство і парова енергетика витіснила інші види двигунів, технічний переворот завершився наприкінці XIX ст. Навівши вичерпну характеристику промислового і технічного переворотів в Україні у XIX ст., дослідник все ж не дав достатньо змістовних узагальнень щодо борошномельної галузі. Вчений не ставив за мету всебічно дослідити борошномельне виробництво, у зв'язку з чим важливі сторони цієї галузі залишилися поза увагою. Разом з тим, Л. Мельник правильно визначив напрямки розвитку борошномельної галузі у пореформений період, звернув увагу на явище промислової гарячки у спорудженні парових млинів, і як наслідок – кризу перевиробництва у 90-х роках XIX ст., пов'язав успішність розвитку парового млинарства з будівництвом залізниць і видобутком кам'яного вугілля.

Становлення фабрично-заводської промисловості в Україні у 2-й пол. XIX ст. розроблено в монографічних дослідженнях О. Нестеренка «Очерки истории промышленности и положение пролетариата Украины в конце XIX начале XX в.» (1954) та «Розвиток промисловості на Україні» (1962) [863]. Автор розглянув промисловість України на всіх основних етапах її розвитку, зібрав матеріал по різних галузях фабрично-заводської промисловості, включаючи борошномельну. На його думку, розвиток борошномельного виробництва у XIX ст. був складним і непрямолінійним, а млинарські заклади не можна віднести ні до феодального, ні до капіталістичного способів виробництва, оскільки їхня організаційна структура одночасно мала ознаки і того й іншого. Автор вважає, що капіталістичне фабрично-заводське виробництво у борошномельній галузі почало формуватися з появою парових млинів, проте це не призвело ні до технічного, ні до промислового переворотів у зернопереробній справі. Великі промислові млини

конкурували між собою, та при цьому не створювали конкуренцію дрібнотоварним, оскільки ті розташовувались на значній відстані один від одного і завжди мали достатню кількість постачальників зерна та споживачів борошна і круп. Роздуми автора спрямовані у вірному напрямку, проте, на жаль, не підкріплені фактичними матеріалами. Окрім питань промислового розвитку борошномельного виробництва, вчений першим звернув увагу на те, що влаштування водяного млина тривалий час було основою для заселення території. Спершу, в зручному місці будувався водяний млин і кілька господарських споруд при ньому, які з часом перетворювалися на селища. Свідченням цього можуть бути численні назви поселень Правобережної України, пов'язані із млинарством.

Окремі відомості статистичного та аналітичного характеру про фільваркове борошномельне виробництво магнатських помість Правобережної України XVIII ст., які дозволяють виявити закономірності розвитку борошномельної галузі на межі XVIII-XIX ст., містяться в праці В. Маркіної «Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. Социально-экономическое развитие» (1961) [830]. На думку автора, основу борошномельного виробництва Правобережної України у XVIII ст. складали водяні млини. Вони були предметом особливого піклування своїх власників і приносили їм величезні прибутки.

Грунтовною джерельною базою відзначаються узагальнююча праця українського історика, доктора історичних наук О. Барановича «Магнатское хозяйство на Юге Волыни в XVIII в.», опублікована в 1955 р. за матеріалами докторської дисертації, захищеної в 1951 р. [608]. В книзі на багатому фактологічному матеріалі охарактеризовано господарство магнатських маєтків півдня Волині у XVIII ст. Дослідження ґрунтується на великій кількості документальних матеріалів, більшість яких вперше введена до наукового обігу. Це документи із архівів Вишневецьких, Мнишків, Замойських, Тарновських, Ржевуських та інших магнатів, які зберігаються в ЦДІАУ в м. Києві. Автор розглядає організацію і технологію млинарської справи, питання зростання

посівних площ зернових культур, оренду млинів, вартість помолу, торгівлю зерном і борошном.

Аналізу цін на зерно, борошно, крупи в Російській імперії в XVIII-XIX ст. присвячені дослідження радянського і російського історика, доктора історичних наук Б. Миронова «Внутренний рынок России во второй половине XVIII первой половине XIX в.» (1981) та «Хлебные цены в России за два столетия (XVIII-XIX вв.)» (1985) [846; 847]. Вперше в історіографії зроблена спроба дати узагальнюючий огляд хлібних цін в Російській імперії в цілому та по губерніях за тривалий період і пояснити їх не лише врожайністю, а й соціально-економічними процесами, які проходили в Україні у XVIII-XIX ст. В монографіях використаний багатий архівний і статистичний матеріал, наведені дані про об'єми вирощеного збіжжя, ціни на хліб, експорт хліба із правобережних губерній.

Проблеми виробництва зерна у європейській Росії в 2-й пол. XIX ст. привертали увагу доктора історичних наук, професора О. Ніфонтова. В монографії «Зерновое производство России во второй половине XIX века» (1974) автор дослідив обсяги виробництва зерна в різних губерніях імперії, зокрема, Київській, Волинській, Подільській, з'ясував, скільки зерна перероблялося на борошномельних млинах, йшло на винокуріння, експортувалося. Дослідження здійснено на матеріалах щорічної статистики врожаїв зернових культур Російської імперії [866].

У 1960-70-х рр. відбувається сплеск інтересу до історії зовнішньої торгівлі, що відзначилося складанням так званої «ростовської» наукової школи (В. Золотов, Е. Алавердов, В. Лесін), де вивчення зовнішньої торгівлі було пріоритетним напрямом наукових досліджень. На широкій джерельній базі автори показали місце та роль портів чорноморсько-азовського басейну у зовнішній торгівлі Російської імперії. Аналіз експорту зерна і борошна з Правобережної України в кін. XVIII – поч. XX ст. через порти Чорного і Азовського морів зроблений в дисертаціях В. Золотова «Внешняя торговля России через порты Черного и Азовского морей в конце XVIII-XIX вв.» (1966) та Е. Алавердова

«Внешняя торговля России через порты Черного и Азовского морей в конце XIX-начале XX в.» (1975) і монографії В. Золотова «Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей в 60-90-е годы XIX века» (1966) [386; 401; 744]. Дослідники з'ясували, що вивіз збіжжя з Правобережної України за кордон посідав вагоме місце у тогочасному загальноросійському зерновому експорті. Основну частину хлібного експорту регіону становила озима пшениця. Завдяки кліматичним умовам зерно тут родило високої якості та користувалося значним попитом на європейських ринках. Місцеві виробники хліба й борошна були з'єднані з портами Чорного та Азовського морів водними шляхами: рр. Дніпро, Дністер, Південний Буг та їх притоками. Вчені підраховали – найбільше зернових продуктів через порти Чорного і Азовського морів експортувала Подільська губ. Поза увагою дослідників залишився важливий напрямок експорту хліба з Правобережної України – через порти Балтійського моря (Гданськ, Клайпеду, Ригу) та сухопутні застави на кордоні з Прусією й Австрією Південно-західною залізницею.

Грунтовний аналіз становлення й розвитку борошномельної промисловості Російської імперії 2-ї пол. XIX ст. міститься в праці російського і радянського економіста, професора, члена-корреспондента АН СРСР П. Ляценка «История народного хозяйства СССР. Капитализм» (1956) [821]. Книга хоч і написана як навчальний посібник для вищих навчальних закладів, проте містить ґрунтовну й змістовну джерельну базу з досліджуваної проблематики. Підґрунттям для розкриття теми стали раніше опубліковані праці автора «Мукомольная промышленность России и иностранные потребительские рынки» (1910) та «Русская мукомольная промышленность и торговля мукой» (1911), які нами проаналізовані в розділі II. На жаль, в праці «История народного хозяйства СССР. Капитализм», як і в попередніх дослідженнях автора, мало уваги приділено борошномельній галузі Правобережної України.

Розробкою питань промислової статистики займався Ю. Рибakov. В монографії «Промышленная статистика России в XIX в. Источниковедческое

исследование» (1976) вчений зробив порівняльно-джерелознавчий аналіз основних видів статистичних документів обробної промисловості Російської імперії XIX ст. [918]. В центрі дослідницьких інтересів автора – відомості по фабрично-заводських підприємствах, підготовлені на основі звітів Департаменту мануфактур і внутрішньої торгівлі Міністерства, щорічних звітах губернаторів і звітах губернських механіках, статистичних матеріалах Всеросійських промислових виставок, опублікованих статистичних збірників. На основі аналізу зроблено висновок про відносну достовірність тогочасних статистичних документів. Щодо борошномельних підприємств, то до огляду увійшли лише млини із сумою виробництва понад 2 тис. крб. Промислове законодавство Російської імперії 1-ї пол. XIX ст. розглянуте у ґрунтовній праці Ю. Рибакіна «Промышленное законодательство России первой половины XIX века» (1986) [919]. До нашої теми дослідження ця праця має опосередковане значення, оскільки в 1-й пол. XIX ст. в борошномельній галузі ще не було промислових млинів, тому вона не підпадала під дію промислового законодавства. Разом з тим, діяльність водяних млинів, розміщених на судноплавних і сплавних ріках, потребувала законодавчого регулювання.

Статистичні дослідження з проблем розвитку сільського господарства й торгівлі України проводив доктор політекономії, професор кафедри економічної географії Київського університету Г. Кривченко. Під час роботи на посаді керівника статистичного відділу Міністерства торгівлі і промисловості в 1918-1919 рр. вчений видав «Збірник статистичних відомостей по народному господарству України» (1919), в якому розглянув розвиток різних галузей господарства країни та окремих її регіонів, деяку увагу приділив борошномельним млинам [741].

Серед вартісних студій з історії млинарства виділяються праці Г. Птушкіної «Чудо-мельница» (1978), «С чего начинается хлеб» (1980), «Мукомол» (1983), в яких в доступній формі висвітлюється історія млина, починаючи з давніх жорен, водяних і вітряних млинів й до сучасного борошномельного підприємства,

наголошується, що борошномельне виробництво – одне з найдавніших на планеті [907-909].

В монографії історика-аграрника А. Анфімова «Крупное помещичье хозяйство Европейской России: (Конец XIX – начало XX века)» (1969), підготовленій на основі захищеної в 1966 р. докторської дисертації, вперше в радянській історіографії зроблена спроба комплексного дослідження великого поміщицького господарства центральної частини Російської імперії [601]. Проаналізувавши велике коло першоджерел автор зробив висновки про надзвичайно повільне запровадження капіталістичних рис у поміщицьке господарство досліджуваного регіону. Ці висновки актуальні й для млинарства поміщицьких господарств: великі капіталістичні млини, оснащені сучасною технікою, діяли лише в деяких маєтках, в більшості випадків працювала велика кількість традиційних водяних і вітряних млинів.

Аналогічної думки притримується й А. Мамалига в кандидатській дисертації «Капиталистическая эволюция помещичьих и крестьянских хозяйств Подольской губернии в пореформенный период (1861-1900 гг.)», захищеної у 1978 р. [409]. Дослідник зробив висновок про те, що в поміщицьких і селянських господарствах Подільської губ. 2-ї пол. XIX ст. переважали дрібнотоварні млини, використання парової техніки носило обмежений характер, товарне виробництво борошна ще не було достатньо налагоджено.

Отже, соціально-економічна складова млинарства, яка найбільше відповідає характеру радянської історіографії, зайняла поважну нішу в наукових розвідках тогочасних дослідників. Радянська історіографія розглядає млинарство як складний комплекс господарської діяльності, який, з огляду на економічний потенціал, спроможний впливати на економічний розвиток країни або окремого її регіону. Простежується тенденція до системного вивчення проблеми, проте наукове осмислення соціально-економічних взаємин в борошномельній галузі, попри велику кількість спеціальних тематичних праць, не відповідає ступеню значущості проблеми.

3.3. Проблематика регіональної своєрідності традиційних борошномельних млинів та виробництва Правобережжя України кінця XVIII – початку XX ст. в наукових працях

Швидке зникнення традиційних вітряних і водяних млинів на поч. XX ст. у зв'язку із запровадженням у борошномельне виробництво більш сучасних млинарських пристроїв спонукало дослідників до їх всебічного вивчення. Значний вклад у вивчення конструктивних видів і типів вітряних млинів України XVIII-XIX ст. зробив видатний дослідник дерев'яної і кам'яної архітектури, доктор мистецтвознавства, професор С. Таранушенко у ґрунтовній науковій розвідці «Вітряки» (1944) [1006]. Вітряні млини С. Таранушенко вивчав впродовж життя і вважав їх важливою складовою народної архітектури. Матеріали для роботи автор збирав протягом 1913-1933 рр. під час експедицій по дослідженню народної житлової та монументальної архітектури у різних областях України, з яких Правобережжя представляли: Київська, Вінницька та Житомирська. С. Таранушенком вперше зроблена наукова спроба дати типологію і районування українських вітряків. Він виділив і детально описав два види і п'ять конструктивних типів вітряних млинів. За основу типології взято конструктивно-технічні, архітектурно-художні особливості, планування, будівельний матеріал, геометрична форма споруд і т.п. Дослідник також систематизував вітряні млини за територіальними та історико-генетичними ознаками, пов'язав побутування визначених типів вітряків із природнім середовищем. Вчений спробував розв'язати питання автохтонності українських вітряків і з'ясувати, який вид і тип вітряків є давнішим. Окремо С. Таранущенко зробив короткий історіографічний аналіз праць, присвячених вітряному млинарству. Варто відмітити багатий документальний матеріал, який доповнює текстову частину праці – понад 100 ілюстрацій, фотографій, креслень. За матеріалами архіву С. Таранущенко відомий архітектор, художник, краєзнавець, учений секретар Товариства охорони пам'яток пархітектури Л. Літошенко в 1944 р. зробив 20 гравюр із зображенням вітряків України технікою офорту і «сухої голки». Ці гравюри жодного разу не

видавалися. Оригінал рукопису С. Тарануценка «Вітряки» з гравюрами Л. Літошенка в 2013 р. виставив на аукціон «Московский Дом Ахматовой» [572].

Для дослідження архітектурних особливостей водяних і вітряних млинів України досить цікавими та інформативними видаються напрацювання відомого українського архітектора й художника, кандидата мистецтвознавства Г. Лебедева. Млинарські споруди Г. Лебедев досліджував у контексті історії й практики української архітектури, зокрема, так званого українського архітектурного стилю, вітчизняної народної архітектури та мистецтва. В 1971 р. Г. Лебедев захистив кандидатську дисертацію на тему: «Архітектура України 1920-1930 рр. (Основні тенденції розвитку)», в якій розглянув архітектурні особливості вітчизняних народних млинів [405]. Матеріали для дисертаційного дослідження дослідник зібрав у 1938-1939 рр. під час експедиції, очолюваної В. Кричевським. В цей час майбутній архітектор навчався на останніх курсах Київського художнього інституту в студії В. Заболотного та В. Кричевського. Серед матеріалів експедиції замальовки близько 150 житлових, господарських, виробничих сільських будівель і деталей, в тому числі й млинів. Вони частково опубліковані в 1-му томі «Нарисів історії архітектури Української РСР» (1957), у книзі «Народна творчість в архітектурі сільського житла» В. Самойловича (1961) та в кількох власних статтях. Частина цих замальовок з обмірами та кресленнями зберігаються в Меморіальному музеї академіка В. Заболотного Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Це малюнок «Млини с. Білашки Тальнівського району на Київщині, кін. XIX ст.» (1938 р.), 2 малюнки «Вітряк с. Великий Перевіз на Полтавщині, сер. XIX ст.» (1939 р.) та ін. Загалом мистецький доробок Г. Лебедева становить понад 600 акварелей, понад 100 малюнків творів народної архітектури. Серед них – надзвичайно реалістичні акварелі «Вітряки Полісся» (1979 р.) та «Вітряний млин» (1978 р.), що експонуються у вище зазначеному музеї. Г. Лебедев наголошував на необхідності збереження історичної архітектурної спадщини, зокрема, й млинів, традицій класики в українській архітектурі, національної своєрідності архітектури. Вчений розробив

періодизацію історії української архітектури, виділив етапи дослідження архітектурної спадщини, до якої належать й млини.

Особливостям архітектури традиційних українських млинів відведене місце в дослідженнях по народній дерев'яній архітектурі України Ю. Коляди, В. Самойловича, П. Юрченка [949; 1072; 1203]. Автори відносять млини до специфічного виду народної монументальної архітектури і вбачають в них не просто господарські будівлі, а витвори народного мистецтва, які свідчать про значний досвід обробки деревини і високорозвинений художній смак українських майстрів. Особливий інтерес для теми нашого дослідження має стаття Ю. Коляди «Народні мотиви в архітектурі старовинних українських млинів» (1940) [1203]. Автор зауважив, що дослідники української народної архітектури вивчаючи народну архітектуру часів феодалізму, обмежувались здебільшого розглядом церковної та житлової архітектури, і незаслужено оминали увагою допоміжні господарсько-технічні споруди, зокрема, водяні млини і вітряки. В той час, ці архітектурні форми, раз усталені на початку, майже не мінялися віками, й збереглися, таким чином, майже в своїй первісній формі. Отже зіставлення їх із зразками народної архітектури пізніших часів, на думку автора, може дати величезної ваги науковий матеріал для узагальнюючих висновків з історії народної архітектури взагалі. Спеціального завдання дослідити архітектуру традиційних борошномельних млинів Ю. Коляда не ставив, зазначав, що матеріал зібраний ним майже випадково, тому не може претендувати не лише на вичерпність, але й на повоту. Проте може бути використаний дослідниками, які глибше займаються історією архітектури давніх млинів. У статті автор коротко розглянув історію виникнення водяних і вітряних млинів, появу водяного та вітряного млинарства на території України, вказав регіони, в яких переважали водяні чи вітряні млини. Зазначив, що в південному й південно-західному регіоні країни переважали вітряки, водяних млинів найбільше діяло на ріках Волині, Чернігівщини, Північної Київщини. Причому в північній частині України були більше поширені водяні гребляні млини з системою наливних коліс, а в південній

– з системою підливних коліс, які будувалися на великих річках на барках і могли переїздити з місця на місце. Даний тип млинів особливо був поширений на Дніпрі. Також дослідник охарактеризував конструктивні типи борошномельних млинів різних регіонів, матеріал і техніку будівництва. Проте основна увага вченого приділена художньому оздобленню млинів: декоруванню фронтонів, кронштейнів, ганків, сходів, піддашків та інших частин будівель, а також наглавним фігуркам – «коникам», «півникам». Під час мандрівок Україною в 1930-1939 рр. автор зробив чимало замальовок і схематичних креслень борошномельних млинів (переважно вітряних), наголосив на подібності оздоблення млинів і комор.

Радянський і український архітектор-реставратор, кандидат архітектури, професор Л. Прибега у своїх працях розглянув пам'яткоохоронні аспекти вітчизняних водяних та вітряних млинів. Питання типології, охорони та реставрації традиційних млинів висвітлені в статтях «Млинарські споруди українського села XIX – початку XX ст.» (1985) та «Традиційні млинарські споруди України: типологія, охорона та реставрація» (1998) [1216; 1217]. Як один із авторів проекту Національного музею народної архітектури та побуту України Л. Прибега в контексті вивчення архітектурно-історичної спадщини українського села, форм охорони пам'яток народного зодчества, методики відновлення пам'яток дерев'яної архітектури побіжно досліджував млинарські споруди цього музею. Ці питання підняті в монографії Л. Прибеги «Народное зодчество Украины: охрана и реставрация» (1988) [902].

Характеристику конструктивно-технічних і архітектурно-художніх особливостей водяних і вітряних млинів XIX – поч. XX ст., що експонуються у вітчизняних скансенах («музеї під відкритим небом»), подає З. Гудченко у праці «Музеї народної архітектури України» (1981) [652]. У книзі детально розглядаються пам'ятки традиційного народного млинарства в музеях-скансенах Києва, Львова, Переяслава-Хмельницького, Ужгорода. Коротко охарактеризовані

особливості народного будівництва млинів різних історико-етнографічних територій України.

Загальна характеристика традиційних ручних, тваринних, водяних, вітряних млинів ХІХ – поч. ХХ ст. наведена в монографії В. Горленка, І. Бойка, О. Куницького «Народна землеробська техніка українців» (1971) [648]. У книзі простежено розвиток землеробської техніки українців, охарактеризовано її комплекси, подано класифікацію. Зокрема, описані ручні знаряддя для переробки зерна на борошно і крупи. Викликає інтерес схематичні зображення ручних жорен і ступ, які побутували на Поділлі, Поліссі, Київщині. У розділі, присвяченому млинам, розглядаються вітряки.

Питання регіональних особливостей борошномельного виробництва Правобережної України ХІХ ст. в загальних рисах порушені в фундаментальній 26-томній історичній праці «Історія міст і сіл Української РСР», кожний том якої висвітлював історію населених пунктів окремих областей України, яких на той час налічувалося майже 40 тисяч [577]. Головний редактор видання доктор історичних наук, професор, академік НАНУ, заслужений діяч науки і техніки України П. Тронько. У праці використаний значний статистичний матеріал із обласних державних архівів, місцевих музеїв, краєзнавчих науково-дослідних установ, який містить відомості про загальну кількість млинів у окремих населених пунктів, деякі великі промислові млини. Ці дані мають важливе значення, оскільки дозволяють виявити спільні риси і загальні тенденції у зернопереробній галузі Правобережної України досліджуваного періоду. Для теми нашого дослідження становлять інтерес томи, присвячені Вінницькій, Волинській, Житомирській, Київській, Ровенській, Тернопільській, Хмельницькій, Черкаській областях та м. Києву.

У 80-х рр. ХХ ст. опубліковані перші наукові розвідки доктора історичних наук, професора Тернопільського національного економічного університету, відомого дослідника промисловості України ХVІ – ХVІІІ ст. М. Стрішенця, присвячені водяним млинам і греблям України. В статтях «Греблі на Україні»

(1979) та «Греблебудування на Україні у XVI-XVII ст.» (1980) дослідник розглянув техніко-конструктивні аспекти будівництва млинових гребель, які залишалися майже незмінними впродовж тривалого часу [990]. Аналізу джерельної бази з вивчення водяних млинів XVI – 1-й пол. XVII ст. присвячені праці М. Стрішенця: «Актовые книги судов Украины XVI – первой половины XVII ст. как источник по истории водяных мукомольных мельниц» (1986) та «Архівні документи про будівництво водяних млинів на Україні в XVI – першій половині XVII ст.» (1989) [987]. Діяльність водяних млинів Поділля XVI-XVII ст. висвітлена в статті «Водяні борошномельні млини західного Поділля в 1 пол. 17 ст.» (1988) [984]. Вивчення водяних млинів Правобережної України XVII – XIX ст. дослідник продовжив у 90-х рр. XX – поч. XXI ст.

Отже, борошномельне виробництво Правобережної України кін. XVIII – поч. XX ст. в радянській історіографії не стало предметом спеціальних наукових досліджень, за винятком невеликої кількості навчальних посібників для профільних навчальних закладів вищої та професійно-технічної освіти, в яких висвітлювалася історія борошномельної галузі з найдавнішого часу й до поч. XX ст. Швидке зникнення традиційних млинів в XX ст. спонукало відомих українських вчених С. Таранушенка, М. Стрішенця, Ю. Коляду, В. Самойловича, П. Юрченка, Л. Прибегу та інших до вивчення конструктивних видів і типів давніх борошномельних млинів України, пошуку шляхів охорони, збереження й реставрації вітчизняних водяних та вітряних млинів. Таким чином пам'яткоохоронні аспекти млинарства стали пріоритетним напрямком їхніх досліджень.

Таким чином, у радянській історіографії тема борошномельного виробництва ще меншою мірою була предметом досліджень, ніж у імперський період. Борошномельне виробництво цікавило радянських дослідників лише як одне із багатьох господарських занять українського народу, або ж у комплексі з іншими галузями переробної промисловості країни.

Дослідники борошномельного виробництва радянського періоду обмежувалися головним чином розкриттям тих проблем зернопереробної галузі, які для їхнього часу складали найбільший інтерес і були особливо актуальними. Якщо в історіографічній науці імперського періоду найповнішого висвітлення зазнали практичні (техніко-технологічні) аспекти млинобудування й борошномельного виробництва, то радянська історіографія основну увагу зосередила на теоретичному узагальненні різних аспектів досліджуваної проблеми. На відміну від історіографії імперського періоду, яка характеризувалася залученням великої кількості різноманітної державної статистики для аналізу борошномельного виробництва й таких її характеристик як сукупна кількість млинів, чисельність робітників, прибутковість, експорт борошна, радянська історіографічна наука критикувала імперські статистичні джерела й тому мало залучала їх для досліджень млинарства.

Пріоритетним напрямком досліджень радянських дослідників були соціально-економічні відносини між власниками млинів та робітниками, умови праці на виробництві, страйки, професійні захворювання працівників млинів. Однак надмірне захоплення узагальненнями, прагнення узгодити результати досліджень з ідеологічними догмами призводило до гіперболізації соціально-економічних, суспільно-політичних чинників і форм класової боротьби в борошномельній галузі. Становлення борошномельної галузі Правобережної України та діяльність млинів розглядалося без урахування системного характеру цього явища, поза баченням розвитку млинарства Правобережжя України у складі Російської імперії.

Актуальним було видання навчальних посібників, спеціалізованої технічної літератури, невеликих нарисів, в яких містився стислий поверхневий огляд історії вітчизняного борошномельного виробництва.

Борошномельне виробництво Правобережної України кін. XVIII – поч. XX ст. в цілому в радянській історіографії не були предметом спеціального наукового

дослідження. Увагу дослідників привертали лише окремі проблеми з великого комплексу питань, що характеризують борошномельну галузь цього регіону.

Значне місце в науковій спадщині радянського періоду посідає проблематика регіональної своєрідності архітектури традиційних водяних і вітряних борошномельних млинів, конструктивних особливостей різних типів млинів, їх художнього оздоблення. Традиційні млини, які впродовж багатьох століть відігравали важливе економічне значення в Україні, поступово витіснила більш сучасна млинарська техніка. Досить швидке зникнення традиційних млинів викликало поодинокі спроби їх дослідити й задокументувати (описати, замалювати, фотофіксувати, виготовити креслення і т.п.), а також врятувати і зберегти ті млини, що уціліли. Великою мірою напрацювання радянських дослідників базувалися на вже відомих, опублікованих джерелах, не вводили до наукового обігу нових джерел, архівних документів, в кращому випадку відслідковували якийсь один бік проблеми. Здебільшого наведені в них відомості носили загальний, поверхневий, схематичний характер. Разом з тим, не завжди правомірно відносити фрагментарність висвітлення проблеми на недобросовісність авторів, оскільки вони не ставили перед собою завдання ґрунтовно дослідити вітчизняне борошномельне виробництво.

РОЗДІЛ 4.

МЛИНАРСТВО ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. В СУЧАСНОМУ ІСТОРІОГРАФІЧНОМУ ДИСКУРСІ 1991-2017 рр.

4.1. Дослідницькі стратегії вітчизняних учених з наукової проблематики борошномельного виробництва Правобережної України кінця ХVІІІ – початку ХХ ст.

Якісно новим етапом у розвитку історіографії досліджуваної проблеми стала доба незалежності Української держави – з початку 1990-х років. У зв'язку з відновленням суверенності українські науковці отримали можливість більш глибоко досліджувати своє минуле. Це стосувалося як історичної науки загалом, так і історіографічних студій зокрема.

Сучасна історіографія продовжує досліджувати питання, пов'язані з різними аспектами історії млинарства Правобережної України кін. ХVІІІ – поч. ХХ ст. В умовах формування ринкових відносин у незалежній Україні та підвищеного інтересу до підприємницької діяльності посилилася увага до проблем вивчення історичного досвіду господарювання, зокрема, й борошномельного виробництва. В цей час спостерігаються нові явища в українській історіографії, яка перебуває на стадії глибокої трансформації. Цьому сприяє багато чинників, передусім відкритість українського історіографічного простору для різних поглядів і методологій.

Протягом 1990-х – поч. 2000-х рр. відбувся кардинальний перегляд радянської, а почасти й імперської історії й розпочалося впровадження нових бачень, концепцій і теорій при вивченні історичного минулого, застосування сучасних дослідницьких стратегій. Набуття Україною незалежності сприяло перегляду підходів й до вивчення її господарського минулого, зокрема, борошномельного виробництва. Сучасні українські дослідники все більше звертаються до фахового аналізу історичних документів, залучають широке й різноманітне коло джерел, використовують різні методологічні принципи,

застосовують міждисциплінарні підходи й інструментарій суміжних наук. На нашу думку, такий комплексний підхід допомагає узагальнити напрацювання попередників та сприяє формуванню цілісної історіографічної картини функціонування борошномельної галузі, на противагу фрагментарному висвітленню окремої проблеми чи періоду в історії млинарства.

Позитивними рисами сучасної історіографії є тотальна глобалізація та інформатизація, яка спрощує доступ до джерел (різноманітних публікацій про борошномельне виробництво як в наукових, науково-популярних, так і електронних виданнях), поглиблює комунікацію з дослідниками схожої проблематики, сприяє оприлюдненню великої кількості відомостей про млини й млинарство. Інформатизація не лише збільшує кількість інформативних даних, але й сприяє її урізноманітненню. Ще однією позитивною стороною напрацювань сучасних дослідників є використання цікавого і доступного для пересічного читача стилю написання текстів. Окрім суто наукової діяльності сучасні дослідники активно беруть участь у телевізійних передачах, виступах на радіо, публікуються у науково-популярних виданнях, розрахованих на масового читача (газетах, журналах, блогах), намагаючись зв'язати академічну науку із засобами масової комунікації, максимально і в різний спосіб донести інформацію про стан вивчені питання широкому загалу. Наприклад, цікавий проект «Млини України» був створений Українською млинологічною асоціацією. Це сайт з однойменною назвою, присвячений збереженню пам'яток млинарства та популяризації використання відновлюваних джерел енергії в Україні. Створений з метою збору інформації від населення про існуючі в населених пунктах традиційні млини (вітряні, водяні) або їх рештки. Наступним кроком є пошук інвесторів для їх відновлення на первинному місці розташування. За підтримки туроператора «Від Краю – до Краю» ОДТРК «РОСЬ» знято цикл фільмів про млини.

Інформаційний проект Української асоціації активного та екологічного туризму «Екомедія» започаткує цикл репортажів про українську природу, етнічну культуру, пам'ятки архітектури, науки й техніки. В рамках проекту одним з

перших було розглянуто водяний кам'яний млин з м. Староконстантинів Хмельницької обл. Млин збудований у 1905 р. на р. Случ акціонерною компанією Гольдштейна й повноцінно працював аж до 1986 р.

Для сучасної вітчизняної історіографії характерне входження національної науки до європейського і світового наукового простору. Останнім часом чимала частина української наукової спільноти різною мірою інтегрувалася в різні форми міжнародної співпраці (проекти, симпозіуми, спільні видання, гранти). Такий підхід дає змогу розглядати вітчизняне млинарство у контексті розвитку європейської та світової науки. Одним з важливих напрямів дослідження вітчизняного борошномельного виробництва є включення його історії до компаративних студій європейської історії, зіставлення досвіду українського млинарства з напрацюваннями у цій сфері інших світових спільнот, конкретні дослідження взаємозв'язків у розвитку зернопереробної галузі. Проте без належного опрацювання історії вітчизняного борошномельного виробництва це зробити буде не можливо.

Вітчизняна історична наука виконує не лише наукові, а й соціокультурні функції, завдяки формуванню в суспільстві критичного мислення, утвердженню почуття історичної пам'яті, створенню об'єктивної картини минулого. Нова концепція історії українського народу враховує всі фактори: економічні, політичні, соціальні, інтелектуальні.

Наукова діяльність сучасних дослідників, спрямована на вивчення різних аспектів історії українського млинарства значно активізувалася у 2009 р. у зв'язку з створенням Української млинологічної асоціації (УМА) в складі Міжнародного млинологічного товариства (ММТ), покликаного стимулювати вивчення традиційних млинів і сприяти їхньому відновленню. Раз у 4 роки ММТ проводить симпозіум в одній із країн, що є учасницею асоціації. Першим в Україні науковим заходом, присвяченим вивченню традиційних млинів України, стала міжнародна наукова конференція «Історія українського традиційного млинарства», яка відбулася 15-17 жовтня 2009 р. у Черкаському національному університеті ім.

Богдана Хмельницького (м. Черкаси) та приватному історико-етнографічному заповіднику «Козацькі землі України» (с. Вереміївка, Чорнобаївський р-н, Черкаської обл.). Ініціатором проведення наукових читань виступила кафедра історії та етнології України ЧНУ ім. Б. Хмельницького й, зокрема, краєзнавець Н. Лавріненко. В ході підготовки конференції було запропоновано кілька тематичних напрямків: млинарство як складова української етнокультурної спадщини; охорона пам'яток традиційного млинарства в Україні та світі; техніко-конструктивні характеристики млинарства; сучасний стан традиційного млинарства та шляхи його збереження. Окреслені напрямки були визначені для розгляду на секціях: «Українська етнокультура та історія господарств», «Регіональний вимір українського млинарства. Млини Черкащини», «Проблеми музейництва, збереження пам'яток, туризму, мистецтва». За результатами конференції в 2014 р. був виданий «Український млинологічний альманах: історія, етнографія, культура», статті якого є важливим джерелом для вивчення історії млинарства Правобережної України кін. XVIII – поч. XX ст. В альманасі вміщені матеріали з археології, етнології, фольклористики, мистецтвознавства, туризму, які знайомлять читачів з регіональними млинологічними та історичними студіями, наводять документи, ілюстрації, світлини, необхідні для вивчення історії вітчизняного млинарства. За ініціативою УМА засновано сайт «Млини України» з рубриками: «вітряки», «водяні млини», «парові млини», «малі ГЕС», «відео», «винахідники», «старі фото», «галерея»; створено цикл передач, присвячених висвітленню відомостей про пам'ятки млинарства різних регіонів («Одинцівський млин», «Вітряки Шполянщини», «Вітряки Канівщини», «Останній Голландець», «Водяні млини Східного Поділля», «Івківський млин»); реалізовано проекти з відновлення вітряків в сс. Івківці Чигиринського р-ну Черкаської обл. та Пустовіти Миронівського р-ну Київської обл.; розроблені туристичні маршрути, до яких включені млини.

У 27-28 червня 2016 р. в Національному університеті «Львівська політехніка» відбулася Друга міжнародна наукова млинологічна конференція

«Українські млинологічні студії». Робота конференції проходила за такими напрямками: охорона пам'яток млинарства; архітектурні особливості; локальні млинологічні студії; археологія і млинарство; етнографія та фольклористика; мистецтвознавство; туризм; альтернативна енергетика. На конференції була продемонстрована книжкова виставка, на якій представлені рідкісні вітчизняні та іноземні видання з історії млинарства.

Заснуванням УМА, започаткування сайту «Млини України» та проведенням міжнародних наукових млинологічних конференцій дали науковцям поштовх для переосмислення призабутої галузі виробництва – млинарства. Завдяки діяльності УМА відбувається інтегрування вітчизняної млинологічної науки до європейського історіографічного процесу.

Попри сучасні модернізаційні та глобалізаційні процеси спрямовані на запровадження новітніх млинарських технологій, традиційні млини й знання про народне млинарство й надалі використовуються в музейній, пам'яткоохоронній, туристично-екскурсійній, науково-освітній діяльності. Завдяки залученню широких кіл науковців різного профілю до науково-організаційної роботи млинологічної асоціації намітилася позитивна тенденція не лише у дослідженні, а й збереженні давніх традиційних млинів.

4.2. Соціально-економічні та регіональні виміри борошномельного виробництва на теренах Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.) в сучасній українській історіографії

В сучасній історіографічній науці останнім часом все більшого значення набувають дослідження, присвячені технічним, господарсько-економічним, соціальним, регіональним особливостям розвитку вітчизняного млинарства.

На високому науковому рівні в сучасному історіографічному дискурсі проаналізована тема хлібних ресурсів України XIX – на поч. XX ст. та їх ролі в розвитку борошномельного виробництва досліджуваного регіону. Надзвичайну наукову цінність мають праці доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України О. Реєнта, побудовані на стику різних наук: історія

України, всесвітня історія, історія економіки та економічної думки, розміщення продуктивних сил, міжнародна економіка, економіка сільського господарства, історія світової торгівлі, міжнародне право та ін. В статті «Хлібні ресурси України в добу капіталістичного розвитку (1861–1914 рр.)» (2010) автор робить висовок про те, що правобережні губернії були найбільш потужним центром млинарства в Україні, чим завдячували значній кількості великих товарних млинів, які працювали на далекий збут борошна. Підмічено, що розташовувалися вони поблизу залізничних станцій. Одночасно в регіоні працювало багато дрібних млинів із примітивним устаткуванням, на яких розмелювалося зерно або для власного споживання або для потреб близької околиці. Дослідженням визначені чинники, що гальмували розвиток млинарства на Правобережжі: недостатня розвиненість вітчизняного машинобудування, надмірні митні тарифи на імпортовану млинарську техніку, слабка залізнична мережа, надзвичайно високі тарифи на залізничних лініях. Також відзначено, що борошномельна промисловість України характеризувалася різноманітністю продукції й працювала на переробці дев'яти найбільш поширених сортів озимої та десяти ярової пшениці високої якості, у яких вміст білкових речовин та клейковини був значно вищим, ніж у західноєвропейських, індійських та американських сортах, через що борошно з української пшениці високо котирувалося на світовому ринку [911].

Дослідження хлібних ресурсів, виробництва і торгівлі борошна в 2-й пол. XIX – на поч. XX ст. продовжено у фундаментальній науковій праці «Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.)» відомих українських істориків О. Реєнта, О. Сердюка [910]. У I розділі монографії здійснено фундаментальний аналіз стану сільського господарства України в добу капіталістичного розвитку (1861–1914 рр.). Автори відзначають, що пореформена доба характеризувалася значним зростанням посівних площ із величезним переважанням хлібних культур, що визначалося сприятливими природно-кліматичними умовами, історичними традиціями українського народу, пристосуванням рільництва до експорту зерна на європейський ринок.

Здійснивши докладний аналіз внутрішнього споживання збіжжя, урожайності хлібних культур та вмісту клейковини у пшеницях України та ряду країн світу, автори дійшли висновку, що борошно з української пшениці за своїми властивостями мало високий рейтинг на світовому хлібному ринку. У IV розділі монографії дослідники простежили динаміку експорту хлібних продуктів із українських земель у 1861–1914 рр. через морські порти й суходолом й зазначили, що організація експортної хлібної торгівлі в Російській імперії характеризувалася протягом усього досліджуваного періоду стихійністю, низьким рівнем ефективності з елементами безладдя й хаосу. Нестримний вивіз на зовнішні ринки зерна гальмував розвиток борошномельної галузі.

Особливості внутрішньої та зовнішньої торгівлі збіжжям на Правобережжі України в кін. XVIII – поч. 60-х рр. XIX ст. охарактеризовані в дисертації Д. Решетченко «Хлібна торгівля Правобережної України (1796-1853 рр.) (2009) [417]. Зокрема, ним відстежено основні напрями торгівлі, підраховано обсяги збуту, показано умови формування товарного збіжжя в різних господарствах, прослідковано роль українського Правобережжя в забезпеченні продовольством військ на рівні Південно-Західного краю і на загальноросійському. Вченим доведено, що в даний період пройшла переорієнтація хлібної торгівлі Правобережного регіону України з північно-західного на південний напрямок. Для Російської імперії це було вигідно через наступні причини: прибутки від зовнішньої торгівлі через чорноморські порти потрапляли до державної казни, тоді як через балтійські порти – Пруссії. Також автором дисертації простежено п'ять основних напрямків зовнішньої торгівлі хлібом і визначено коло торгівців правобережним хлібом (власники маєтків, торгові компанії, посередники). Він стверджує, що лише 10% зерна і 25% круп та борошна продавалися державі, та за межі регіону безпосередньо виробниками, решту припадало на посередників. З усього збіжжя основну частину хлібного експорту Правобережжя становила пшениця. Завдяки кліматичним умовам тут родило зерно високої якості, яке користувалося значним попитом на європейських ринках. Автором підраховано,

що з Правобережжя в 40-х рр. XIX ст. продавали за межі регіону 400–500 тис. четвертей хліба, а у 1847–1853 рр. – більше 1 млн. четвертей. Виключення становили неврожайні роки. З цієї кількості 70% йшло на продаж за кордон, 20–25% в губернії Російської імперії. Також ним вірно встановлено, що для забезпечення хлібом (борошном, крупами) армії Російської імперії, на Правобережжі формувалися обози з продовольством. Прикордонне положення Подільської та Волинської губерній вимагало значної кількості розквартированих військ, для потреб яких держава здійснювала заготівлю хліба (борошна, круп) у місцевих виробників. Окрім того величезна армія Російської імперії, яка дислокувалась в інших губерніях, також потребувала закупівлі та переробки значної кількості збіжжя, ціна на яке була тут дешевшою у порівнянні з іншими територіями. Але зосередивши основну увагу на товарному збіжжі, автор недостатньо приділив увагу торгівлі борошном.

Відомості про експорт хліба з території Правобережжя України містяться в дисертації Т. Ігнат'євої «Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України наприкінці XVIII – 50-ті роки XIX ст.» (2005) [403]. Аналізуючи експортно-імпорتنу торгівлю, дослідниця відзначила значне посилення ролі Правобережної України в торговельно-економічних відносинах Російської імперії зумовлене, з одного боку, загальною тенденцією розвитку її економіки, особливо товаризацією зернового господарства, з іншого – зростанням попиту європейських країн на український хліб. В 1-й пол. XIX ст. його експортували в Італію, Грецію, Австрію, Туреччину. Провідне місце належало Київській і Подільській губ., які постачали майже половину експортного хліба імперії.

Історичні умови формування та розвитку хлібного ринку України у досліджуваній період висвітлені в дисертації О. Гордуновського [393; 646; 647]. Автор простежує процес формування дворянських маєтків польської шляхти, російських поміщиків після приєднання Правобережної України до Російської імперії та побіжно згадує млини, які діяли в цих господарствах.

Питання торгівлі зерном і борошном на Правобережжі України у досліджуваний період в контексті діяльності борошномельних млинів розглянула О. Жам у статті «Торгівля зерном і продуктами його переробки на Правобережній Україні у XIX столітті» (2008) [737].

Галузеві напрями промислової діяльності купецтва і дворянства в Україні у XIX ст., й частково борошномельне виробництво розглянуті в ряді статей О. Доніка [685-689]. Автором узагальнено дані про характер промислової діяльності привілейованих станів Російської імперії, визначено специфіку розвитку тих галузей промисловості, які були безпосередньо пов'язані з переробкою сільськогосподарської продукції, зокрема, збіжжя. З'ясовано, що найбільш чисельними були підприємства, які переробляли сільськогосподарську продукцію, з яких на без акцизні млини, крупорушки, маслобойки, хлібопекарні, кондитерські фабрики припадало 19,6 %. Автор допускає, що насправді кількість таких підприємств була набагато більшою, адже практично в кожному поміщицькому маєтку працювали невеликі млини, крупорушки господарського типу, розраховані переважно на задоволення власних потреб поміщицького та селянського господарства. Більшість цих підприємств були порівняно невеликими за розмірами, кількістю робітників, річним виробництвом.

Окрему підгрупу досліджень, у яких міститься та чи інша інформація про борошномельне виробництво Правобережної України досліджуваного періоду, становлять дисертаційні та докторські роботи українських науковців. Особливий інтерес для розуміння нашої дослідницької проблематики становлять дисертаційне і докторське дослідження М. Москалюка, присвячені розвитку харчової промисловості Правобережної України й обробної промисловості Наддніпрянської України у 2-й пол. XIX –поч. XX ст. [411; 412; 854; 856]. У роботах розкрито особливості розвитку різних галузей обробної промисловості українських губерній Російської імперії, проаналізовано динаміку розвитку борошномельного виробництва, економічну політику, матеріально-технічну базу, показано роль підприємців, технічної інтелігенції і робітників в обробній

промисловості, визначено обсяги виробництва та ринки збуту продукції. Аналізуючи розвиток сировинної бази харчової і обробної промисловостей автор приділяє увагу й борошномельному виробництву. Зроблено висновок про його тісний зв'язок із сільським господарством і наявність у зв'язку з цим величезної кількості дрібних млинів у сільській місцевості і зосередження великого комерційного млинарства у містах. Підтверджено висновок про те, що промисловий і технічний переворот у борошномельній галузі спричинили запровадження на борошномельних млинах парової техніки і високопродуктивних вальцових верстатів. Борошномельній промисловості автор приділив відносно незначну увагу у порівнянні з тим, наскільки ґрунтовно розглянуті інші галузі виробництва: цукрова, винокуріння, хмелярство, горілчана, пивоварна, медоварна, тютюнова. Хоча саме борошномельне виробництво автор зарахував до найбільш розвинених на Правобережжі та Наддніпрянській Україні. М. Москалюк визначив три напрямки розвитку борошномельної галузі у пореформенний період. Перший напрямок це розвиток млинарства у вигляді численних дрібних водяних і вітряних млинів і тартаків (з кінськими приводами), що переробляли місцеве зерно і обслуговували навколишню округу, або перемелювали за мірчук зерно селянам для їх власних потреб. Впродовж усього періоду індустріалізації ці заклади існували, не відчуваючи конкуренції з боку інших млинів, а отже, не мали істотних стимулів до удосконалення своєї примітивної техніки виробництва. До другого напрямку розвитку борошномельної галузі віднесені млини, що були або складовою частиною іншого виробництва (наприклад винокурного заводу), або додатком до іншого виробництва (цукроварні, олійниці, лісопильні). Третій напрямок пов'язаний із будівництвом великих механізованих парових млинів спеціально розрахованих на широкий ринок збуту продукції. Ці млини відзначалися значними розмірами виробництва, перемелювали зерно (переважно високоякісну пшеницю), що привозилася здалека. Бурхливий розвиток борошномельного виробництва у пореформенний період зумовило зростання товарного зернового землеробства. У

80-х рр. XIX ст. у борошномельній промисловості спостерігався спад виробництва, у зв'язку з чим закрилася частина млинів. Але вже до сер. 90-х рр. зросли обсяг продукції, збільшилася питома вага великих підприємств, зокрема, парових, у виробництві продукції. У ряді губерній Наддніпрянської України (Волинській, Подільській, Полтавській, Херсонській) борошномельна промисловість посідала одне з перших місць серед галузей промислового виробництва. Головними центрами млинарства стали міста Київ, Одеса, Єлисаверград, Полтава, Кременчук, Катеринослав. Саме тут застосовували найбільш вдосконалені потужні парові млини. Чимало парових млинів було засновано акціонерними товариствами. У процесі розвитку борошномельної промисловості різко змінюється її структура. Якщо до реформи переважали поміщицькі млини, то у пореформений період у борошномельній промисловості утворилися акціонерні товариства у великих містах, більшість парових млинів зосередилася в руках купців та заможних міщан. У Київській губернії на поч. 80-х рр. XIX ст. з 10 парових млинів (що мали не менше як 3 постави) 6 найбільших млинів належали купцям, решта – в оренді у акціонерних товариств і купців. Досить значного розвитку набула борошномельна промисловість в Києві. Наприкінці XIX ст. в місті діяло 8 великих млинів, які щороку переробляли 6 млн. пуд. зерна. Найбільшими підприємствами були млини Бродського, Шлейфера, торгового дому «Фатєєв, Могилевцев і Роговцев». Млинарством славилася Подільська губ. У 1867 р. в губернії діяло 107 промислових ценових млинів (ті, що перемелювали зерно на продаж та мали певну кількість найманих робітників). Найбільше на Поділлі славився Сутинський млин, на якому за добу перероблялося 4 тис. пудів зерна. Більшість млинів Подільської губ. належали до невеликих підприємств, які не мали великого промислового значення (кінні, вітряні, більша частина водяних млинів). На млинах Подільської губ. борошно виготовляли з пшениці та жита, у невеликій кількості з проса й гречки. За характером виробленої продукції млини Поділля розподіляються в такій послідовності: 60 % – пшеничне борошно; 8 % – житнє; 32 % – змішане

виробництво. На дрібних сільськогосподарських млинах виготовлялося переважно житнє борошно як основний продукт селянського споживання. Автором встановлено, що млини Подільської губ. на відміну від млинів Київської і Волинської губ. перемелювали виключно місцеве зерно й зрідка вдавалися до підвозу зерна з інших місцевостей. З 44 великих млинів Подільської губ. лише 2 користувалися зерном, довезеним з віддалених місцевостей. Особливістю млинарства Поділля було те, що понад 50 % млинів експлуатувалася орендарями. В 2007 р. опублікована монографія М. Москалюка «Загальний нарис промислового розвитку України в другій половині XIX – на початку XX ст.», в якій проаналізовано розвиток різних галузей промисловості України у пореформенний період, у тому числі й борошномельної: капіталізацію галузі, економічну політику держави в контексті промислового розвитку, збут готової продукції, стан матеріально-технічної бази млинів [855].

Дисертант М. Москалюка А. Ленъ звернув увагу на процес впровадження науково-технічного прогресу у харчовій промисловості українських губерній Російської імперії в умовах становлення і розвитку ринкових відносин 2-ї пол. XIX – поч. XX ст. [407]. Він дослідив матеріально-технічну базу харчової галузі, до складу якої входила борошномельна, процес капіталізації галузі, політику держави щодо розвитку харчової промисловості, формування сировинної бази, окреслено формування ринків збуту продукції, проаналізовано особливості формування технічної інтелігенції і промислових робітників. До харчової промисловості традиційно зараховані галузі, що переробляли сільськогосподарську (рослинницьку) сировину: цукрова, винокурна, тютюнова і борошномельна. Доведено, що борошномельна промисловість одержала потужний розвиток у досліджуваний період, що було пов'язане із зростанням товарного зернового землеробства. Обсяг виробництва в ній зріс з 1 млн крб. у 1865 р. до 6,3 млн у 1875 р. і 16,3 млн крб. в 1885 р., а чисельність робітників за 1875 -1885 рр. збільшилася з 2,2 до 8,4 тисяч осіб [407, с. 112]. Одночасно з виробництвом продукції зростала питома вага великих підприємств (парових

млинів), що концентрувалися у важливих промислових центрах і транспортних вузлах. Дисертантом встановлено, що у пореформений період важливою проблемою для харчової промисловості залишалося забезпечення сировиною галузей виробництва. Зокрема, для борошномельної промисловості намітилася тенденція до зростання ролі закупівельної сировини. На думку автора, внаслідок інтенсивного припливу капіталу, зокрема, й іноземного, застосування парової енергетики, технічного переоснащення підприємств млинарство перетворилося на галузь великої ринкової промисловості. Процес індустріалізації борошномельної галузі прискорили використання іноземного досвіду, зарубіжної машинної техніки. Щодо масштабів і темпів технічного переоснащення вітчизняних млинів, то за твердженням вченого, технічний переворот в борошномельній галузі набув значного розмаху, але відбувався повільно: поряд з паровими млинами тривалий час діяли водяні й вітряні, і поруч із механізацією основних виробничих процесів залишалося багато ручної праці. Більш детально технічний прогрес у борошномельній галузі розглянуто в статті «Розвиток технічного прогресу у борошномельній промисловості в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.» (2012) [814].

Дотичними до тематики дослідження вважаємо дисертації дослідників, у яких проаналізовано економічну діяльність представників привілейованих станів російської імперії Правобережжя, у власності яких були борошномельні млини. Так, у дисертації О. Лобко проаналізовано економічну діяльність гр. Потоцьких у 1831-1917 рр. щодо становлення й розвитку окремих галузей промисловості Правобережжя України, а також розвитку товарного виробництва зерна, яке переробляли на власних млинах [408; 816]. На думку дослідниці, характерною рисою розвитку їхніх господарств була переорієнтація з аграрного на промислово-аграрне виробництво. Спеціально діяльність млинів цього магнатського роду авторка не аналізувала.

В дисертації Т. Шахрай проаналізовано роль дворянсько-поміщицького стану в розвитку промислового виробництва й торгівлі Волинської губ. в кін. XIX – поч.

XX ст. та зроблено висновок про те, що у досліджуваний період з розвитком товарно-ринкових відносин інтенсивніших темпів набирало борошномельне виробництво: збільшилася кількість промислових млинів краю, зросло виробництво продукції [427]. В дисертації В. Павлюка розглянуто господарську діяльність магнатських родів Волині (Потоцьких, Сангушків) у XIX ст., зародження і розвиток промислових підприємств, зокрема, й борошномельних, у їхніх господарствах, їх місце у промисловому виробництві краю, внутрішній і зовнішній торгівлі [413]. Еволюція основних галузей сільського господарства Волинської губ. кін. XVIII ст. – 1-ї пол. XIX ст., зокрема, й зернопереробної, розглянута в дисертації О. Бундак «Аграрний розвиток Волинської губернії в 1795-1861 рр.» (1999) [390]. Дослідниця вважає, що феодали отримували від млинів значні прибутки, реалізація продукції яких на внутрішньому і зовнішньому ринках втягувала поміщицькі господарства в товарно-грошові відносини.

Спроба комплексного аналізу соціально-економічного становища польського населення Волині в 2-й пол. XIX – на поч. XX ст. зроблена в дисертації О. Буравського [392]. На основі широкого кола джерел дослідник охарактеризував ступінь розвитку основних галузей господарства поляків, у тому числі й борошномельної промисловості, яка за кількістю підприємств займала перше місце в губернії й посідала важливе місце у фабрично-заводському виробництві Волинської губ. Автором на фактичному матеріалі встановлено, що борошномельне виробництво у краї було зосереджено переважно в підприємливих руках польських промисловців Потоцьких, Сангушків, Чапських, Браницьких, Любомирських та інші, які, пристосовуючись до нових ринкових умов пореформеної доби і вміло використовуючи їх, модернізували цю галузь, отримуючи від неї великі прибутки. Серед них виділялась родина Потоцьких, яка мала млини у Заславському і Новоград-Волинському повітах. На поч. 90-х рр. XIX ст. лише графу Й. Потоцькому належало 37 млинів, річний прибуток яких становив 48,7 тис. крб. [392, с. 86]. У 80-х рр. XIX ст. 40 найбільших власників волинських млинів входили до Сільськогосподарського товариства, серед них

було багато польських магнатів. У січні 1890 р. великі борошномели зібралися у Києві на з'їзд, де з доповіддю виступив поляк Ю. Чарновський з ініціативою створити центр для підготовки кваліфікованих мельників, яких бракувало у даному виробництві. Використовуючи дані «Обзоров Волынской губернии» за різні роки дослідник зробив порівняльний аналіз розвитку борошномельного виробництва губернії в 1893, 1899, 1904, 1909, 1912 рр., підрахував кількість промислових млинів (парових і водяних), чисельність робітників, об'єм виробництва. Автором встановлено, що 2-га пол. XIX ст. внесла істотні зміни в розвиток поміщицьких господарств Волинської губ., які спеціалізувались переважно на виробництві товарного зерна.

В дисертації О. Якимчук висвітлено участь шляхти Рівненського пов. Волинської губ. в розвитку сільського господарства кін. XVIII – поч. XX ст. та різних галузей виробництва зокрема, борошномельної [428]. Авторкою доведено, що особливе місце в маєтках шляхти займали посіви пшениці, а обов'язковою складовою землеволодінь були млини. Борошномельне виробництво поруч із цукроварінням та винокурінням займало провідне місце в фабрично-заводському виробництві повіту. Шляхетські водяні млини працювали у с. Шпанові (власник Ф. Радзивілл), с. Ставок (власниця М. Карачевська, а в 1847 р. – М. Ворцель), 2 в передмісті м. Дубровиці (власник В.І. де Броель-Плятер), вітряки діяли в м. Дубровиці (власник В.І. де Броель-Плятер). Існували приватні шляхетські млини і на поч. XX ст., при чому 2 з них (С.К. Любомирського і Є.І. Стецького) були газо-генераторними.

В дисертації О. Прищепи побіжно згадуються млини, які діяли в містах Волинської губ. в 2-ї пол. XIX ст. – поч. XX ст. [416].

Доктор історичних наук, професор Н. Романюк зосередила увагу на розробці питань сільського підприємництва на Правобережжі України в 2-й пол. XIX – поч. XX ст. Борошномельне виробництво досліджуваного регіону висвітлене в її дисертаційному дослідженні, монографіях, численних статтях у наукових вітчизняних і закордонних збірниках [419]. Дослідниця розглянула природно-

кліматичні умови правобережних губерній, правові основи, політичні, економічні й наукові чинники підприємницької діяльності, що стосуються, зокрема, й борошномельної галузі. Завдяки родючим ґрунтам, благодатним природно-кліматичним умовам, великій густоті населення в регіоні інтенсивно розвивалося землеробство (вирощення прибуткових зернових культур) і переробна промисловість, зокрема, борошномельна. На думку автора, найбільш поширеними видами підприємницької діяльності були винокуріння і помел зерна, а найбільш ефективними методами господарювання – поєднання сільськогосподарського і промислового виробництв (вирощування зернових культур і переробка його на власних млинах). Урізноманітнювало підприємницьку діяльність нові організаційні форми виробничої діяльності: пайові товариства, акціонерні компанії, кооперативні організації, сільськогосподарські товариства (селян, козаків), фірми, торгові дома. Дослідниця відмітила, що значний розвиток на Правобережжі отримав промисел з обробки каменю – жорновий і каменотесний. Також Н. Романюк дослідила соціальний та етнічний склад підприємців, у власності яких були борошномельні млини. Власниками млинів були поміщики, купці, заможні селяни. За етнічним складом: українські землевласники нового походження (Симиренки, Терещенки, Харитоненки), російські поміщики, російське дворянство іноземного походження (Сан-Донато, Вітгенштейни, Гуттен-Чапські, Броель-Плятери, Шембеки, Ніроди, Гейдени, Морстіни, Штейнгелі, Врангелі, Масси, Мекки), землевласники польського походження (Браницькі, Потоцькі, Сангушки, Ярошинські, Радзивілли, Шленкери). Відомими підприємцями в борошномельній галузі були графи Бобринські. Станом на 1913 р. у їх власності було 8 великих парових млинів у Київській і Подільській губ. і чимала кількість невеликих традиційних млинів. Власниками млинів були також німці, чехи, австрійці. Особливою підприємницькою активністю відзначалися представники єврейського етносу (відомими підприємцями стали Бродські, які володіли великими капіталами і багатьма високопродуктивними борошномельними підприємствами). Найбільшим був млин у Києві Акціонерного

Товариства, в склад правління якого входили: Л. Бродський, А. Бродський, А. Гольденберг. У Погребищах Бердичівського пов. ефективну роботу парового млина забезпечувало правління Акціонерного Товариства у складі Я. Вальденберга та І. Бермана. По 600 – 800 тис. пудів зернових щорічно перемелювали млини: у Київській губ. – Н. Головчинера (с. Турбово Бердичівського пов.), К. Красномовид (с. Красномовид Бердичівського пов.); у Подільській губ. – С. Авербуха (с. Сокоlecь Брацлавського пов.), Н. Оржевської (с. Н. Чорторія Новоград-Волинського пов.). У цій галузі поряд з великими млинами, які оснащували машинами, що діяли за допомогою пари, продовжували працювати велика кількість дрібних, які використовували енергію води і вітру, живу тяглову силу. Млини потребували якісних жорен – для їх виробництва діяли кустарні майстерні в с. Кунин і Смордва Дубенського пов., с. Шили Кременецького пов., які використовували місцеві поклади пісковика.

Доктор історичних наук, професор Н. Темірова в докторській дисертації проаналізувала становище поміщицьких господарств України в 1861-1917 рр. і довела, що важливе місце в їх економіці посідало промислове виробництво, зокрема, потужний розвиток одержала технічна переробка сільськогосподарських продуктів (млинарство). Реалізація зерна й борошна приносила поміщикам високі прибутки. Внаслідок поєднання вирощування сільськогосподарської продукції та її переробки поміщицькі господарства перетворювалися на аграрно-промислові комплекси, а поміщик набував рис капіталіста й підприємця [424].

Сучасними оцінками привертає увагу фундаментальна монографія відомої дослідниці соціально-економічного розвитку України сер. XIX – поч. XX ст. Т. Лазанської «Історія підприємництва в Україні» (1999), в якій наведена коротка інформація про господарську діяльність визначних представників українського підприємництва в борошномельній галузі та їхні підприємства [805]. На думку автора, майже в кожному поміщицьковій маєтковій, в кожному селі знаходилася безліч дрібних млинів, що задовольняли власний попит поміщиків і селян, які не піддаються навіть приблизному обрахункові. Лише на Поділлі та

Катеринославщині в 1891 р. зафіксовано понад 5,5 тис. млинів, з яких 71 належав до групи фабрично-заводського типу, решта – господарського значення. Згадуються підприємства, які випускали устаткування для промислових млинів: завод Гретера і Кривенка у Києві, бердичівський чавуноливарний завод «Прогрес» купця 2-ї гільдії Плахецького. Аналізуючи національний склад торгово-промислової буржуазії дослідниця правильно підмітила, що власниками дрібних млинів (з одним поставом) були переважно українці, тоді як серед власників великих промислових млинів було чимало іноземців. Серед визначних представників українських підприємців, що були власниками млинів, автор виділяє представників «Торгового дому братів Яхненків і Симиренка» К. Яхненка та Ф. Семиренка, з-поміж євреїв – Ізраїля й Лазаря Бродських.

У контексті поглибленого вивчення теми важливе місце посідають роботи вчених, які досліджували виробничу активність національних машин, головним чином євреїв, у організації борошномельного виробництва на Правобережжі України в кін. XVIII – поч. XX ст. Так, доктор історичних наук Ю. Поліщук в монографіях, присвячених життєдіяльності національних меншин на Правобережжі України в кін. XVIII – на поч. XX ст., довів, що місцеві євреї успішно займалися хлібною торгівлею, проявляли виробничу активність у борошномельній галузі [891; 892]. Вони були власниками здебільшого невеликих млинів, що зумовлено відсутністю значних оборотних капіталів. Так, наприклад, євреям Волинської губ. в кін. XIX ст. належало лише 59 млинів і велика кількість млинів орендувалася, переважно у сільській місцевості. Положення Олександра II від 8 грудня 1867 р. дозволяло євреям орендувати промислові підприємства, бути управителями млинів та інших заводів і фабрик, керівництво якими вимагало технічних знань і власного оборотного капіталу. Після поразки польських повстань 1830-1831 і 1863 рр. польська шляхта поспіхом закладала маєтки або ж віддавати їх в оренду. У підсумку, значна кількість маєтків разом із млинами опинилася у власності євреїв-орендаторів.

В книзі М. Шестопаля «Євреї на Україні» (2002) проаналізована діяльність єврейського населення в різних галузях виробництва, зокрема, й борошномельній [1065]. За підрахунками автора в Київській, Волинській, Подільській, Чернігівській і Полтавській губ. євреї були власниками 153 млинів і за цим показником займали третє місце після поляків і росіян. Найбільшим центром південно-західного млинарства був Київ, в якому діяло 9 великих млинів, загальне добове виробництво яких становило 50 тис. пуд. борошна. Майже половину продукції всіх млинів (23 тис. пуд. зерна) переробляв млин Лазаря Бродського – найбільший в Російській імперії.

Відомості про окремі млини іноземних підданих в Подільській, Волинській, Київській губ. у 1796-1856 рр. висвітлені в монографії О. Машкіна [837]. Участь іноземних підданих у торгово-промисловому підприємстві Подільської губ. 2-ї пол. XIX – поч. XX ст. й, зокрема, в борошномельній галузі розглянута в дисертації та статтях П. Білецького [389; 612]. Дослідник підійшов до розкриття обраної теми комплексно, окремо розглянув іноземне підприємництво у системі фабрично-заводського виробництва міських поселень і окремо в аграрному секторі економіки сільських поселень. Це має важливу роль для вивчення борошномельної галузі, оскільки млини розташовувалися як в селах, так і в містах. Дисертант підкреслив, що прерогативою іноземних підданих була харчова промисловість й, зокрема, борошномельна. Підприємницький хист та матеріальні ресурси іноземців сприяли розвитку млинарської справи регіону. Чималий інтерес вони виявили до спорудження нових млинів (парових, паро-водяних), переобладнання вже існуючих, наймалися на управлінські посади в промислові млини та акціонерні борошномельні компанії.

Інформація про млини польського шляхетського роду гр. Браницьких міститься в монографіях В. Перерви [884]. На думку автора, найпоширенішими підприємствами у маєтностях графів були водяні млини, котрі існували в багатьох селах (Антонівці, Бесідці, Брилівці, Войнарівці, Ясенівці, Розумниці) і приносили чималі прибутки, лише млин в м. Ставищах Київської губ. давав до

400 крб. щорічного прибутку. Переробляли на млинах здебільшого пшеницю, яка давала в регіоні найвищі врожаї. Господарсько-економічну діяльність маєтків Браницьких досліджував також відомий український краєзнавець Є. Чернецький [1060; 1061]. У його працях зроблено опис господарства маєтків і резиденцій Браницьких та згадуються млини, які були у їх складі. У додатках до книги «Браницькі» вміщена промоційна праця О. Степанишиної «Господарство Браницьких на Київщині та реформи 1860-х років в цих маєтках» (1928) [975].

Серед останніх досліджень борошномельної галузі Поділля стаття Т.Стоколоси «Характеристика борошномельного виробництва Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття» (2017), в якій узагальнена інформація про млинарство регіону й викладена в хронологічній послідовності, окрім опублікованих раніше праць українських істориків на досліджувану тематику використані й нові архівні джерела [976].

Історико-теоретичним осмисленням проблеми вітчизняного підприємництва вирізняється монографія О. Пирога, в яких подано галерею успішних підприємців, частина з яких була власниками млинів [888].

Статті, присвячені борошномельним млинам відомих підприємців, державних діячів Правобережної України досліджуваного періоду є в доробку О. Жам: «Парові борошномельні млини Бродських в місті Києві 2-ї пол. XIX ст.» (2011), «Борошномельні млини Київського цивільного губернатора Івана Івановича Фундукля у власницьких маєтках на Чигиринщині» (2016), «Борошномельне виробництво Торгового дому «Брати Яхненки і Симиренко» (2016) [723; 724; 725].

Висвітленню соціально-економічного розвитку Правобережної України в 1-й чверті XIX ст. присвятила свою дисертацію Т. Соловйова [422; 569; 761; 762]. Аналізуючи соціально-економічний розвиток, дослідниця зробила огляд різних галузей сільськогосподарського і промислового виробництва Правобережної України, у тому числі і борошномельного. На підставі значного статистичного матеріалу автором зроблені висновки про достатньо високий рівень розвитку

млинарства в регіоні у досліджуваний період, що було зумовлене високими і стабільними врожайми зернових культур.

Особливості розвитку панських садиб на Правобережній Україні у 2-й пол. XIX – на поч. XX ст. в умовах здійснення реформ у Російській імперії проаналізовані в дисертації О. Рудь [421]. В роботі висвітлено сільськогосподарську спеціалізацію регіону, розглянуто основні напрямки діяльності поміщицьких господарств, серед яких вирощення товарного зерна та його переробка. Автором доведено, що врожайність хлібів на Правобережній Україні була суттєво вища за аналогічні середні показники по Російській імперії. Особливо високі врожаї зернових культур були в Подільській губ. Так, протягом 1900-1910 рр. середній збір усіх хлібів по 50 губерніях Європейської Росії становив 46 пуд. з десятини, у Подільській губ. в середньому на рік збирали 67,5 пуд. з десятини. Протягом 1883-1902 рр. у правобережних губерніях спостерігалась найвища по Україні врожайність зернових, що було свідченням активного переходу від екстенсивних до інтенсивних способів виробництва, а також ефективної системи господарювання в регіоні. На сер. XIX ст. на Правобережжі великі маєтки мали українські та російські землевласники: Ханенки, Севруки, Гудим-Левковичі, Миклашевські, Терещенки, Бобринські, Демидови, Баскакові, Трепови, Бубнови, Урусови, Куракіни, Горчакові, Врангелі, Кудашеві, Черткові, Вітгенштейни, Гагаріни, Сумарокови-Ельстони, Трубецькі, Ігнат'єві, Балашови, Орлови, Фредерікси, Муравйови, Уварови, Бобрикови, Долгорукові, Шувалови, Бутурліни. У власності поміщиків знаходилася велика кількість млинів, які переробляли зерно для власних потреб і на продаж.

В сучасній вітчизняній історіографічній науці помітно зріс інтерес до локальних досліджень млинарства в контексті вивчення господарсько-економічної історії окремих регіонів, населених пунктів, млинів. Регіональні особливості млинарства й хлібної торгівлі Подільської губ. в 1861-1914 рр. частково розкриті в дисертації А. Михайлика [410; 848]. На думку автора, у пореформенний період особливо швидкими темпами зростали обсяги

виробництва промислових підприємств, пов'язаних з переробкою продуктів сільськогосподарського виробництва, особливо пшениці. Борошномельне виробництво поруч із цукровим і винокурінням були найбільш розвиненими галузями в регіоні. Основні положення дисертації лягли в основу спільної монографії А. Михайлика та доктора історичних наук, професора, академіка УАІН Л. Баженова «Сільське господарство, промисловість і торгівля Правобережної України в ринкових умовах 1861-1914 рр.» (2016), в якій більш детальна увага приділена розвитку борошномельної галузі [604].

В дисертації А. Задорожнюка досліджено галузеву структуру фабрично-заводської промисловості міст Подільської губ. кін. XVIII – поч. XX ст., і зроблено висновок про те, що у досліджуваний період борошномельне виробництво не відносилось до найбільш розвинених галузей міського виробництва [399]. На думку автора, специфіка розвитку подільської промисловості обумовила концентрацію фабрично-заводських підприємств і, зокрема, млинів у поміщицьких господарствах, які орієнтувалися на переробку сільськогосподарської сировини, відокремивши таким чином промислове виробництво від міської економіки. Особлива увага в дослідженні приділена аналізу законодавчої бази, котра регулювала і спрямовувала розвиток промисловості, в тому числі й борошномельної.

Дослідження промисловості міст Подільської губ. продовжив український історик, краєзнавець С. Єсюнін. В його дисертації містяться відомості про міські борошномельні млини Подільської губ. 2-ї пол. XIX – поч. XX ст., їх власників, потужність, напрямки збуту продукції [397]. Коротка інформація про млини м. Проскурова Подільської губ. наведена в книзі С. Єсюніна «Місто Хмельницький: історія, події, факти» (2008) [694]. В 2007 р. в «Українському Млинологічному альманасі» надруковане самостійне ґрунтовне дослідження С. Єсюніна, присвячене міському борошномельному виробництву Подільської губернії у 2-й пол. XIX ст. [695]. На основі аналізу великої кількості статистичних відомостей 2-ї пол. XIX – поч. XX ст. автор стверджує, що розвиток борошномельної галузі у

Подільській губ. у досліджуваний період був певним чином пов'язаний із розвитком міст. Саме у великих містах із розвинутим транспортним сполученням концентрувалися найсучасніші промислові млини та перетворили їх на провідні центри борошномельної промисловості губернії (Проскурів, Вінниця, Могилів-Подільський). Привертає увагу порівняльна таблиця «Млини та крупорушки у містах Подільської губернії станом на 1894-1895 рр.», складена автором на основі статистичних джерел, яка містить наступні відомості: назва підприємства, власник, рік заснування, річне виробництво, кількість поставів, чисельність робітників.

В монографії Т. Курінної, присвяченій історії с. Млієва в Городищенському р-ні Черкаської обл. з давнини до XX ст., висвітлено господарську діяльність власників цього населеного пункту (кн. Воронцових, Браницьких, Балашових і гр. Бобринських) у 2-й пол. XIX – на поч. XX ст. [791]. На думку автора, це був період бурхливого промислово-торгівельного розвитку міста. Так, у 1866 р. в Млієві діяло 20 млинів (кілька водяних, решта – вітряні), а в кін. XIX ст. – вже 43, серед яких потужний паровий млин цукрозаводчиків Яхненків-Симиренків.

В дисертації Л. Горенко згадуються млини, які діяли в Кам'янському маєтку Давидових (с. Вербівка Чигиринського пов. Київської губ.) в кін. XVIII – поч. XX ст. [394]. Дослідниця слушно стверджує, що характерною рисою млинарства поміщицьких господарств у досліджуваний період була їхня переорієнтація з аграрного на промислово-аграрне виробництво.

Регіональні особливості млинарства Правобережжя України висвітлені в працях сучасних дослідників Л. Мельниченка «Вітряки Коростенщини» (1994), К. Бульби «Млинарство на Монастирщині» (2014), Ю. Тютюнника «Водяні млини Південного заходу Житомирщини» (2014), О. Ісаєвої «З історії млинарства на Канівщині» (2014), В. Макарюк «З історії розвитку водяного млинарства в Мельниках» (2011), С. Хавруся «Водяні млини на річці Рось», О. Солодаря «До історії млинарства на Чигиринщині» (2014), О. Романчука «Млини Березнівщини» (1997) [619; 759; 831; 842; 924; 970; 1031; 1056]. Дослідники на

основі широкої джерельної бази (матеріалів місцевих архівів, спогадів респондентів, засобів масової інформації, творів художньої літератури) розглянули різні аспекти млинарства своїх регіонів: історію окремих млинів, техніко-конструктивні особливості млинів, архітектурний стиль, добування млинового каменю, сучасний технічний стан млинів, які збереглися до наших днів, відображення теми млинарства у місцевому фольклорі, відновлення традиційних млинів, місцеві топоніми, гідроніми, пов'язані з млинарством та ін. Ними введено до наукового обігу значний масив нових джерел з історії млинарства, які при комплексному опрацюванні дозволять порівняти стан розвитку борошномельного виробництва в різних місцевостях.

На високу оцінку заслуговує дослідження М. Смірнова та І. Романюка, присвячене промисловому розвитку м. Браїлова Вінницького пов. Подільської губ. в 2-й пол. XIX – поч. XX ст., в якому на основі архівних джерел розглянуто історію функціонування водяних млинів на р. Рів [963]. Автори детально описали кожен водяний млин: місце розташування, історію будівництва, перерахували власників, орендарів, охарактеризували млинові конструкції, прибутковість, навели тексти орендних угод.

Проблемам охорони промислових, виробничих, інженерних споруд київського Подолу присвячені праці архітектора В. Ієвлевої [754-758]. Вивчаючи індустріальний розвиток Києва 2-ї пол. XIX – поч. XX ст. вона охопила дослідженнями майже весь виробничий комплекс міста, включаючи борошномельну промисловість, розглянула різноманітні аспекти розвитку столичного млинарства, ґрунтовно проаналізувала виробничу забудову Києва включно з будівництвом млинів, приділила увагу проблемам їхнього збереження. Дослідниця переконливо доводить, що основним осередком індустріального розвитку міста був Поділ, де збереглися елеватор млина Л. Бродського та борошномельний цех млина Ш. Яновського. Історія млина Ш.Я. Яновського та млина акціонерного товариства «Лазар Бродський» частково висвітлені в монографії українського біолога Ю. Парнікози [563]. За твердженням автора

забудова прирічкової території Подолу (вул. Набережно-Хрещатицька та Набережно-Лугова) з кін. XIX ст. набула виробничо-складського характеру. Тут діяла низка виробничих комплексів, серед яких 8 парових млинів.

З-поміж регіональних досліджень млинарства Правобережжя України виділяються статті Голови УМА, керівника проектів «Млини України» та «Відновимо спільно» Н. Лавріненка [792; 795-797; 1167-1169]. У дослідженнях розповідається про історію пошуку та відновлення давніх вітряків на території Черкаської обл. спільно з членами ГО «Молодь за відродження села», «Конгрес молодих вчених Черкащини», викладачами й студентами Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького. В результаті проведеної в 2007-2009 рр. роботи виявлено і встановлено на облік як пам'ятки місцевого значення 32 вітряки, з яких 5 діючі; створено карту «Вітряні млини Черкащини», на якій зазначені уцілілі на місцях вітряки, перенесені до скансенів, відновлені у робочому стані, знищені за період 1989-2009 рр., вітродвигуни Д-15.

В статті В. Байдича та В. Лавринчука охарактеризовано документи ДАХО щодо функціонування в м. Проскурові вітряків, водяних млинів, гребель на р. Південний Буг у XIX ст. [607].

Скурпульозну роботу щодо виявлення та узагальнення відомостей про млини на території Звенигородського та Чигиринського пов. Київської губ. проробили Р. Дорошенко та А. Безуглий й оприлюднили в статті «Джерела для вивчення історії млинарства на Черкащині» (2014) [690]. На основі даних статистичного збірника «Список населённых мест Киевской губернии» за 1900 р. автори уклали зведену таблицю, в якій зазначили кількісний і видовий склад млинів у населених пунктах вище зазначених повітів. Млини інших повітів Київської губернії ними не розглядалися.

Дослідження млинарства, розпочаті ще за радянської доби у 80-х рр. XX ст., продовжив М. Стрішенець. Окремі дослідження автор присвятив водяним млинам Волині, Поділля, Києва, в яких охарактеризував їхні конструктивні особливості [985; 988; 993; 999; 1000]. Також дослідник приділив увагу технічному

обладнанню водяних млинів України XVII – XVIII ст., яке лишалося практично незмінним і в подальші періоди [986]. На поч. XXI ст. до вивчення окремих аспектів борошномельного виробництва Правобережної України XVII – XVIII ст. долучилася доктор економічних наук, професор О. Стрішенець [980-983; 995]. Темі млинарства дослідниця присвятила кілька статей, серед яких для нас становить інтерес публікація про орендні відносини на водяних млинах Почаївської Успенської лаври в с. Сураж XVIII – XIX ст. Кременецького пов. Волинської губ. [982]. Її цінність полягає в тому, що оренда монастирських млинів вперше стала об'єктом дослідження.

Борошномельному виробництву окремих міст і регіонів Правобережжя України присвячена низка статей О. Жам [710-717].

Суттєвий інтерес і наукову цінність для нашого дослідження мають праці про господарську діяльність монастирів Правобережної України XVIII – поч. XX ст. Відомості про млини правобережних монастирів Переяславсько-Бориспільської єпархії XVIII – XIX ст. містяться в монографії українського історика, доктора історичних наук, професора В. Ластовського «Православна церква у суспільно-політичному житті України XVIII ст. (Переяславсько-Бориспільська єпархія)» (2002) та в статті «Млини та млинарство в історії українських монастирів» (2014) [806; 807]. Дослідник переконаний, що млинарство займало важливу сторінку в історії українського чернецтва та його господарчої діяльності, а наявність млинів у розпорядженні монастиря було ледь не обов'язковим елементом існування кожної чернечої обителі. Разом з тим, монастирі мали різний економічний потенціал і відповідно нерівномірно були забезпечені млинами. На думку автора, найбільше даних про млини монастирів збереглося у документах XVII-XVIII ст., а починаючи з XIX ст. значно менше, що зумовлено процесом одержавлення церкви. Документальні джерела дають матеріал не лише про наявність млинів у складі монастирів, але й детальний їх опис.

Роль млинів і млинарства в господарській діяльності монастирів Правобережної України 1-ї пол. XIX ст. побіжно висвітлюється в дисертації та

статтях В. Левицького, присвячених господарству церковних маєтків на Правобережній Україні в кін. XVIII – 1-й пол. XIX ст. [406; 808-810]. Відмічено, що зосередження в руках церкви великих земельних володінь дозволили їй проводити самостійну економічну діяльність, поширеним видом якої була здача в оренду млинів. На думку автора, млинарство в церковних маєтках розвивалася нестабільно, обміління рік, викликане скороченням лісів, і поява поміщицьких і державних парових млинів спричинили занепад церковного млинарства. Основна зерновою культурою, яка підлягала перемелюванню в церковних маєтках було жито, натомість пшениця, особливо озима, – йшла на експорт і майже не використовувалася на внутрішньому ринку.

В монографії доктора історичних наук, професора О. Крижанівського «Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.)» (1991) також зазначено, що правобережні монастирі у досліджуваний період були власниками великої кількості борошномельних млинів (здебільшого водяних і вітряних) [784].

Цікаві матеріали про монастирські млини XIX – поч. XX ст. зібрані в книзі П. Зир'янова [743]. Дослідник стверджує, що духовна влада тривалий час притримувалась думки, що монастирі повинні мати таке господарство, щоб ні в чому не залежати від зовнішнього світу. Це стосувалося також і млинів, які забезпечували монастирську челядь борошном і крупами, а також за наявності додаткового обладнання (маслобійок, пилорам, подрібнювачів) іншою продукцією. Автором коротко розглянуті різні форми забезпечення монастирів млинами (будівництво своїми силами, отримання в дарунок від різних осіб, спорудження млинів казенним коштом). Причому будівництво монастирських млинів за казенний кошт дослідник безпідставно вважає чи не найпоширенішим. На нашу думку, основну частину млинів монастирі отримували в дарунок, що підтверджується великою кількістю архівних матеріалів. Автор припускається помилки, коли стверджує, що монастирські млини виробляли продукцію лише для власних потреб. Правильно підмічено, що якщо настоятель мав

підприємницьку жилку, млини працювали на ринок і приносили значні прибутки як, наприклад, млин Києво-Печерської лаври, середній щорічний прибуток якого складав 58 974 крб.

Різні аспекти діяльності монастирських млинів Правобережної України розглянуті в статтях О. Жам [704-709].

Досить цікавими та інформативними для проблематики нашого дослідження є напрацювання вчених-географів, присвячені водним антропогенним ландшафтам Правобережної України, в яких зроблений історико-географічний аналіз особливостей розташування та функціонування борошномельних млинів на Правобережній Україні в XIX – на поч. XX ст.

Великий внесок у справу дослідження антропогенних ландшафтів досліджуваного регіону зробив доктор географічних наук, професор Г. Дениsik [396; 674-679; 681]. На фізико-географічному і геотехнічному рівнях автор проаналізував особливості розташування, будівництва водяних млинів, дамб, гаток (так звані ландшафтно-інженерні системи) в руслі р. Південний Буг, довів, що основна частина водяних млинів зосереджувалась у середній течії річки. Найпоширенішими у річищі Південного Бугу були одноповерхові кам'яні млини, для будівництва яких використовували цеглу та місцеві породи гранітів і гнейсів, які видобували в крутих схилах долини. Для підпору та спрямування води на колеса млинів будували дамби і гатки в формі «глухих» кам'яних насипів, які не мали на відміну від гребель водорегулюючих механізмів (водопропускних отворів та заставок) і перетинали русло річки під кутом. Фундаментом для будівництва дамб та гаток були натуральні урочища порогів на перекатах. Для будівництва дамб та гаток використовували місцеві породи гранітів та гнейсів, які брали безпосередньо з річища або видобували неподалік у заплаві чи схилі долини. Значну цінність має розроблена Г. Дениsikом карта р. Південний Буг, на якій позначені місця, де розташовувалися млини, гатки та дамби.

Грунтовністю міркувань відзначається спільне дослідження Г. Денисика та О. Лаврика «Млини в історії господарського освоєння річок Поділля» (2014), в

якому розглядається історія виникнення, розвитку та занепаду водяного млинарства на Поділлі упродовж тривалого періоду часу: з давньоруської доби до сьогодення [677]. Наведені в публікації факти підтверджуються великою кількістю статистичних даних. На основі даних, взятих із праці В. Гульдмана «Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания» (1889), дослідники уклали зведену таблицю «Млини Подільської губернії, розташовані на річках Дністер та Південний Буг», в якій проаналізували 43 річки (22 басейну Дністра та 21 басейну Південного Бугу) і встановили кількість розташованих на них млинів. Так, за підрахунками авторів всього на річках Подільської губернії наприкінці ХІХ ст. діяло 1025 млинів (909 – простих, 116 – крупчаток), з яких на Дністрі з притоками було 639 млинів (563 – прості, 76 – крупчаті) та на Південному Бузі з притоками 386 (346 – прості, 40 – крупчаті) [677, с. 112]. Різницю у кількості млинів на Дніпрі та Південному Бузі дослідники пояснили, з посиланням на В. Гульдмана, відмінностями у геоморфологічній будові річищ.

В статті Г. Денисика й В. Бондар «Об'єкти національної спадщини в структурі сучасних ландшафтів України» (2008) водяні млини України розглядаються в контексті двох груп ландшафтних систем: ландшафтно-інженерної (функціонуючі млини) та ландшафтно-техногенної (нефункціонуючі, зруйновані або занедбані млини, які ще можливо реставрувати) [680]. На думку авторів, водяні млини, гатки, дамби, які уціліли до наших днів, необхідно взяти під охорону й створити в них діючі музеї хліба, музеї історії водогосподарських споруд тощо.

Продовжив дослідження антропогенних ландшафтів і водяних млинів Правобережжя України вчений-географ О. Лаврик [793; 798-803]. На основі історико-географічного аналізу річкової ландшафтно-інженерної (млини) і ландшафтно-техногенної (дамби, гатки, греблі) систем автор констатував, що ландшафти русла та заплави річки Південний Буг суттєво змінилися в результаті активного господарського освоєння – будівництва млинів, гребель, водозбірних ставків. Автором виокремлені етапи формування антропогенного ландшафта

річищ і заплав Побужжя, один із яких, названий «новим», охоплює XIX ст. – період інтенсивного розвитку водяного млинарства і активного освоєння заплав. Вчений картографував залишки водяних млинів, дамб і гаток на Побужжі шляхом проведення ландшафтно-зйомки. Також дослідник приділив увагу особливостям архітектури та сучасному технічному стану водяних млинів, виявлених в ареалі басейну рр. Південного Бугу і Дніпра, і запропонував проект відновлення вальцьового млина у с. Сокільці Вінницької обл.

Науковий інтерес до водяних млинів як ландшафтно-інженерних систем і об'єктів збереження природної, культурної та історичної спадщини проявляв І. Гамалій [637; 638]. На основі історико-географічного аналізу у поєднанні з польовими методами в працях вченого досліджується історія будівництва, особливості функціонування, сучасний стан водяних млинів.

Інформація про водяні млини і греблі, розташовані в межах Уманського пов. Київської губ. на рр. Уманка й Паланка (басейн Південного Бугу), наведена в статті В. Берчака «Антропогенні ландшафти долини річки Уманки» (2014) [609]. Автор подає відомості про кількісний і видовий склад водяних млинів станом на кін. XVII ст. (1788 р.) та кін. XIX ст. Всього за підрахунками автора в межах Уманського повіту функціонувало 11 водяних млинів, з яких 4 – в м. Умань, решта – в селах Кочубіївка, Піківець, Гереженівка, Сушківка. Окремі греблі були такі значні, що отримали власні назви: Осташівська, Зарембова. Здебільшого млини були кам'яні, збудовані з граніту та гнейсу, використовувалися для помолу зерна та розпилу деревини. Згадується про сучасне використання будівель водяних млинів в якості туристичних об'єктів і готельно-ресторанних комплексів.

Дослідник антропогенних ландшафтів долини Південного Бугу В. Чеботарський зробив висновок про важливе господарське значення річок Побужжя для будівництва млинів, які діяли тут майже в кожному селі та містечку [1059]. Основну увагу дослідник акцентував на участі закордонних інвесторів (пруських, австрійських підданих) у борошномельній промисловості Побужжя: Вільгельма Дистеля, Августа Гана, Х. Лангера.

Водяні млини й греблі міських поселень Волині XV-XIX ст. розглянуті в статтях І. Носара [868; 869]. На основі вивчення старовинних планів окремих міст Волині та архівних матеріалів автор розглянув функції млинових гребель, особливості їх розміщення в залежності від рельєфу, проаналізував класифікацію гребель, запропоновану М. Стрішенцем (неглибокі, параболічні, трикутні), і зауважив, що греблі варто класифікувати ще й за призначенням доріг, які на них розміщувалися (широкі для проїздних шляхів, вузькі для пішохідних). Описані млини, які діяли в Луцьку, Староконстантинові, Острозі, Олиці, Корці, Межиріччі. Згадуються їхні функції: помол зерна, виготовлення солоду, розпилювання дерева, надування повітря в ковальські горни, розведення риби в млинових ставках. Наголошено, що крім загальновідомих функцій, греблі у волинських містах відігравали також комунікаційну – сполучали окремі частини міст або передмістя з розташованими поблизу селами. Автором зроблено висновок про те, що спорудження млинів і гребель, яке набуло значного поширення в XV-XVII ст., суттєво вплинуло на планувальну структуру міст Волині в подальшому.

Відомості про водяні млини на Дністрі та його допливах, які збереглися до нашого часу, містяться в історико-краєзнавчому виданні О. Крушинської «Дністер. Туристичний путівник» (2016) [787]. Авторка зауважує, що на Дністрі з допливами свого часу було багато підприємств на водній силі: млини, тартаки, сукновальні, олійні, які нині не функціонують. Дослідниця описала всі водяні млини, інформацію про які їй вдалося виявити. Для теми нашого дослідження становить інтерес 2 том путівника «Від гирла Збруча до Чорного моря», в якому згадуються дністровські млини в межах Поділля.

Різні аспекти спорудження та функціонування млинових гребель на Правобережжі України розглянуті в статтях О. Жам [718-720; 722].

Проблема розведення риби в млинових ставках на території Правобережної України піднята в статтях О. Колос [775; 776]. Дослідниця доводить, що поширеною практикою в Україні у XVII – на поч. XX ст. було розведення в

млинових ставках озерно-річкових риб (щука, короп, лин, окунь, плітка, карась та ін.). Ставки для млинів будували переважно монастирі та заможні селяни. Вони були великі за площею, спускні або неспускні, складали значну частину загального ставового фонду Правобережжя України. Власниками ставів або орендарями млинів проводився періодичний вилов риби.

Коротку інформацію про розвиток борошномельного виробництва на Правобережжі України у XIX ст. можна знайти в іноземних дисертаційних дослідженнях. Суттєва статистична інформація про борошномельне виробництво Правобережної України кін. XIX ст. міститься в дисертації Л. Федорової [425]. В дослідженні за допомогою традиційних і кількісних методів обробки статистичних і довідниково-інформаційних джерел розкриті загальноімперські і регіональні особливості борошномельного виробництва 1895-1914 рр. Автор доводить, що у досліджуваній період борошномельне виробництво займало провідне місце серед галузей харчової промисловості губерній південно-західного краю. В роботі зроблено висновок про повсюдне поширення млинів і співіснування різних форм організації виробництва: від невеликих традиційних млинів до великих парових підприємств. Дослідник класифікував борошномельні млини за об'ємом виробництва. До найвищого розряду зараховані млини, які переробляли понад 250 тис. пудів зерна. До губерній з найбільшою кількістю млинів цього розряду віднесені: Подільська (139), Волинська (109), Київська (106). До другого розряду віднесені млини, які перемелювали понад 20 тис. пудів, найбільше таких млинів діяло в Київській губ. (219). Млини, які перемелювали менше 20 тис. пудів зерна, потрапили до третього розряду. Особливо багато таких нараховувалося в Київській губ. (5214). В дослідженні уточнено терміни «дрібне», «середнє», «велике підприємство» стосовно борошномельного виробництва. До дрібних віднесені млини з сумою виробництва 2-100 тис. крб. і 1-50 робітників. До середніх 101-500 тис. крб. і 15-50 робітників, великі – 501- 1 млн. крб. і понад 50 робітників. Підрахована загальна кількість парових борошномельних млинів по губерніях: Волинська (173), Київська (252), Подільська (196); кількість

робітників, задіяних у виробництві по губерніях: Київська (7725), Волинська (6052); з'ясована питома вага млинів із вальцевими станками: Київська (6,1%), Подільська (6,4%). Отримані відомості дозволили зробити висновок про те, що на кін. XIX ст. переважаюча кількість млинів в імперії (77,9%) в борошномельному виробництві дрібні [426, с. 6-10]. Авторка окреслила питання, які потребують подальшого вивчення: соціальний склад власників млинів, становище робітників, скупка зерна і торгівля борошном, акціонування виробництва.

В дисертації російського історика-аграрника С. Рогатка окремий розділ присвячений великим підприємцям в хлібній, борошномельній і хлібопекарній галузях [418]. Стосовно українських губерній вчений подає вибірккову інформацію про окремі млини. Дослідниця І. Заяц в дисертаційному дослідженні піднімає проблему необхідності вивчення, збереження, відродження даніх млинів в якості малих джерел енергії та музейних пам'яток [400]. Для України ця проблема також актуальна. Російська дослідниця Т. Ізмєтьєва розробила методику дослідження борошномельної промисловості Європейської Росії на поч. XX ст. на прикладі промислового перепису 1900 р., дала рекомендації щодо вивчення різних аспектів борошномельної галузі (динаміки розвитку виробництва, розподілу борошномельної промисловості по Європейській території Російської імперії) [748]. Українські правобережні губернії віднесені авторкою до територій з високим рівнем розвитку борошномельної промисловості.

Отже, в сучасній українській історіографії продуктивним є науковий дискурс навколо питань соціально-економічного та регіонального вимірів борошномельного виробництва на теренах Правобережної України в кін. XVIII – поч. XX ст. Предметом підвищеної уваги в працях сучасних дослідників стали питання локальних особливостей млинарства Правобережжя України. Окремий напрям формують роботи, присвячені впливу водяних млинів і гребель на формування ландшафтно-інженерних систем досліджуваного регіону. Стійкий дослідницький інтерес викликає проблема соціально-майнового й національного статусу власників млинів.

4.3. Історико-культурний феномен млинарства Правобережжя України кінця XVIII – початку XX ст. в науковому дискурсі 1990-х рр. – початку XXI ст.

Млинарство як унікальне явище вітчизняної історії, важлива складова української етнокультурної спадщини в сучасних умовах суспільно-політичного життя України, відродження національних історичних і культурних традицій набуває все більшої актуальності в історіографічних дослідженнях. Дослідження історико-культурного феномену млинарства Правобережної України XVIII – поч. XX ст. в науковому дискурсі 1990-х рр. – поч. XXI ст. спрямоване на вивчення технічно-технологічних, соціально-економічних, історичних, етнокультурних, мистецьких, мовознавчих аспектів млинарства. Пріоритетним напрямком досліджень є пошук шляхів збереження та популяризації пам'яток млинарства.

В сучасній історіографічній науці як і в попередні епохи свою поважну нішу займають дослідження технічного профілю, в яких розглядаються млинарська техніка й технологічні процеси зернопереробного виробництва: борошномельного, круп'яного, комбікормового та робиться огляд їхньої історії. Зокрема, в дослідженні Л. Сторожук, О. Рилипенко, О. Мудрук в хронологічному порядку проаналізовано еволюцію процесу створення машин для подрібнення зерна, розроблено періодизацію історії розвитку знань з переробки зерна, в якій період XIX ст. названий добою використання енергетичних джерел неживої природи – води і вітру [978]. Історичний аналіз розвитку технології сортового помолу зерна зроблений в монографії Г. Єгорова [1096]. Огляд історії галузей харчової промисловості і, зокрема, борошномельної міститься у працях І. Хозяєва та Є. Муратової [1057; 1138]. В книгах у доступній формі подаються загальні свідчення про походження культурних рослин, морфологію основних зернових культур (пшениця, жито, ячмінь, овес, тритикале), способи їх переробки на борошно та крупи. Властивості зерна різних хлібних культур, технологічні процеси в борошномельному і круп'яному виробництві, типи помолу жита і пшениці, асортимент і якість продукції, що виробляється в Україні, розглянуті в роботі Е. Дойловського [1094]. Книга розрахована на широке коло читачів, тому

матеріал в ній викладений у доступній, науково-популярній формі. Цікаві відомості про еволюцію млинарських механізмів містяться в ґрунтовній праці «Энергетика: история, настоящее и будущее» (2005), підготовленій провідними вітчизняними вченими [696]. Для нашого дослідження інтерес становить третя книга «Развитие теплоэнергетики и гидроэнергетики», в якій розглянута історія розвитку водяного і парового млинарства. Позитивною стороною дослідження є намагання проаналізувати не лише історію й сучасний стан млинарства, а й спрогнозувати перспективи його розвитку.

В статті О. Тавшунського описана історія створення та діяльності Харківського «Товариства Гельферих-Саде» (назва походить від прізвищ голів компаній), яке утворилося в 1895 р. внаслідок злиття Фабрики землеробних машин і Заводу млинарських знарядь (Бельгійського товариства) [1004]. Підприємство виготовляло і реалізовало млинарську техніку власного виробництва та завезену з Європи по території України.

Історико-технічні та техніко-технологічні аспекти народного млинарства (переважно вітряного) досліджував професор Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди, дослідник народних промислів України М. Маслов і присвятив їм ряд своїх статей [832-834; 1208]. Еволюція традиційних млинарських пристроїв часткова висвітлена в статтях О. Жам [732]. С. Ганницький в статті «Типологія млинів на українських землях XIX – поч. XX ст.» (2014) узагальнив загально відомості про типи водяних і вітряних млинів, поширених на території України, на основі їх конструктивно-технічного вирішення [639]. Питання історії розвитку теорії та практики переробки кормового зерна в Україні з давніх часів й до кін. XX ст. розглянуті в статтях С. Смиковського та Л. Сторожук [961; 978]. Окремі техніко-технологічні аспекти млинарства знайшли відображення у дослідженні українського етнологів, історика, доктора історичних наук С. Павлюка «Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект» (1991) [880]. Якихось вагомих, нововиявлених матеріалів праця не містить, проте автором зроблена спроба системного

узагальнення відомих даних про млинарство, що теж є вагомим внеском у вітчизняну історіографію.

Відомий філолог К. Тищенко звернув увагу на конструктивні особливості традиційних вітряних млинів Київщини. В 1860 р. студент Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка, мандруючи Україною виконав етюди, аксонометричні ескізи та допоміжний кресленник із зображенням діючого вітряка в с. Малі Пріцьки Ржищівського р-ну на Київщині. Мірошник дозволив майбутньому філологу змалювати зсередини млина і дав пояснення щодо принципу його роботи і специфічних млинарських термінів. Отримані відомості К.Тищенко оприлюднив майже через сорок років в статті «Механіка млинова (народна термінологія і номенклатура вітряків)» (1998) [1221]. Окрім вище згаданого вітряка дослідник замалював 3 вітряки на території Лівобережної України, занотував їхню термінологію й порівняв з номенклатурою правобережного вітряка.

Відомий український етнограф, географ, краєзнавець, музеолог А. Данилюк у своїй дисертації, ряді монографій і статей, присвячених житлово-господарському будівництву Полісся, побіжно торкався й борошномельних млинів цього регіону [395; 660-665]. Дослідник підмітив чимало спільних рис у традиційних житлових, господарських, виробничих спорудах досліджуваного регіону, що проявлялися у матеріалах, конструкціях, будівельних традиціях.

Досвід використання вітряної енергетики в сільськогосподарському виробництві у 2-й пол. XIX – на поч. XX ст. вивчав кандидат історичних наук М. Трубчанінов. Цій темі дослідник присвятив ряд наукових публікацій [1020; 1021]. Основну увагу дослідник приділив визначенню напрямків і динаміки розвитку вітряної енергетики, визначенню її ролі в соціально-економічному просторі країни, аналізу соціальної, економічної, технічної організації використання вітряної енергетики. Одним із основних напрямків розвитку вітряної енергетики автор правомірно називає борошномельне виробництво.

Історичний розвиток і сучасний стан вітчизняних вітряних і водяних млинів проаналізований в статті Н. Савчак «Вітряки і млини України: минуле і сьогодення» (2015) [947]. Автор на конкретних прикладах охарактеризував млини, які збереглися до нашого часу на місці первинного розташування або перевезені до музеїв-скансенів. Серед них з території Правобережної України згадуються далеко не всі, а лише наступні: водяний млин сер. XV ст. в с. Купин Городоцького р-ну Хмельницької обл. на р. Смотрич; вітряк 1880 р. з с. Городище Піщанського р-ну Вінницької обл.; вітряк 1948 р. з с. Морочне Зарічненського р-ну Рівненської обл.

Важливою складовою розвитку борошномельного виробництва було забезпечення млинів жорнами. У зв'язку з цим, актуального значення набувають дослідження жорнового виробництва. Узагальнююче дослідження каменотесного промислу як одного з провідних господарських занять мешканців Східного Поділля наприкінці XIX – поч. XX ст. здійснене в дисертації та статтях В. Іванчишена [402; 749; 470; 1197-1199]. На основі зібраних польових матеріалів дослідник визначив особливості видобутку жорнового каменю та його традиційної обробки на Поділлі.

Видобуток жорнового каменю в надрах Кременецьких гір на території Волинської губ. (сучасні Кременецький та Шумський р-ни Тернопільської обл., Дубенський та Здолбунівський р-ни Рівненської обл.) розглянув у своїх статтях археолог, етнограф, музеєзнавець О. Романчук [922; 923]. Також до сфери наукових інтересів входила історія млинарства Березівщини (Ровенський пов. Волинської губ.). У ДАРО дослідник виявив інвентаризаційний список млинів Ровенського повіту за 1922-1928 рр., укладений польською мовою. Частину цього документу, що стосувалася Березнівської та Людвипольської гмін, дослідник переклав на українську мову та оприлюднив [924]. За підрахунками автора на цій території діяло 94 млини, переважна більшість яких збудована в кін. XIX – поч. XX ст.

Дослідник Ю. Присяжнюк навів показову, як на його думку, історію із журналу «Київська старовина» (червень, 1897) про те, як селянин-власник після відміни кріпосного права побудував власний вітряк, але так і не зміг скористатися ним через підступи влади і євреїв-орендарів панських земель і врешті-решт втратив надію на реалізацію свого задуму [904].

Техніку і технологію видобутку жорнового каменю, значні осередки каменярства на Волині описала Т. Чаговець [574]. Найбільшими центрами жорнового промислу тут були: с. Мизове Володимир-Волинського пов., с. Бехи Овруцького пов. та с. Клесів Ровенського пов. Обробкою каменю займалось 211 майстерень (911 каменярів), з яких 105 майстерень виготовляли переважно ручні та млинові жорна, а решта – речі господарського вжитку та надгробки. Окремі питання видобування жорнового каменю на Волині в XIX ст. та виготовлення млинових жорен розглянуті в статті О. Жам [721].

Млинарською термінологією (народні назви млинів, конструктивних елементів) цікавилися дослідники традиційної народної культури Я. Миколаєвич, І. Чепіга, Є. Шевченко, Т. Стрикун й переконливо довели, що назви основних млинарських механізмів універсальні для всієї території України [979; 1064; 1211; 1224]. На млинарську лексику на теренах Західного Поділля звернули увагу Ю. Головатюк і О. Демчук [643]. Мовознавець О. Демчук готуючи кандидатську «Лексика водяного млинарства Західного Поділля» у 1993-1996 рр. обстежив близько 60 млинів Західного Поділля та занотував млинологічні терміни, зразки фольклору, звернув увагу на мову, якою спілкувалися мельники між собою на ще діючих млиніях, охарактеризував їхній побут. Проте, на жаль, дисертаційне дослідження О. Демчука поки що не захищене й напрацьовані автором матеріали не оприлюднені. Привертає увагу стаття О. Демчука, присвячена поромним млинам Поділля, в якій трактуються деякі млинарські терміни [682].

Історіографічний інтерес для дослідження має вивчення малюнків, гербів, поштових листівок із зображенням старовинних млинів. Митці, зображуючи млини у своїх роботах, зробили значимий внесок у відтворення архітекτονіки

млинів. Так, творча спадщина видатного український художника сер. XX ст. Г. Малакова, а саме різнотематичні малюнки із зображенням діючих вітряних і водяних млинів Канівщини (с. Полствин) та Вінниччини (Немиров, Сокільці, Тульчин), виконані з натури в 50-х рр. XX ст. розглянуті у статті Д. Малакова [828]. Роботи художника характеризуються точністю, досконалістю у відтворенні найменших деталей завдяки чому становлять інтерес для дослідників млинарства. Цінності дослідженню Г. Малакова додають історичні відомості про діда художника по материнській лінії, грека К. Паппадопуло, який був досвідченим фахівцем з борошномельної справи й наприкінці XIX – на поч. XX ст. займався на Поділлі переобладнанням водяних млинів із жорнових на вальцові. Використання образу млина у творчості сучасних черкаських художників дослідила Л. Колесник [773]. На більшості творів, які потрапили в поле зору авторки, млини зображені схематизовано, у зв'язку з чим не мають історичної чи наукової цінності, а лише мистецьку. Виняток складають картини Заслуженого діяча мистецтва В. Клименка. Герби із млиноюю символіку, які побутували раніше і використовуються нині на території Правобережної України (с. Дядьковичі Рівненського р-ну Рівненської обл.; СМТ Іваничі Іваничівського р-ну Волинської обл. та ін.) розглянуті в статті О. Силки [955]. На переконання автора відображення млина у гербовій символіці пов'язане з багатовіковими хліборобськими традиціями українців. Роль млинарства у духовній культурі українського народу висвітлена у працях сучасних дослідників В. Масненка, М. Красікова, А. Темченка, М. Чорної, Л. Сиволап [779; 835; 954; 1010; 1062].

Важливою темою в сучасному науковому дискурсі є збереження та популяризація давніх млинів. Одним із напрямків збереження нерухомих пам'яток є їх музеєфікація. Пам'ятки млинарства з території Правобережної України представлені в Музеї народної архітектури та побуту України (м. Київ), Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини (м. Переяслав-Хмельницький Київської обл.), приватному історико-етнографічному музеї «Козацькі землі України» (с. Вереміївка Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.),

Музеї історії сільського господарства Волині (сmt. Рокиня Луцького р-ну Волинської обл.), Поліському державному заповіднику (с. Селезнівка Овруцького р-ну Житомирської обл.).

Колекція млинів Національного музею народної архітектури та побуту України детально розглянута в статтях етнографів С. Верговського, Р. Свириди, Л. Потапенко, С. Смолінського, енциклопедичному виданні «Звід пам'яток історії та культури України. Київ» (2004), фотопутівнику «Музей народної архітектури та побуту УРСР» (1981) [626; 627; 898; 950; 951; 965]. Історія формування колекції пам'яток млинарства переяславського скансена й, зокрема, перевезених з території Правобережної України, висвітлена в публікаціях О. Жам, Г. Козій [698-703]. Історія створення музею млинарства в с. Стецівка Чигиринського р-ну Черкаської обл. розглянута в статтях Л. Нікітенко, В. Мальованої, Л. Нікітенко [562; 1172; 1175].

Історія дослідження та музеєфікації пам'яток млинарства, зокрема, й тих, які функціонували на території Праобережної України – багатогранна, складна й недостатньо вивчена тема. До нашого часу лишаються недослідженими багато аспектів цієї проблеми, до кінця не виявлена роль борошномельних млинів у розвитку музейної та пам'яткоохоронної справи, не висвітлено їх значення для збереження культурної спадщини. Матеріали по цій тематиці містяться в музейній звітно-обліковій документації (акти, інвентарні книги, книги наказів), мемуарній літературі, світлинах, спогадах очевидців і безпосередніх учасників перевезення та відновлення пам'яток млинарства. Та на жаль, поки що вони лишаються майже недослідженими.

Досить цікавими та інформативними видаються розвідки, присвячені історії окремих млинів, які збереглися до нашого часу, але не були музеєфіковані. Так, в статті В. Шевченка та П. Майданніка «Коржівський млин: минуле і сьогодення» (2014) висвітлена історія водяного млина, збудованого в 20-х рр. XIX ст. на р. Ятрані в с. Коржова Уманського пов. Київської губ. в маєтку польського магната М. Рафаловича, від побудови до останньої реконструкції в 2009 р. [1063]. Огляд

історії В'язівського водяного млина, збудованого в 1917 р. заможним селянином В. Зверьовим в с. Вязівка Черкаського пов. Київської губ. (нині Городищенський р-н Черкаської обл.), подається в статті А. Касяна [766]. В статті В. Козулі описується історія вітряка з с. Лящівка Золотонішського пов. Київської губ. (нині Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.), який перенесений до історико-етнографічного музею «Козацькі землі України» [772]. Дослідниця О. Крушинська детально описала історію водяного млина на р. Смотрич в с. Купині Кам'янецького пов. Подільської губ. (нині Городоцького р-ну Хмельницької обл.), збудованого в 1455 р. і діючого до 2005 р. [789]. Автором охарактеризовано млинарське обладнання купинського млина та технологічні процеси. Окремі аспекти діяльності Купинського млина висвітлені в публікаціях Д. Полуховича, М. Василевського, Д. Поліщука [544; 566; 1161; 1162; 1179]. К. Бульба дослідив історію Одаєвського водяного млина, який зберігся в с. Сарни Монастирищенського р-ну Черкаської обл., від спорудження в 1846 р. й до сьогодення, описав його технічне устаткування, прибутковість, власників [543; 619]. Історію водяного млина Ірафа в м. Кам'янці-Подільському дослідила Л. Рудюк [946]. Історія будівництва й функціонування паро-водяного млина в с. Городище-Пустоварівське (зараз Володарський р-н Київської обл.) одного з найвизначніших виробничих комплексів кін. XIX ст., що уцілів до сьогодні в діючому стані й майже повністю зберіг первинне технічне устаткування, описана в статті В. Ієвлевої [756]. Дослідниця ґрунтовно охарактеризувала: проектну документацію на млин, архітектурне вирішення споруди, будівельну конструкцію, технічне устаткування й технологію виробництва. Авторка переконана, що даний об'єкт повинен охоронятися не тільки як історична архітектурна споруда, але й як виробничий комплекс з усіма його технічними та технологічними особливостями, разом з автентичними механізмами.

Вагомий інтерес для сучасних дослідників становить проблема збереження давніх млинів як цінних пам'яток архітектури України. Зокрема, вона перебуває в колі наукових інтересів краєзнавця, члена УМА й ММТ О. Крушинської [788].

Дослідниця пропагує створення веб-ресурсу для пошуку, систематизації, поширення інформації про млини України з метою привернення уваги суспільства до проблем їхнього збереження. Найперспективнішим напрямком збереження млинів на думку дослідниці є відновлення млинів в автентичному вигляді, в історичному середовищі, у робочому стані із збереженням функціональності. В доповіді, оприлюдненій на IV Міжнародному семінарі «Водяні млини» (10-12 жовтня 2011 р., Чехія, м. Високе Мито), дослідниця охарактеризувала сучасний стан збереження млинів в Україні, звернула увагу на проблеми їх збереження [555]. На проблемі дослідження та охорони традиційних вітряків Волині наголошував Ю. Фалюш [1034]. Автор згадує, що на Волині в 30-х рр. XX ст. було близько 400 діючих вітряків, а на поч. XXI ст. збереглося лише 15. У Волинському краєзнавчому музеї укладено їх картотеку.

Не можуть не викликати історіографічної зацікавленості й пропозиції вчених щодо використання традиційних млинів в туристично-екскурсійних маршрутах. Зокрема, використовувати вітряки, які збереглися на Черкащині, в туристичних маршрутах «Золота підкова Черкащини», «Батьківщиною Кобзаря», «Подорожуючи з Черкас на Чигиринщин» запропонував І. Десятніков [680]. Доцільність залучення пам'яток млинарства до популярних туристичних маршрутів доводять С. Дібрівна, О. Березовий [683]. Зокрема, ними розроблений маршрут «Вітряки Шполянщини» для авто- і велотуристів.

Отже, останнім часом в Україні намітилася позитивна тенденція у дослідженні традиційних млинів, які є важливим елементом матеріальної і духовної культури українців. До справи дослідження, збереження, відновлення млинів залучається все більше й більше дослідників різних спеціальностей, які виокремлюють для своїх наукових пошуків різні аспекти народного млинарства.

Аналіз сучасної історіографії щодо проблеми розвитку борошномельного млинарства на Правобережжі України в кін. XVIII – поч. XX ст. дає підстави констатувати зростання пізнавального інтересу до цієї теми серед спеціалістів різних галузей. Поступово зростає кількість праць, присвячених опису окремих

борошномельних підприємств, що сприяє створенню їх повного кадастру, дає можливість здійснити класифікацію, картографування млинів, розробити проекти збереження уцілілих млинів, їх відновлення та раціонального використання за призначенням або в якості туристичних об'єктів.

Набуття Україною незалежності сприяло перегляду підходів до вивчення її господарського минулого, виходу за вузькі рамки марксистсько-ленінської методології. Через зміну політичної ситуації, ідеологічних пріоритетів помітно зріс інтерес до української регіоналістики. У зв'язку з цим, значна увага приділялася регіональним особливостям розвитку млинарства, які часто мали глибоке історичне коріння, зумовлювалися географічно-кліматичними умовами, міжетнічними стосунками.

Сучасними дослідниками (вітчизняними та зарубіжними) напрацьовано значний масив наукової інформації, архівних, статистичних та історіографічних джерел. У сучасній історіографії визначилося коло науковців, які розпочали дослідження окремих проблем борошномельного виробництва, що стосуються переважно регіональних проблем млинарства.

В останні десятиліття з'явилося чимало економічної, історичної і довідкової літератури, присвяченої соціально-економічній історії України імперського періоду, в якій висвітлюються регіональні особливості становлення та розвитку борошномельної галузі, набутий досвід, перспективи розвитку млинарства в сучасних умовах.

З історії млинарства Правобережної України у цей період було видано чимало праць, від публіцистичних заміток до ґрунтовних монографічних досліджень. Щоправда, комплексного опрацювання борошномельного виробництва, як окремого напрямку виробництва, не було здійснено.

Деякі аспекти цієї теми досліджені досить ґрунтовно, а деякі – мають поверхневий характер. Надзвичайно ґрунтовно опрацьовані питання торгівлі зерном і борошном, особливо їх продаж за межі імперії, діяльності окремих значних млинів, участі іноземного капіталу у борошномельному виробництві,

функціонування водяних млинів і гребель як складових антропогенних ландшафтів, місця млинів у соціально-економічних відносинах на Правобережній Україні в кін. XVIII – на поч. XX ст. За історіографічними, статистичними та архівними джерелами встановлено приблизну кількість борошномельних млинів у досліджуваному регіоні. За допомогою картографічних джерел і їх зіставлення вдалось знайти місця розташування деяких млинів. Проведено натурні обміри і фотофіксацію уцілілих до наших днів млинів. Зроблено пропозиції щодо здійснення реконструкцій млинів. У зв'язку з кризою енергетичної системи країни наприкінці XX – поч. XXI ст. зріс інтерес до вітроенергетики. Це спонукало вчених до вивчення історії традиційного вітряного та водяного млинарства.

Поза увагою дослідників, як і в попередні періоди, залишилися питання організації виробництва, асортимент продукції, умови праці працівників млинів. Істориками майже не розглядалося борошномельне виробництво млинів, які перебували у власності монастирів, державних установ, удільного відомства. Білою плямою в сучасній історіографії залишилася діяльність парових млинів Правобережної України. Вцілому напрацювання сучасних дослідників свідчать про фрагментарність розгляду досліджуваної теми. Історіографія сучасного періоду висвітлює ряд її аспектів, однак повної і цілісної картини розвитку борошномельного виробництва на Правобережжі України наприкінці XVIII – на поч. XX ст не дає.

Важливе науково-теоретичне значення в осмисленні вище згаданої теми посідають дисертації сучасних вітчизняних дослідників М. Маслова, А. Леня, С. Єсюніна, О. Лобко, Т. Шахрай, В. Павлюка, О. Буравського, О. Якимчука, Н. Темірової, Н. Романюк, А. Задорожнюка, А. Михайлика, П. Білецького, В. Ластовського, В. Левицького, О. Рудя, В. Іванчишена, О. Бундак, Л. Горенко та ін.

Одним із провідних напрямків сучасної історіографії стало узагальнення знань про традиційне народне млинарство як істотну складову господарської діяльності українського народу, феномен його етнічної культури.

В цілому сучасна українська наукова література представляє значну історіографічну базу, найбільш представницьку та різнопланову в порівнянні з історіографією імперського та радянського періодів. Сучасними дослідниками накопичено чималу кількість наукових праць з означеної теми, закладено фундамент для подальшого їх досконалого вивчення. Разом з цим, наявний науковий доробок і особливо його змістовне наповнення потребує глибокого аналізу та системного узагальнення, що є підставою для подальшого досконалого вивчення комплексу питань історико-економічного розвитку млинарства Правобережної України кін. XVIII – поч. XX ст.

Маловивченими залишаються питання регіонального розвитку борошномельного виробництва, соціально-економічного функціонування великих млинів, техніко-технологічної організації виробництва. В історичній науці бракує біографічних досліджень життя та діяльності організаторів борошномельного виробництва. Темою досліджень ще не стала урядова політика в галузі борошномельного виробництва. Потребує подальшого вивчення процес акціонування борошномельної галузі як однієї з найбільш ефективної форми мобілізації капіталу. Поза увагою дослідників залишилися народознавчі студії українського млинарства. Не висвітленими лишаються мистецтвознавчі, міфологічні, світоглядні, фольклорні, звичаєво-обрядові аспекти українського млинарства.

Однією з найменш досліджених у сучасній вітчизняній історіографічній науці лишається проблема становлення та розвитку парового млинарства на Правобережжі України в 2-й пол. XIX – на поч. XX ст. та організації виробництва на парових млинах. Майже зовсім не висвітлена в сучасній історіографічній науці проблема орендного та відкупного утримання млинів. Серед слабо досліджених залишається акціонерна форма організації борошномельного виробництва, поширена в кін. XIX – на поч. XX ст., яка передбачала об'єднання індивідуальних капіталів і дозволяла направляти їх на розвиток галузі.

ВИСНОВКИ

Вивчення літератури по темі дослідження, науковий аналіз архівних, економічно-статистичних, довідкових матеріалів та історіографічних джерел дозволили зробити наступні висновки.

– Дослідження процесу становлення й розвитку борошномельного виробництва на теренах Правобережної України в кін. XVIII – поч. XX ст. формують окремий напрям української історіографії. Більш як за два століття, створено чималий масив наукової, навчальної, публіцистичної літератури з означеної проблеми, що продиктувало об'єктивну необхідність його історіографічного осмислення. В історіографічному процесі виокремлено три періоди наукової розробки проблеми: імперський (1793-1917 рр.), радянський (1920-1980-ті рр.), сучасний (1991-2017 рр.), кожен з яких має свої особливості. Проведений історіографічний аналіз засвідчує відсутність у вітчизняній історіографії комплексних історіографічних й міждисциплінарних розробок, безпосередньо присвячених науковому дискурсу щодо становлення й розвитку борошномельної галузі на території Правобережної України наприкінці XVIII – поч. XX ст., а також дозволяє нам стверджувати, що окремо окреслена проблема в літературі не ставилася взагалі. Вцілому стан вивченості даної проблеми в історичній та історіографічній науці перебуває на досить низькому рівні, історія борошномельного виробництва Правобережної України XIX ст. не отримала достатньо повного висвітлення як в українській, так і зарубіжній історіографії, залишається однією з маловідомих сторінок науковому загалу в соціально-економічній та технічній історії України. Разом з цим, уся сукупність фактичних даних переконливо підтверджує висновок про те, що борошномельна галузь на території Праобережної України у досліджуваний період була провідною галуззю переробної промисловості.

– На основі дослідження значного обсягу джерел та літератури визначено, що історія борошномельної галузі Правобережної України кін. XVIII – поч. XX ст. має свої історичні, теоретичні та методологічні засади, методи дослідження,

категоріально-понятійний апарат, які допомогли вирішити поставлені завдання та досягти мети дисертаційної роботи. Всебічне вивчення наукового доробку з проблеми стали можливими завдяки дотриманню наукових принципів системності, об'єктивності, історизму, всебічності, наступності, які передбачають визначення ступеня розвитку знань на різних історичних етапах та репрезентацію доробку українських і зарубіжних авторів з окремих проблем дослідження. Виконанню поставлених завдань сприяли також широке застосування сукупності загальних і спеціальних методів дослідження, формування авторської інтерпретації понятійно-категоріального апарату дослідження. Нагромадження історіографічних, історичних, економічних, технічних, етнографічних, природничих знань зумовило виразний міждисциплінарний характер дослідження, що сприяло системному вивченню проблеми. Виправданим виявилось осмислення історіографії у зв'язку із соціально-економічними, науково-технічними та культурологічними процесами, що упродовж досліджуваного періоду впливали на розвиток млинарства. Млинарство Правобережної України кін. XVIII – поч. XX ст. розглядається як сукупність різних форм взаємодії між природно-кліматичними, соціально-економічними, науково-технічними, історико-культурними та суспільними явищами та процесами, в яких борошномельне виробництво відігравало роль сегмента господарського розвитку регіону та історико-культурного феномена. З'ясовано, що джерельна база дослідження цілком репрезентативна для дослідження борошномельного виробництва Правобережної України кін. XVIII – поч. XX ст. і складається із кількох типів документальних матеріалів різного походження та характеру: архівні документи, статистично-довідникова література, монографії, кандидатські та докторські дисертації, навчальні посібники, енциклопедії, картографічні матеріали, статті наукових конференцій, фахових журналів, періодика, публікації веб-сайтів, музейна фондова й архівна документація, художня література, технічні креслення, твори образотворчого мистецтва. Більшість зазначених документів та матеріалів вперше залучається до наукового

обігу. Сформований джерельний комплекс, який нараховує понад 1200 різноманітних за походженням, змістом, достовірністю і специфікою наукового викладу джерел, дозволив комплексно проаналізувати проблему, вирішити поставлені завдання. Вивчення літератури, науковий аналіз архівних, економічно-статистичних, довідкових матеріалів та історіографічних джерел дозволили зробити висновок про те, що з історії млинарства Російської імперії, зокрема й Правобережної України, у різні часи було видано чимало праць, від публіцистичних заміток в періодичній пресі до ґрунтовних наукових робіт. Щоправда, комплексного опрацювання борошномельного виробництва, як окремого виду господарської діяльності, не було здійснено. Деякі аспекти цієї теми досліджені досить ґрунтовно, а деякі – мають поверховий характер. Аналіз опрацьованої літератури свідчить, що наукова розробка задекларованої проблеми є недостатньою, проте наявна джерельна база дозволяє виконати окреслені дослідницькі завдання.

– У рамках запропонованої періодизації встановлено, що виключне значення для історіографії теми має перший етап, який охоплює напрацювання дослідників імперської доби, коли вивчення історії млинарства тільки розпочалося. Це був по суті період становлення й розвитку наукової проблематики, накопичення матеріалів і визначення кола проблем для дослідження. Праці цього періоду цінні тим, що в них міститься великий статистичний і фактичний матеріал, а також те, що їх автори були сучасниками досліджуваного періоду та могли залучати власні спостереження та досвід. В імперський період млинарство досліджували, головним чином, вчені економічного й технічного профілю та держслужбовці, які мали практичну мету розробити рекомендації уряду, промисловим організаціям, власникам млинів щодо їх вдосконалення, застосування у виробництві новітньої техніки й технологій. У зв'язку з цим, імперська доба в історії млинарства характеризується значною перевагою досліджень технічного профілю. Виявлено, що науковий доробок імперських дослідників зосереджував власне історичну інформацію з проблеми та окремих її аспектів. Загалом імперським дослідникам притаманна нерівномірність висвітлення окремих аспектів, недостатня аргументованість

висновків. У зв'язку з наддмірною кількістю фактичних матеріалів багато процесів і явищ розглядаються дослідниками поверхнево, без глибокого аналізу внутрішніх суперечностей і загальних тенденцій розвитку борошномельної галузі. Поряд з цим, засновані на статистичних даних та власних польових дослідженнях праці представників імперської історіографії є незамінними для розуміння сутності процесів, що відбувалися у млинарстві Правобережної України впродовж окресленого періоду.

– У радянській історіографії тема борошномельного виробництва ще меншою мірою була предметом досліджень, ніж у імперській. Млинарство цікавило радянських дослідників лише у комплексі з іншими галузями промисловості країни з метою створення цілісного образу соціально-економічного розвитку українських земель у складі Російської імперії. Протягом радянського періоду розробка окресленої теми набуває відмінних від попереднього етапу рис. Історіографічний поступ досліджуваної проблеми цієї доби характеризується синтетичним узагальненням накопиченого наукового доробку попередніх дослідників і розкриттям тих проблем зернопереробної галузі, які для радянської доби складали найбільший інтерес: соціально-економічні відносини між власниками млинів та робітниками, умови праці на виробництві, страйки, професійні захворювання працівників млинів. Надмірне захоплення узагальненнями, прагнення узгодити результати досліджень з ідеологічними догмами призводило до гіперболізації соціально-економічних, суспільно-політичних чинників в борошномельній галузі. Новим напрямком досліджень цього періоду стала архітектура та музеєфікація давніх млинів. Радянська історіографія, у тому числі і на теренах України, протягом другого історіографічного етапу мала окремі зрушення, які головним чином пов'язані з дослідженням промислового і технічного переворотів у борошномельній галузі, представлені працями Л.Г. Мельника, І.О. Гуржія, О.О. Нестеренка. Як і в попередній період, актуальним було видання навчальних посібників, спеціалізованої технічної літератури, невеликих нарисів, в яких містився стислий

поверхневий огляд історії вітчизняного млинарства. Значне місце в науковій спадщині радянського періоду посідає проблематика регіональної своєрідності архітектури водяних і вітряних млинів, конструктивних особливостей різних типів млинів, їх художнього оздоблення. Традиційні млини, які впродовж багатьох століть відігравали важливе економічне значення в Україні, поступово витіснила більш сучасна млинарська техніка. Досить швидке зникнення традиційних млинів викликало поодинокі спроби їх дослідити й задокументувати (описати, замалювати, фотофіксувати, виготовити креслення і т.п.), а також врятувати і зберегти ті млини, що уціліли. Великою мірою напрацювання радянських дослідників базувалися на вже відомих, опублікованих джерелах, не вводили до наукового обігу нових джерел, архівних документів, в кращому випадку відслідковували якийсь один бік проблеми. Здебільшого наведені в них відомості носили загальний, поверхневий, схематичний характер. Разом з тим, не завжди правомірно відносити фрагментарність висвітлення проблеми на недобросовісність авторів, оскільки вони не ставили перед собою завдання ґрунтовно дослідити вітчизняне млинарство.

– Якісно новий етап у вивченні означеної проблематики розпочався з відновленням Україною державної незалежності. Аналіз сучасної історіографічної науки дає підстави констатувати зростання пізнавального інтересу до млинарства серед спеціалістів різної спеціалізації. Розгорнулася досить плідна робота дослідників з нагромадження великого фактичного матеріалу в галузі вивчення історичного досвіду традиційного млинарства України, започатковані наукові спроби його систематизації, переглянуто підходи до вивчення господарського минулого України. Поступово зростає кількість праць, присвячених опису окремих підприємств, що сприяє створенню їх повного кадастру, дає можливість здійснити класифікацію, типологізацію, картографування млинів, розробити проекти збереження уцілілих млинів, їх відновлення та раціонального використання за призначенням або в якості туристичних об'єктів. Зростання зацікавленості млинарством, розширення спектру аналізованих сюжетів,

відбувається паралельно з підвищенням наукового рівня досліджень. Помітно зріс інтерес до української регіоналістики, у зв'язку з чим значна увага приділена регіональним особливостям розвитку млинарства. Загалом сучасна українська наукова література представляє значну історіографічну базу, найбільш представницьку та різнопланову в порівнянні з історіографією імперського та радянського періодів. Сучасними дослідниками накопичено чималу кількість наукових праць з означеної теми, закладено фундамент для подальшого їх досконалого вивчення. Відмічено позитивний вплив Української млинологічної асоціації на дослідницькі процеси та загальний стан вивчення задекларованої теми. Серед досягнень сучасного етапу нами відзначена підготовка дисертаційних робіт, монографій, фахових статей, які хоч і дотично, але піднімають окремі аспекти досліджуваної проблеми. Важливе науково-теоретичне і практичне значення в осмисленні окресленої теми посідають дисертації сучасних вітчизняних дослідників: М.М. Маслова, А.В. Леня, С.М. Єсюніна, О.А. Лобко, Т.О. Шахрай, В.В. Павлюка, О.А. Буравського, О.О. Якимчука, Н.Р. Темірової, Н.Й. Романюк, А.Б. Задорожнюка, А.О. Михайлика, П.М. Білецького, В.В. Ластовського, В.О. Левицького, О.М. Рудя, В.Р. Іванчишена, О.А. Бундак, Л.М. Горенко, О.Г. Суліменко та ін. У працях цих науковців зібраний та узагальнений певний фактичний матеріал, який в цілому дозволяє оцінити головні тенденції розвитку вітчизняного млинарства досліджуваного періоду. Найпомітнішими досягненнями сучасної вітчизняної історіографії у розвитку проблеми є дослідження: Н.П. Лавріненка, Н.Р. Темірової, Н.Й. Романюк, М.М. Москалюка, С.М. Єсюніна, Г.І. Денисика, О.Д. Лаврика, Ю.Г. Тютюнник, І.П. Гамалій, В.С. Берчака, В.А. Чоботарського. На поч. ХХІ ст. намітилася позитивна тенденція у дослідженні та відновленні давніх млинів, переосмисленні історичного досвіду млинарства, з метою його використання на сучасному етапі. Але, незважаючи на зростання кількості публікацій в сучасній історіографічній науці, посилення фахових студій у вивченні теми дослідження, примноження теоретичних і практичних знань про вітчизняне млинарство проблема дослідження історії

вітчизняного млинарства не вичерпана і всебічно не розкрита. Загальний стан вивчення обраної теми свідчить про відсутність комплексних наукових праць, присвячених безпосередньо аналізу досліджуваної проблеми.

– Огляд вітчизняної і зарубіжної літератури свідчить про те, що дослідники різної спеціалізації й різних історіографічних періодів проявляли інтерес до окресленої теми, зібрали і ввели до наукового обігу значний фактологічний матеріал, підняли ряд важливих і цікавих проблем. Разом з цим, вони не піддали їх достатньо глибокому аналізу та системному розкриттю, обмежившись переважно збором і публікацією окремих фактів, статистичних даних, технічних описів. А коли і торкалися питань аналізу борошномельного виробництва, то фрагментарно, обмежуючись в основному тими проблемами, які були актуальними для того чи іншого історичного періоду. Системне опрацювання комплексу представлених видів історичних джерел дозволило з'ясувати історіографію проблеми, простежити формування загальних концепцій у розвитку історіографічних знань по темі дослідження, виявити окремі локальні напрямки досліджень, виділити пріоритетні та недостатньо висвітлені напрямки досліджень на різних історичних етапах. З'ясовано, що за понад два століття в історичній науці відбулося накопичення наукових праць з означеної теми, але вона досі потребує поглибленого дослідження та синтетичного узагальнення наявного наукового доробку. Багатоплановість окресленої проблеми вимагає її подальшого вивчення та узагальнення. Підсумковим висновком є положення про те, що млинарство означеного періоду загалом отримали достатнє відображення в історіографії. Разом із тим, спостерігається певна диспропорційність у висвітленні окремих аспектів проблеми, дублювання статистичних даних, розбіжність в оцінці деяких фактів. Звідси випливає доцільність продовження наукових студій як в руслі означеної теми загалом, так і окремих її аспектів. Більш глибокого осмислення потребують питання регіонального розвитку борошномельного виробництва, мистецтвознавчі, міфологічні, світоглядні, фольклорні, звичаєво-обрядові аспекти українського млинарства, акціонування борошномельної галузі,

становлення та розвиток парового млинарства, оренда млинів, організація виробництва на млинах, бракує біографічних досліджень життя та діяльності організаторів борошномельного виробництва, роздрібної торгівлі продуктами борошномельного виробництва. На подальше вивчення заслуговує з'ясування відмінностей у технології виробництва та асортименті продукції на млинах різного типу. Білою плямою залишився спектр обрядовості, пов'язаної із народним млинарством. Перспективними напрямками подальших наукових пошуків вважаємо дослідження музеєфікації пам'яток млинарства, пошук ефективних способів збереження й використання історичного досвіду млинарства. Окресленні питання потребують суттєвого розширення та доповнень з позицій всебічності проблеми та з метою з'ясування повної й цілісної картини розвитку вітчизняної борошномельної галузі, що є досить перспективним у розвитку української історіографії. Подальшого розвитку потребує й системне історіографічне осмислення тематики, оскільки здійснене дослідження є першим у даному плані. Не позбавлене актуальності залучення нових історіографічних джерел і перегляду змісту відомих, конкретизації особистого внеску дослідників. Продовження наукових пошуків шляхом застосування теоретико-методологічних новацій та творчого використання здобутків вітчизняних і зарубіжних науковців дозволить заповнити існуючі прогалини в історіографії проблеми, сприятиме подальшому розвитку млинології, її виходу на новий рівень. Узагальнення історичного досвіду млинарства слугуватиме розвитку сучасної вітчизняної зернопереробної галузі. Дослідження історіографії млинарства таким чином, набуває не лише наукового значення, але й становить очевидний практичний інтерес.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 127. Київська духовна консисторія.

Оп. 765.

1. Спр. 537, арк. 1-14. О ремонте плотины при мельнице в с. Петропавловской Борщаговке, принадлежащей Киево-Греческому Екатерининскому монастырю, после разрушения весною 1875 г.

Оп. 814.

2. Спр. 58, арк. 11. О повреждении плотины при мельнице в с. Петропавловской Борщаговке, принадлежащей Киево-Греческому Екатерининскому монастырю, после разрушения 22 февраля 1845 г.

Оп. 843.

3. Спр. 113, арк. 1-7. Дело о разрешении Жаботинскому монастырю отдать в аренду водяную и ветряную мельницы черкасскому мещанину еврею Шлейбе Товаровскому (1871 г.).

Оп. 844.

4. Спр. 349, арк. 1-3. Дело об отдаче в аренду на 6 лет еврею Беню Подольскому водяную мельницу, принадлежащую Медведовскому Николаевскому монастырю (1873 г.).

Оп. 845.

5. Спр. 488, арк. 1-2. О разрешении Мотроненскому монастырю отдать в аренду отставному поручику Аркадию Белевичу монастырского хутора с водяной мельницей, находящегося близ м. Жаботина (1874 г.).

Оп. 854.

6. Спр. 444, арк. 1-4. О сдаче в аренду мельницы Киево-Греческого Екатерининского монастыря в Петро-Павловской Борщаговке секретарю Киевского дворянского депутатского собрания Петру Кошицу (1872 г.).

Оп. 875.

7. Спр. 1560, арк. 1-19. О торгах на аренду вальцевой водяной мельницы на р. Ирпине в с. Белгородка Киевского уезда, принадлежащей Киево-Софийскому Митрополитскому дому (1885 г.).
8. Спр. 1561, арк. 1-4. Сведения о вальцевой мельнице, построенной Митрополичим домом в с. Богорецке Киевского уезда (1885 г.).
Оп. 876.
9. Спр. 206, арк. 1-3. О передаче мельницы Киево-Братского монастыря на хуторе Слюдарцы в аренду (1857 г.).
10. Спр. 326, арк. 2-3. Решение Сената по делу купца Нухима Немировского с архимандритом Киево-греческого Екатерининского монастыря об аренде монастырской мельницы (1865 г.).
Оп. 1056.
11. Спр. 66, арк. 1-4. О разрешении Киево-Флоровскому монастырю разобрать водяную мельницу при с. Хамбикове Киевского уезда, 1904 г.
Ф. 128. Києво-Печерська лавра.
Оп. 1 Заг.
12. Спр. 48, арк. 1-4. Млини в межах Києва (1810 р.).
13. Спр. 52, арк. 1-15. Млини в межах Києва (1811 р.).
14. Спр. 2723, арк. 1-12. О пожаре 31 июня 1878 г. на хозяйственном дворе Киево-Печерской Успенской Лавры, во время которого сгорела мельница (1878 р.).
15. Спр. 2800, арк. 1-18. Млини в межах Києва (1883 р.).
16. Спр. 2832, арк. 1-74. О постройке паровой мукомольной мельницы Киево-Печерской Успенской Лавры ниже Лысогорского форта (1886 г.).
17. Спр. 2838, арк. 1-21. Млини в межах Києва (1896 р.).
18. Спр. 2848, арк. 1-11. Млини в межах Києва (1887 р.).
19. Спр. 2881, арк. 2-14. Млини в межах Києва (1889 р.).
20. Спр. 3035, арк. 1-14. О постройке вместо ветхой новой водяной мельницы в Лаврском Лыбедском хуторе (1891-1899 гг.).

21. Спр. 3126, арк.1-7. Млини в межах Києва (1895 р.).

Оп. 2 Заг.

22. Спр. 192, арк. 1-17, 266-272. Дело об отдаче в аренду пивоваренного завода и мельницы о 2-х поставках на р. Лыбеди, принадлежащей Лавре, киевскому купцу Чисненкову (1851 г.).

23. Спр. 259, арк. 1-5. Мельницы в пределах Киева (1871 г.).

Ф. 130. Києво-Видубицький Свято-Михайлівський чоловічий монастир

Оп.1

24. Спр. 325, арк. 1-2. О разрешении проведения работ в дни религиозных праздников (1890 г.).

25. Спр. 947, арк.1-6. О мельницах Киево-Выдубецкого Михайловского монастыря (1832 г.).

26. Спр. 962, арк.46-180. О сдаче в аренду мельницы на р. Вете в хут. Круглик, принадлежащей Киево-Выдубецкому Михайловскому монастырю, мещанину Пинхасю (1842 г.).

Оп. 2.

27. Спр. 666, арк. 1-6. Инвентарная опись монастырской мельницы Киево-Выдубецкого Михайловского монастыря в с. Лесники (1787 г.).

28. Спр. 763, арк. 2-6. Дело о сдаче в аренду мельниц Киево-Выдубецкого монастыря в с. Гвоздово киевскому купцу Василию Серикову (1820 г.).

29. Спр. 835, арк. 1-2зв. О разрушении плотины Киево-Выдубецкого монастыря в хуторе Круглик на р. Вета во время сильного дождя 16 августа 1858 года и неуплаты купцом Ваценко, арендующем мельницу, денег на ее починку (1858 г.).

Ф. 131. Київський Пустинно-Миколаївський (Микільський) чоловічий монастир.

Оп. 33.

30. Спр. 124, арк. 1-7. Мельницы в пределах Киева (1872 г.).

Ф. 184. Києво-Софійський митрополичий дім.

Оп.1

31. Спр. 9, арк. 1-4. Планы водяных мельниц на р. Ирпень и построек в с. Белгородке Киевского уезда Киевской губ. (1839-1842 гг.).

Ф. 221. Колекція документів «Нова серія» про земельні права окремих монастирів і приватних осіб.

Оп.1.

32. Спр. 501, арк. 1. Сведения о мельнице на р. Сырце в Куреневском квартале г. Киева (1835 г.).

Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора.

Оп. 1.

33. Спр. 1198, арк. 5, 12. О количестве мельниц в Ямпольском, Брацлавском и Могилевском уездах (1832 г.).

34. Спр. 3917, арк. 1-61. Переписка с президентом Галиции о постройке плотины и мельницы на р. Збруч в районе галицийской деревни Пальчинцы Подольской губ. (1841 г.).

35. Спр. 7359, арк. 22. Дело о сгоревшей в с. Поповке Черкасского уезда мельницы помещицы Белокопытовой (1847 г.).

36. Спр. 8696, арк. 1-3. Дело о поджоге неизвестными лицами 2-х мельниц помещицы Врублевской в пос. Хомянка Радомышлевского уезда Киевской губ. в мае 1851 г.

37. Спр. 9269, арк. 1-5. Дело о пожарах в г. Сквире 8 марта 1851 – 14 февраля 1854 гг. во время которых сгорела мельница (1854 г.).

38. Спр. 9482, арк. 45, 304, 418, 431 зв. Дело о сгоревших мельницах. 17 августа 1852 г. сгорела водяная мельница в д. Левковцы Волынской губ. 16 ноября 1852 г. сгорела водяная мельница в д. Горзвине Волынской губ. 12 декабря 1852 г. сгорела ветряная мельница в с. Гвоздов и водяная мельница в с. Варлоок Киевской губ.

39. Спр. 10510, арк. 1-21. Дело о пожаре в с. Лебедской Слободке Киевской губ., во время которого сгорело 2 водяные мельницы помещиков Хмелевского и Раковского (1853 г.).

40. Спр. 11297, арк. 570. Сведения о наличии в с. Дидовщине (Васильковский уезд Киевской губ.) крупчатого завода (1854 г.).

Оп. 9.

41. Спр. 412, арк. 1-7. Дело об установлении опеки над имением и водяными мельницами помершего помещика Каленского в с. Сарой Буде Звенигородского уезда (1862 г.).

Оп. 32.

42. Спр. 1350, арк. 1-27. О разрешении жителям Киева Глезеру, Гаупту и Вольнеру построить на Подоле паровую мукомольную мельницу и паровую лесопильню (1855 г.).

Оп. 33.

43. Спр. 117, арк. 104. Дело о сгоревшей водяной мельнице в с. Дамковка Брацлавского уезда Подольской губ. помещика Пооцкого (1856 г.).

44. Спр. 327. Упоминание о мукомольном заводе в м. Острополе Новоград-Волынского уезда Волынской губ. (1856 г.).

45. Спр. 390, арк. 1-8. О пожаре в с. Андрушовка Киевской губ., во время которого сгорело 2 мельницы (1855 г.).

46. Спр. 550, арк. 11. О мельнице в с. Ступичной Звенигородского уезда Киевской губ. (1856 г.).

Оп. 35.

47. Спр. 11, ч.1, арк. 74. В с. Батькове Кременецкого уезда сгорела 10 января 1858 г. водяная мельница помещика Ботковского.

48. Спр. 1276, арк.1-4. В д. Офирная Васильковского уезда 26 сентября 1858 г. сгорела мельница казенного крестьянина.

49. Спр. 1287, арк. 1-4. В м. Рыжовка Звенигородского уезда Киевской губ. 21 сентября 1858 г. сгорела ветряная мельница.

Оп. 40.

50. Спр. 186, арк. 1-44. Жалоба киевского мещанина Орла и крестьянина Московской губ. Васильева на помещика с. Буков Свирского уезда Абрамовича за неуплату денег за постройку мельницы (1834 г.).

Оп. 45.

51. Спр. 267, арк. 547-556, 617-818. Сведения о ветряной мельнице в с. Головковке Чигиринского уезда Киевской губ. (1866 г.).

52. Спр. 567, арк. 21-794. Сведения о мельницах Чигиринского уезда Киевской губ. (1866 г.).

Оп. 46.

53. Спр. 504, арк. 42. Сведения о мельницах Могилевского уезда Подольской губ. (1867 г.).

Оп. 55.

54. Спр. 446, арк. 4. Сведения о мельницах Волынской губ. (1875 г.).

Оп. 64.

55. Спр. 127, арк. 1-15. Дело о починке 3-х мельниц Киевского приказа общественного призрения на р. Лыбедь (1832 г.).

56. Спр. 291, арк. 1-84. Дело о ремонте мельничных машин в г. Баре Подольской губ. (1832 г.).

Оп. 65.

57. Спр. 202, арк. 1-22. Дело по прошению губернского секретаря Захария Кондратовского о участке под постройку ветряной мельницы на выгонной земле г. Чигирина (1833 г.).

58. Спр. 215, арк. 3-45. О наличии в с. Полянецком, конфискованном в 1831 г. у гражданина Потоцкого, мельницы на р. Полянке Уманского уезда Киевской губ., принадлежащей крестьянам (1834 г.).

59. Спр. 300, арк. 1-4. О возвращении залога на постройку мельницы на р. Буге в г. Проскурове каменецкого купца Лимончика (1833 г.).

Оп. 66.

60. оп. 66, спр. 92, арк. 3-85. Рапорт киевской городской комиссии Губернскому правлению о оброчных статьях Киева, среди которых аренда городских мельниц (1834 г.).

61. Спр. 280, арк. 1-42. О мельницах Киевского приказа в г. Тараща, 1834 г.

62. Спр. 371, арк. 1-26. О аренде мельниц Киевского приказа (1834 г.).

Оп. 67.

63. Спр. 267, арк. 1-26. О торгах на 3 мельницы Киевской городской думы (1835 г.).

Оп. 68.

64. Спр. 31, арк. 1-9. Об освобождении от платежа Ю. Половинчика за негодность мельниц г. Таращи (1836 г.).

65. Спр. 81, арк. 1-15. О постройке ветряной мельницы на выгонной городской земле г. Балты без ведома городского магистрата (1836-1852 гг.).

66. Спр. 250-а, арк. 1-6. Прошение житомирского купца Б. Хуторского о временном освобождении новостроящейся мельницы от платежа оброка в связи с понесенными убытками из-за наводнения и пожара (1836 г.).

67. Спр. 310, арк. 1-30. О постройке городской мельницы в г. Звенигороде (1839 г.).

Оп. 69.

68. оп. 69, спр. 32, арк. 1-21. О ремонте городской мельницы под названием «Белановецкая» из доходов Камянца-Подольска (1837 г.).

Оп. 71.

69. Спр. 322, арк. 1-10. О изменении русла р. Смотрич в Подольской губ. в связи с постройкой мельницы (1838 г.).

70. Спр. 327, арк. 1-40зв. Дело об устройстве в г. Баре при городских мельницах на плотине слива для выпуска лишней воды (1838 г.).

71. Спр. 373, арк. 1-4. Дело о проведении торгов на ремонт городских мельниц в г. Литине (1838 г.).

72. Спр. 400, арк. 2. Дело о починке таращанской городской мельницы и плотины, разоренных весною 1838 г. наводнением.

Оп. 72.

73. Спр. 55, арк. 1-4. Дело по представлению Киевского губернского правления об отдаче городской мельницы на р. Сырце на откуп Штефану из откупного содержания у коллежского регистратора Гудимы-Левковича (1839 г.).

74. Спр. 191, арк. 1-3. Дело по отношению министра внутренних дел об освобождении мещанина И. Гудимы от взыскания денег за содержание мельницы в г. Могилеве из-за понесения им убытков по причине постройки помещиком Красовским мельницы на р. Немильи (1839 г.).

75. Спр. 315, арк. 1-12. Жалоба откупных содержателей мельниц в г. Ушица на подольское губернское правление за неисправность находящихся у них в откупе мельниц (1839 г.).

76. Спр. 385, арк. 1-14. Предоставление подольского губернского правления о возврате 76 руб. мещанину И. Гольденбергу за время простоя находящейся у него в содержании городской мельницы из-за разрушения плотины и гати в 1837 г. (1839 г.).

77. Спр. 429, арк. 1-2. Притязания некоторых мещанок г. Таращи Ковальской, Борисовой и др. на третью часть дохода с городских мельниц (1839 г.).

Оп. 73.

78. Спр. 37, арк. 4. Дело по прошению еврейского общества г. Меджибожа Летичевского уезда Подольской губ. о невключении в кондиции на отдачу в откуп меджибожских мельниц и о запрещении жителям пользоваться другими мельницами (1840 г.).

Оп. 74.

79. Спр. 152, арк. 1-12. Об устройстве в г. Сквире казенных мельниц, 1841 г.

80. Спр. 330, арк. 1-7. Дело о строительстве шлюза и исправлении мельницы на р. Икве в с. Сапанове Кременецкого уезда Волынской губ., принадлежащем Киевскому университету (1841 г.).

Оп. 75.

81. Спр. 151, арк. 1-28. Дело о строительстве мельницы в г. Тараще за счет городских доходов и сумм приказов общественного призрения (1842 г.).

Оп. 76.

82. Спр. 60, арк. 1-8. Дело об отдаче в 2 года аренду таращанских городских мельниц евреям Ковтуману и Корацкому (1843 г.).

83. Спр. 156, арк. 267-272. Ведомость о числе, владельцах и местонахождении мельниц в пригороде Киевке, Куреневке (1843 г.).

84. Спр. 287, арк. 1-4. Дело об отдаче в 1844 г. таращанской мельницы Клертману и Степанскому (1843 г.).

85. Спр. 288, арк. 1-2. Дело об отдаче в аренду в 1844 г. звенигородской мельницы мещанке Юрковской (1843 г.).

Оп. 77.

86. Спр. 218, арк. 1-19. Дело о снятии со счетов Киевской городской думы недоимки, числящейся за умершим содержателем городской мельницы Барским в сумме 200 руб., выданных ему на ремонт мельницы (1844 г.).

Оп. 78.

87. Спр. 46, арк. 1-7. Дело по представлению Киевского губернского правления об устройстве забора вокруг 2-х мельниц в г. Василькове (1845 г.).

88. Спр. 106, арк. 1-26. Дело по отдаче в откуп городских мельниц на р. Сырце (г. Киев) и об их ремонте (1845 г.).

89. Спр. 238, арк. 1-65. Дело об отдаче в откуп звенигородской мельницы под названием «Поповичевой» мещанину Я. Белоусову (1845 г.)

90. Спр. 245, арк. 9-12. Сведения о наличии мельниц на р. Западный Буг во Владимирском уезде Волынской губ. (1845 г.).

91. Спр. 432, арк. 1-14. Дело об уничтожении принадлежащих евреям Дувидзону и Инику мельниц на р. Случи в г. Новоград-Волынской, 1845 г.

92. Спр. 437, арк. 1-30. Дело о постройке при васильковской городской мельнице жилой избы и о продаже мельничного амбара (1845 г.).

Оп. 79.

93. Спр. 201, арк. 1-81. Дело об отдаче киевскому мещанину Федорченко в откуп сквирской городской мельницы (1846-1848 гг.).

94. Спр. 303, арк. 1-14. Дело об откупе купцом Журахом Таращанским мельницы в г. Тараща Киевской губ. (1846 г.).

95. Спр. 451, арк. 1-63в. Дело по прошению купца Эль-Бассабана и мещан Воскобойнина, Фельшера и Саса об освобождении их от платежа денег за содержание мельницы в г. Могилеве (1847 г.).

96. Спр. 437, арк. 1-14. Дело о разрешении еврею Юрковскому построить мельницу в г. Звенигородке Киевской губернии (1846-1847 гг.).

97. Спр. 473, арк. 1-10. Дело о продаже материала, оставшегося от разрушенной наводнением звенигородской мельницы «Телегиновой» (1846 г.).

Оп. 80.

98. Спр. 15, арк. 1-6. Дело о сложении недоимки с гражданина Ф. Коробки за мельницу в предместье Киева – Преорке (1847 г.).

Оп. 81.

99. Спр. 330, арк. 1-13. Дело о жалобе таращанского мещанина Акима Горобченка на Киевское губернское правление за запрещение эксплуатации построенной им на собственной земле мельницы (1848 г.).

100. Спр. 361, арк. 1-6. Дело об отпуске штаб-капитану Янковскому денег, израсходованных им при освидетельствовании таращанских мельниц (1848 г.).

101. Спр. 365, арк. 1-13. Дело об отдаче в откуп 2-х киевских городских мельниц (1848 г.).

102. Спр. 412, арк. 1-114. Дело о разрешении Киевским губернским правлением постройки мельницы в г. Василькове на р. Стугне (1848 г.).

103. Спр. 510, арк. 1-14. Дело об отдаче в оброчное содержание мещанину Когану 7 десятин выгонной земли г. Таращи для устройства им мельницы (1848 г.).

Оп. 82.

104. Спр. 18, арк. 1-2. Дело о продлении еврею Гарнику срока аренды мельниц в имении князя Голицына в г. Каманецке (1849 г.).

105. Спр. 232, арк. 1-14. Дело по прошению хирурга Раха о разрешении ему построить ветряную мельницу возле г. Житомира (1849 г.).

106. Спр. 528, арк. 1-8. Дело об отдаче таращанскому мещанину Стомаху в откуп глубочицкой мельницы в г. Тараще (1849 г.).

107. Спр. 639, арк. 1-10. Дело по прошению гражданина Гудовича о передаче ему мельниц, самовольно построенных на его земле в г. Проскурове евреем Блехманом (1849-1850 гг.).

Оп. 83.

108. Спр. 514, арк. 1-20. Дело по жалобе проскуровского купца Д. Розенберга на незаконное содержание городской мельницы купцом Маранцем (1850 г.).

109. Спр. 670, арк. 1-8. О мельницах г. Камянца-Подольского (1850 г.).

Оп. 84.

110. Спр. 48, арк. 1-15. Жалоба надворного советника Николая и ассессора Ивана Киселевских на взыскание процентных денег за 4 мельницы в г. Киеве (1853 г.).

111. Спр. 227, арк. 1-90. Дело о ремонте городских мельниц в г. Старая Ушица (1851-1856 гг.).

112. Спр. 410, арк. 1-2. Прошение евреев М. Свенцикова, Ю. Гернберга и др. о сношении произвольно построенной в г. Ржищеве Киевского уезда раструсной мельницы и сушильной мещанином Л. Боярским (1853 г.).

Оп. 86.

113. Спр. 91, арк. 20-24. О местах и времени проведения ярмарок и базаров по торговле хлебом с указанием мельниц вокруг них (1855 г.).

Оп. 87.

114. Спр. 23, арк. 1-2. Дело об отдаче в подряд строительства мельницы в г. Ольгополь Подольской губернии (1856 г.).

115. Спр. 44, арк. 1-9. О перенесении в более удобные места наплавных мельниц на Днепре с целью улучшения судоходных условий реки в границах X Округа путей сообщения (1856 г.).

116. Спр. 92, арк. 1-32. Дело об отдаче в шестилетнее оброчное содержание таращанской «Глубочковской» мельницы (1856 г.).

117. Спр. 103, арк. 1-26. О постройке купцом А. Глезером и Ко паровой мукомольной мельницы в Киеве (1856 г.).

Оп. 89.

118. Спр. 131, арк. 1-4. Прошение к Волынскому губернатору и строительной и дорожной комиссии о разрешении дворянину А. Менчинскому построить паровую мельницу в г. Житомире (1858 г.).

119. Спр. 187, арк. 1-42. О перестройке городских мельниц г. Бара Могилевского уезда Подольской губернии (1858 г.).

120. Спр. 439, арк. 1-6. Прошение купцов Г. Маранца, А. Горнштейна и Я. Левинзона об освобождении их от взыскания по причине невыполнения условий по содержанию и ремонту «Раковой» мельницы в г. Проскурове (1858 г.).

Оп. 90.

121. Спр. 92, арк. 1. Прошение купца Акивиса об отдаче в аренду городской мельницы г. Литин Подольской губ. (1859 г.).

122. Спр. 292, арк. 1-8. Об отдаче участка земли мещанину Белоусову под постройку ветряной мельницы в г. Чигирне Киевской губ. (1859 г.).

Оп. 91.

123. Спр. 205, арк. 1. О мельницах в с. Селища Каневского уезда Киевской губ. (1860 г.).

Оп. 92.

124. Спр. 31, арк. 1-18. Дело о постройке в г. Камянце на р. Смотрич мельницы (1861 г.).

Оп. 100.

125. Спр. 182, арк. 1-11. Дело об аренде крестьянином Гордынским городской мельницы в г. Ушице Подольской губернии (1867 г.).

Оп. 136.

126. Спр. 294-а, арк. 1-4. Жалоба иностранца Василия Шплиттефбера на помещика Звенигородского уезда Г. Энгельгарда на невыплату денег за исправление каменной машинной мельницы и постройку водяной и ветряной мельниц в Кириловском имении (1833 г.).

Оп. 138.

127. Спр. 419, арк. 3. жалоба крестьянина Ивана Демченко с. Цесарской Слободы Черкасского уезда на минского купца Шустова, разбившего своим байдаком его мельницу на Днепре 28 сентября 1831 г.

Оп. 140.

128. Спр. 282, арк. 127. Жалоба поверенного помощника Уманского уезда Флиорковского на еврея Иольфейбена за невыплату неустойки по контракту на содержание мельниц (1834 г.).

129. Спр. 560, арк. 1-10. Жалоба крестьянина Светикова на помещицу с. Голубятина Сквирского уезда Киевской губернии Челышеву за нарушение контракта об отдаче ему в аренду 2-х мельниц (1834 г.).

Оп. 141.

130. Спр. 512, арк. 1-22. О запрете и отмене на ввоз муки в м. Любарь Новоград-Волынского уезда (1834-1836 гг.).

131. оп. 141, спр. 654, арк. 1-119. О мельницах киевского приказа (1834 г.).

Оп. 142.

132. Спр. 411, арк. 1-7. Умышленный поджог мельницы в с. Янковичи Киевского уезда, принадлежащей казенным крестьянам этого села, содержанием корчмы евреем Волько Липнинским (1835 г.).

133. Спр. 644, арк. 1-12. Жалоба еврейки Чернышовой на отобрание у нее дохода с мельниц на р. Тетерев в ур. Каменный Брод (1835 г.).

134. Спр. 510, арк.1 -49. Нарушение контракта на аренду мельницы в Киевском уезде (1835-1836 гг.).

Оп. 147.

135. Спр. 369, арк. 1-27. О жалобе еврея Шварцмана на помещика м. Лабуня Грохольского за отобрание у него аренды мельницы (1838 г.).

136. Спр. 426, арк. 1-144. Жалоба купцов Лашина и Пичулина на управляющего именем графини Браницкой Домбровского за отнятие аренды на мельницу в с. Шамраевке и Белой Церкви (1838 г.).

137. Спр. 841, арк. 1-33. Дело по прошению дворянки г. Могилева Павловичевой о прекращении взыскания с нее денег за неустойку контракта ее отцом из-за смерти на постройку мельницы в г. Вербовце (1838 г.).

Оп. 148.

138. Спр. 167, арк. 1-5. Дело по жалобе еврея Зегермейстера г. Вишневец Кременецкого уезда Волынской губернии на долговременное неокончание дела о неустойке контракта, заключенного в 1831 г. с администратором казенного с. Окнин Малаховским на аренду мельницы (1839 г.).

Оп. 149.

139. Спр. 1037, арк. 1-19. Дело по рапорту Сквирского стряпчего о состоявшемся в уездном суде определении насчет ввода во владение мельницей евреев Корецкого и Ройтбока по заключенному ими контракту с помещиком Дунаевским (1840 г.).

Оп. 150.

140. Спр. 205, арк. 1-7. Дело по жалобе помещика с. Щербачинец Звенигородского уезда Киевской губернии Ф. Протопопова на Киевское губернское правление за неправильное наложение на него штрафа за передержательство в его имении иностранца без письменного свидетельства, занимающегося строительством мельницы (1841 г.).

141. Спр. 524, арк. 1-32. Дело по рапорту радомышлевского стряпчего о незаконных распоряжениях местного сиротского суда по делу о мельницах купца Б. Абрамова (1841 г.).

142. Спр. 1101, арк. 1-6. О невыплате помещицей с. Германовской Слободы Бутовичевой полной суммы денег московскому мещанину И. Пономареву за доставленные в ее имение мельничные камни (1841 г.).

Оп. 151.

143. Спр. 682, арк. 1-4. Дело о понуждении арендного владельца с. Ольшанки Ольгопольского уезда Кобервейна к уплате Л. Шварцаху денег на постройку мельницы в с. Ольшанке (1842 г.).

144. Спр. 832, арк. 1-6. Дело о жалобе еврея В. Зигормейстера на помещика части с. Якимовец Кременецкого уезда Волынской губернии И. Малаховского за причинение Зигормейстеру убытков в аренде мельницы с. Окнин, администратором которого был Малаховский (1842 г.).

Оп. 157.

145. Спр. 335, арк. 1-12. Дело о заключении острожским мещанином Берензоном контракта с управляющим имением княгини Сангушко-Белгородской Шабанским на аренду им мельниц в с. Дворце с целью выплаты числящейся на нем казенной недоимки по содержанию Острожского коробочного сбора (1846-1847 гг.).

146. Спр. 501, арк. 1-3. Дело об устроенной на р. Смотрич Должецкой экономии Камянецкого уезда князей Голицыных подводной гати, препятствующей действию камянецкой городской мельницы (1846 г.).

147. Спр. 944, арк. 1-2. Дело о вознаграждении за ремонт мельниц в г. Тараща Киевской губернии (1846 г.).

Оп. 159.

148. Спр. 573, арк. 1-11. О вознаграждении коллежского асессора Богаевского за починку городских мельниц г. Таращи (1848 г.).

Оп. 163.

149. Спр. 558, арк. 1-2. Жалоба еврея Собельмана на помещика Rogozinskogo за неусойку по заключенному с ним контракту на 3-летнее содержание мельницы в с. Ивахнах Липовецкого уезда Киевской губернии (1852 г.).

Оп. 167.

150. Спр. 355, арк. 1-5. Жалоба мещанина м. Теплика Подольской губернии Н. Палатника на купца 3-й гильдии М. Смирнова за невыполнение контракта, заключенного Палатником на перемол зерна в содержимых Смирновым мельницах (1854 г.).

151. Спр. 365, арк. 1-3. Жалоба жителя м. Теплика Гайсинского уезда Б.Н. Палатника на купца П. Смирнова за нарушение договора о помоле зерна на крупчатых мельницах Смирнова (1854 г.).

Оп. 168.

152. Спр. 57, арк. 1-4. Дело о рассмотрении прошения купца М. Анасиоглы о взыскании с помещика с. Швейковка Житомирского уезда Узембло денег за нарушение контракта об аренде крупчатой мельницы (1855 г.).

153. Спр. 77, арк. 1-3. Прошение мещанина м. Богуслава Киевской губернии Гершмановского с жалобою на экономию помещиков Браницких, запретивших ему строить новую мельницу на р. Роси на месте сгоревшей (1855 г.).

Оп. 170.

154. Спр. 445, арк. 1-2. О работах на р. Збруч в с. Березянке с целью расширения действия мельниц, от чего прибрежные галицкие жители ощущают недостаток в воде (1857 г.).

155. Спр. 540, арк. 1-3. Жалоба купца Харитона на взыскание с него денег в пользу чиновника Безуса, полученные им на постройку таращанских мельниц (1857 г.).

156. Спр. 546, арк. 1-4. Разрешение Сената мещанину Барчинке получить третью часть дохода с Таращанской городской мельницы (1857 г.).

Оп. 171.

157. Спр. 486, арк. 1-3. Жалоба еврея А. Люзмана на купца Берлянда за неустойку по аренде мельницы (1858 г.).

Оп. 174.

158. Спр.435, арк.1-2. Прошение еврея Магазинера об оставлении в аренду «Лосиевской» мельницы Бердичевского уезда Киевской губ. (1861 г.).

Оп. 175.

159. Спр. 348, арк. 1. Жалоба купеческого сына А. Кузьмина на еврея Гринберга, несправедливо завладевшего принадлежащих ему мельниц в Ямпольском уезде (1862 г.).

Оп. 178.

160. Спр. 75, арк. 1. Жалоба французского подданного В. Шу на помещика Енохина Чигиринского уезда на невыполнение условия о постройке им водяной мельницы (1864 г.).

161. Спр. 242, арк. 1. Жалоба французского подданного Дагрона на купца Бродзого м. Златополь Чигиринского уезда на невыполнение обязательств о поставке мельницы в м. Златополь (1864 г.).

Оп. 179.

162. Спр.605, арк.1-24. Жалоба литинского купца Лившица на Подольскую палату государственных имуществ за отобрание у него до истечения контракта, взятых в аренду Березнянских мельниц (1865 г.).

Оп. 335.

163. Спр.1, арк.167, 337, 487. Дело об отдаче в аренду купцу Быховскому мельницы в Колодежненском государственном имении Новоград-Волынского уезда. Дело об отдаче в аренду мельницы в Вербецком государсвенном имении с. Кудынки Летичевского уезда Подольской губернии (1859 г.). Дело об отдаче в аренду мельницы купцу Зоному Полонского государственного имения при д. Черниевке Новоград-Волынского уезда (1860 г.).

164. Спр. 2, арк. 1-2. Дело об отдаче в аренду 5-ти мельниц чиновнику Лобову в с. Севериновке Ольгопольского уезда (1858 г.). Дело об отдаче в арендное

содержание в селах Доминополе и Сновидовичах Волынской губернии купцам (1859 г.).

Оп. 456.

165. Спр. 56, арк. 1-3. Прошение купца Перельмана об аренде мельницы в м. Вязовке Овручского уезда Волынской губернии (1860 г.).

Оп. 528.

166. Спр. 489, арк. 62. О мельницах в Киевской губернии (1890 г.).

Оп. 532.

167. Спр. 134, арк. 13. О состоянии крупчато-мукомольного производства в Подольской губ. Из отчета подольского гражданского губернатора от 7 июня 1879 г.

168. Спр. 202, арк. 64-66. О состоянии мукомольной промышленности в Киевской губ. Из отчета гражданского губернатора за 1878 г.

Оп. 533.

169. Спр. 205, арк. 39-42. Сведения о мельницах Киевской губ. за 1879 г.

Оп. 534.

170. Спр. 422, арк. 68-71. О количестве мукомольных заводов и круподерень, их производительности и числе рабочих в Киевской губернии. Из отчета губернатора (1880 г.).

Оп. 537.

171. Спр. 230, арк. 15, 16, 35. Сведения о мельницах Киевской губернии (1883 г.).

Оп. 538.

172. Спр. 202, арк. 1-82. О количестве мукомольных заводов, их производстве и числе рабочих в Подольской губернии. Из отчета губернатора за 1884 г.

Оп. 540.

173. Спр. 187, арк. 33-35. Сведения о мельницах Киевской губ. за 1886 г.

Оп. 541.

174. Спр. 2, арк. 91. О пожаре в с. Хижной Уманского уезда Киевской губернии, во время которого сгорел крупчатый завод помещика П. Калашникова. Из ведомости о происшествиях по Киевской губернии за 1888 г.

175. Спр. 144, арк. 33-36. Ведомости о мельницах Киевской губ. (1887 г.).

Оп. 543.

176. Спр. 357, арк. 7. О состоянии крупчато-мукомольного производства в Подольской губ.. Из отчета губернатора за 1889-1890 гг.

Оп. 544.

177. Спр. 292, арк. 52-55. О мельницах в Киевской губ. (1890 г.).

Оп. 552.

178. Спр. 127, арк. 178. Циркуляр Департамента хозяйства Министерства внутренних дел от 14 декабря 1884 г. о порядке выдачи разрешений на устройство паровых мельниц (1884 г.).

Оп. 615.

179. Спр. 116, арк. 1-2. Ведомости о мельницах Житомирского уезда Волынской губ. (1885 г.).

Оп. 622.

180. Спр. 328, арк. 1-14. Сведения о создании акционерного общества Киевской паровой мукомольной мельницы в усадьбе Л.И. Бродского (1892 г.).

181. Спр. 344, арк. 46-67. О сгоревшей 13 октября 1891 г. паровой мельницы купца Бродского.

Оп. 623.

182. Спр. 100, арк. 30-31. О мельницах и муке в Волынской губ. Из отчета губернатора за 1891 год.

183. Спр. 364, арк. 7-81. Сведения о количестве мельниц в Киевской губ., их производительности, числе рабочих на них.

184. Спр. 420, арк. 1-8. Об организации Товарищества Житомирской паровой вальцевой мукомольной мельницы Авраама Лейбовича Шпильберга (1894 г.).

Оп. 625.

185. Спр. 1, арк. 97. Сведения о мельницах в г. Проскуров Подольской губ. (1895 г.).

186. Спр. 356, арк. 1-7. Дело об утверждении Проскуровского общества мельничных производств, 24 ноября 1895 г. – 13 апреля 1896 г. (г. Проскуров Подольской губ.).

Оп. 627.

187. Спр. 2, арк. 61-198. О пожарах на мельницах в г. Киеве и Киевской губ. (1897 г.).

188. Спр. 4, арк. 243зв. О смерти служащих на паровых мельницах в Волынской губ. (1897 г.).

Оп. 628.

189. Спр. 46, арк. 1-3зв. Сведения о создании «Товарищества Руднянской паровой вальцевой мукомольной мельнице и маслобойни» в колонии Рудня Почтовая Житомирского уезда Волынской губ. (1898 г.).

Оп. 630.

190. Спр. 302, арк. 1-5зв. Учреждение общества Златопольской паровой мукомольной мельницы (1900 г.).

191. Спр. 354, арк. 25. О количестве паровых мельниц в г. Черкасах Киевской губ. (1900 г.).

Оп. 632.

192. Спр. 395, арк. 16-17. Представление киевского губернатора от 24 октября 1902 г. о несоблюдении правил по технике безопасности на мельнице Блиндера в Киеве.

Оп. 634.

193. Спр. 3, арк. 51, 65. Дело о смерти 19 января 1904 г. рабочего Хозбабы от увечий, полученных во время работы на вальцевой мельнице землевладельца Собанского в с. Хоменках Могилев-Подольского уезда Подольской губернии. Дело о рабочем Мариняке, получившем увечье в 1904 г. во время работы на крупорушке землевладельца Косецкого в с. Корытная Проскуровского уезда

Подольской губернии. Дело о смерти в 1904 г. рабочей Савчук от увечий, полученных на раструсной мельнице землевладельца Долинского на ферме «Чеховке» Балтского уезда Подольской губернии.

Оп. 635.

194. Спр. 4, арк. 135. Сгорела газовая мельница в м. Червоном Житомирского уезда Волынской губ. в августе 1906 г.

195. Спр. 391, арк. 1-4. Сведения о количестве мельниц в Подольской губ. (1905 г.).

Оп. 636.

196. Спр. 391, арк. 1-3. Сведения о количестве мельниц в Волынской губ. (1905 г.).

Оп. 641.

197. Спр. 239, арк. 1-6. О должности городского при конторе «Лазарь Бродский» (1911 г.).

Оп. 645.

198. Спр. 13, арк. 14. Сведения о количестве мельниц в Волынской губ. (1892 г.).

Оп. 791-А.

199. Спр. 28, ч.2, арк. 40-76. О количестве мельниц в Каменецком уезде Подольской губ. из описания уездов за 1841 г.

Оп. 795.

200. Спр.311, арк.28, 30, 83, 87, 88, 96, 102, 104, 106. Описание мельниц в Киевской и Подольской губ. (1845 г.).

Оп. 805.

201. Спр. 211, арк. 1-2. О взрыве, произведенном помещиком фон Эргардиом в с. Бедриковцы Проскуровского уезда Подольской губ. на каменоломне в своем имении для постройки мельницы (1855 г.).

Оп. 806.

202. Спр. 99, арк. 1-2. О выдаче пороха из Киевского артиллерийского гарнизона для добычи камня для строительства мельницы в с. Салькове (1856 г.).

Оп. 814.

203. Спр. 130, арк. 31-32. Отпуск Киевской крепостной артиллерией пороха киевскому купцу В. Бихареву для взрыва каменной горы в с. Буках Сквирского уезда для пристройки к арендуемой им мельницы (1864 г.).

Оп. 846.

204. Спр. 16, арк. 1-2. Продажа мельницы с 1 десятиной земли вдовой статского советника А. Скворцовой из инструкционного имения в с. Сытники Киевской губ. (1896 г.).

205. Спр. 213, арк. 1-5. Сведения о мельницах Волынской губ. (1896 г.).

Оп. 847.

206. Спр. 435, арк. 1-8. Об ограничении работ в ночное время на мельницах в пограничной полосе Волынской губернии, так как шум затрудняет пограничный надзор (1897-1900 гг.).

Оп. 848.

207. Спр. 167, арк. 1. Сведения о паровой мельнице в г. Шепетовка Заславского уезда Волынской губ. (1898 г.).

Оп. 855.

208. Спр. 122, арк. 1-2. О разрешении мещанину Линдейбойму возвратиться на жительство в с. Немерчу Могилевского уезда Подольской губ., откуда он был выселен 3 мая 1882 г. за незаконную аренду мельницы (1905 г.).

Ф. 445. Управління військових поселень Київської та Подільської губерній, м. Умань Київської губ.

Оп. 1.

209. Спр. 202, арк. 1-304. Дело о постройке 2-х деревянных водяных мельниц в с. Красном в округе Киево-Подольских военных поселений на р. Буг (1849 г.).

210. Спр. 203, арк. 1-165. Дело о постройке мельницы в м. Саврани 2-го округа Киево-Подольских военных поселений и об устройстве плотины и каменного шлюза (1851-1860 гг.).

Ф. 484. Київський головний суд, м. Київ.

Оп. 6.

211. Спр.148, арк.65. Киевская губерния. Сведения о том, что помещикам Вытовским принадлежит 3 мельницы (1799 г.).

Ф. 486. Київська палата цивільного суду, м. Київ.

Оп. 3.

212. Спр. 258, арк. 7, 9. Описание мельниц в с. Гавронщина Киевского уезда Киевской губернии (1862 г.).

213. Спр. 259, арк. 1-130. О домашнем духовном завещании поселянина Г.И. Майстренка второбрачной жене и сыну мельницы в г. Умань, 1865 г.

214. Спр.14, арк.1. О наличии водяных и ветряных мельниц в имении помещиков С.П. Пентко и Т.А. Пентко в с. Турбовка, купленного у помещика И.Ф. Миончинского (1863 г.).

215. Спр. 233, арк. 13. Сведения о мельнице в имении помещика И.Ф. Ярошинского в с. Васильевка Липовецкого уезда Киевской губ. (1865 г.).

216. Спр. 259, арк. 1-130. О завещании ветряной мельницы в с. Гереженовка Уманского уезда поселянином Г. Майстренко жене, 1865 г.

217. Спр. 311, арк. 2. О наличии мельниц в имении помещика М.И. Комаровича в с. Кипячка Каневского уезда Киевской губ. (1863 г.).

Оп. 5.

218. Спр. 221, арк. 2-6. Дело об отдаче графом Ф. Л. Струтинским купцу М. Я. Ольшанскому в аренду 3-х мельниц (1847 г.).

219. Спр. 306, арк. 21-24. Контракт на 6-летнюю аренду дворянином Д. С. Пясецким имения помещика Е. Л. Сусалиной в с. Беспечна Уманского уезда Киевской губ., где есть мельница (1854 г.).

220. Спр. 432, арк. 2-5. О разделе имения и мельниц помещика Л. П. Собанского в с. Большой Карашин и д. Малый Карашин между детьми (1862 г.).

221. Спр. 482, арк. 149 зв., 155. Сведения о водяных мельницах в с. Чернетка и в с. Терновка Гайсинского уезда Подольской губ. (1865 г.).

222. Спр. 483, арк. 14, 60, 80 зв. Сведения о мельницах в имении купцов Н.Ф. и А.Ф. Поповых в с. Харлеевка Сквирского уезда Киевской губ. Сведения о мельницах в с. Андрушки Сквирского уезда. Сведения о мельницах в имении помещика Г.А. Богдановича в д. Рудня Радомышлевского уезда. (1866 г.).
223. Спр. 487, арк. 28зв. Ведомости о мельницах в с. Псяровка Бердычевского уезда (1866 г.).
224. Спр. 490, арк. 3, 16 зв., 37зв., 49 зв., 75. Ведомости о 3-х мельницах в д. Старовичи Радомышлевского уезда в имении учителя А.Й. Шарха. Уступочный акт на водяную мельницу в имении отставного подпоручика Д. Д. Непорожного в д. Любомирка Звенигородского уезда, проданную им жене купца М.К. Бургштейна. Контракт на передачу в аренду 4-х водяных и 1-й ветряной мельниц в м. Бышев Киевского уезда помещиком Г.М. Грушецким жене купца и ее детям Р., В., Ю. Немировским. Сведения о мельнице в имении купца И.П. Таранова в д. Маковище Киевского уезда. Сведения о мельницах в с. Забелочье Радомышлевского уезда Киевской губ. (1866 г.).
225. Спр. 492, арк. 27. Сведения о водяной мельнице в д. Новая Гребля Киевского уезда (1866 г.).
226. Спр. 493, арк. 65 зв., 79, 193 зв., 196 зв. Ведомости о мельницах в селах Совки и Андреевка Киевского уезда. Сведения о наличии в имении помещика В.Э. Флиорковского в с. Кирилловка Звенигородского уезда 2-х водяных и 2-х ветряных мельниц. Сведения о принадлежащей Киево-Братскому Богоявленскому монастырю мельницы на Подоле. (1866 г.).
227. Спр. 494, арк. 383, 397. Дело о подтоплении мельницы помещика О.К. Подгорского в д. Николаевка Каневского уезда вследствие повышения помещиком З. Головинским плотины в его имении в м. Стеблев (1866 г.).
228. Спр. 495, арк. 49 зв., 272 зв. Дело о возврате отнятой у гражданина Тульчинского аренды на мельницу в д. Соколовка Уманского уезда. Сведения о наличии мельниц в имении помещика Ф. Ленкевича в с. Крупец Острожского уезда Волынской губернии (1866 г.).

229. Спр. 498, арк. 28, 49, 70, 76зв., 95зв., 115 зв., 151, 270. Сведения о мельницах в д. Маковище Киевского уезда, с. Дубовик Радомышлевского уезда, с. Зозулинцы Бердичевского уезда, с. Вербовка Сквирского уезда, с. Великий Чекрнятин Бердичевского уезда, с. Суцана, д. Яновка и хут. Лозовик Киевского уезда Киевской губ. (1867 г.).

230. Спр. 499, арк. 34 зв. Сведения о 2-х ветряных мельницах в с. Ковалиха Черкасского уезда Киевской губернии. Сведения о мельницах в с. Волчинец Бердичевского уезда Киевской губ. (1867 г.).

231. Спр. 505, арк. 7зв., 49 зв. Сведения о водяной мельнице в имении помещицы А.Й. Глембоцкой в с. Камянка Житомирского уезда Волынской губ. (1867 г.).

232. Спр. 508, арк. 83зв. Сведения о мельницах м. Кагарлык (1867 г.).

233. Спр. 513, арк. 55 зв., 76, 114 зв., 125, 130, 145, 258, 305, 320 зв., 309 зв. Сведения о мельницах в Липовецком, Каневском, Радомышлевском, Сквирском уездах Киевской губ. (1868 г.).

234. Спр. 514, арк. 11. Сведения о мельницах Киевской губ. (1868 г.).

235. Спр. 520, арк. 154 зв., 162 зв. Сведения о мельницах в с. Германовская Слобода Киевского уезда и в с. Терехово Бердичевского уезда Киевской губ. (1868 г.).

236. Спр. 522, арк. 211. Сведения о мельницах в с. Заячковка Уманского уезда Киевской губ. (1868 г.).

237. Спр. 524, арк. 3. Сведения о мельницах в с. Антоновка Уманского уезда Киевской губ. (1868 г.).

Оп. 13.

238. Спр. 20, арк. 1-32. Купчая на продажу женой прусского поданного Шедель купцу Бродскому паровой мельницы в г. Киеве (1870 г.).

Ф. 490. Подільське губернське управління державного майна, м. Кам'янець-Подільський Подільської губ.

Оп. 3.

239. Спр. 36, арк. 214. Сведения о мельницах в с. Касьяновка Балтского уезда Подольской губ. (1866 г.).

240. Спр. 40, арк.1-2. Сведения о 5-ти мельницах в с. Гремячка Летичевского уезда Подольской губ. (1867 г.).

241. Спр. 60, арк. 2-3. Сведения о мельницах в с. Корытная Гайсинского уезда Подольской губ. (1868 г.).

242. Спр. 402, арк. 1-4. Сведения о казенных мельницах в с. Глембовке Ушицкого уезда Подольской губ. (1867 г.).

Оп. 4.

243. Спр. 17. Сведения о наличии в м. Чечельнике Ольгопольского уезда Подольской губ. 4-х мельниц (1798 г.).

Ф. 497. Управитель 4-го Поташнянского удільного маєтку Київського удільного округу, с. Поташня Канівського повіту Київської губернії.

Оп. 1.

244. Спр.31, арк.2-4, 229-301. Контракт купца Файнзильберга с Киевской удельной конторой на аренду 10 мельниц на р. Роси (1878 г.).

Ф. 499. Управитель 6-го Чернобайского удільного маєтку Київського удільного округу, м. Чернобай Золотонішського пов. Полтавської губ.

Оп.1.

245. Спр. 186, арк. 1-68. Циркуляр Главного управления уделов, Управления Киевского удельного имения о внесении в условия контрактов на аренду мельниц особого сбора на нужды мукомольного дела (1902 г.).

Ф. 503. Управління 10-го Тульчинського удільного маєтку Київського удільного округу (1844-1915).

Оп. 1.

246. Спр. 4, арк. 104, 106, 117. Сведения о строительстве новых мельниц в с. Кобыловка Брацлавского уезда Подольской губернии (1852 г.).

Ф. 514. Київська губернська люстраційна комісія, м. Київ.

Оп. 1.

247. Спр. 292, арк. 1-9. О продаже мельниц в Киевском и Радомышлевском уездах Киевской губернии (1868 г.).

248. Спр. 300, арк. 4-78. Сведения о продаже мельниц в Липовецком, Бердичевском, Сквирском, Таращанском уездах Киевской губернии (1868 г.).

Ф. 533. Київський військовий губернатор.

Оп. 1.

249. Спр. 390, арк. 1-10. Дело об отдаче в откуп мельниц, находящихся в ведении Киевской казенной палаты.

250. Спр. 625, арк. 1-4. Переписка с конторой Черноморского флота о взыскании с купца Хаймовича штрафа за поломку мельницы в г. Черкасах при сплаве плотов по р. Днепру (21 июля – 19 августа 1804 г.).

251. Спр. 741. Дело об отдаче казенных мельниц в Киевском и Васильковском уездах на откуп (8-10 декабря 1804 г.).

252. Спр. 771, арк. 254. О сгоревшей водяной мельнице в с. Топильном. Из ведомости о происшествиях в Киевской губернии (1804 г.).

253. Спр. 1248, арк. 1-4. Спор мещан г. Звенигородки Тельяниковых и почмейстера Пащенко за владение мельницей (1811 г.).

Оп. 2.

254. Спр. 1079, арк. 1-4. Жалоба мещанина Пискунова на канцеляриста Киевской палаты гражданского суда Кирша на захват арендуемой им мельницы (1832 г.).

255. Спр. 1402, арк. 1-5. Сведения о мельницах в с. Старосельцы Радомышлевского уезда Киевской губ. (1811-1812 гг.).

256. Спр. 228, арк. 53 зв. Жалоба на городскую думу жителей г. Таращи Орловского и Некрасевича за нарушение контракта (1828 г.).

257. Спр. 1200, арк. 8. Ведомость о числе и доходе мельниц Уманского уезда Киевской губ. (1829 г.).

Оп. 3.

258. Спр. 13, арк. 1-57. Спор за владение общественной мельницей при д. Романовка между казенными крестьянами м. Белгородки и помещиком Германом Головинским (1827 г.).

259. Спр. 61, арк. 1-15. Дело о торгах на аренду 3-х мельниц Киевского приказа общественного призрения на р. Лыбедь и Совке (1827 г.).

260. Спр. 338, арк. 1-5. Жалоба тарашанских мещан Акима Вернигоры, Ивана Кириченка, Григория Хаяна, Тимофея Мальниченка на урядника г. Таращи за самовольное отобрание у них мельниц (1828 г.).

261. Спр. 631, арк. 1. Прошение казенного крестьянина д. Малой Бугаевки Ивана Ляха о возвращении прав на мельницу (1830 г.).

262. Спр. 859, арк. 1-2. Жалоба тарашанских мещан Я. Вернигоры, Г. Махно и других на отнятие их собственных мельниц городскими урядниками (1831 г.).

263. Спр. 1030, арк. 1-8. Прошение Выдубецкого монастыря о починке мельницы (1831 г.).

Оп. 5.

264. Спр. 1092, арк. 4. О нарушении контракта на аренду мельницы, 1827 г.

Ф. 574. Канцелярія старшого фабричного інспектора Київської губ., м. Київ.

Оп. 1.

265. Спр. 7, арк. 1-9. Список паровых мельниц г. Киева с обозначением их владельцев, местонахождения предприятий и сведениями о паровых котлах (1891-1898 гг.).

266. Спр. 64, арк. 12-105. О техническом состоянии, рабочих, условиях труда на паровых мельницах Киевской губ. (1897-1899 гг.).

267. Спр. 101, арк. 186-197. О выдаче разрешений на установку паровых котлов на мельницах Киевской губ. (1898 г.).

268. Спр. 189, арк. 1-2. Правила распорядка рабочих Матусовской мельницы (с. Матусов Киевской губ.) (1889 г.).

269. Спр. 194, арк. 1, 13, 27, 34, 45, 81. О сборе за паровые котлы, установленные на мельницах в Киевской губ. (1899 г.).

270. Спр. 195, арк. 1-7. Образец расчетной книжки, выданной из конторы Телешовской паровой водяной вальцевой мельницы княгини М.М. Горчаковой Васильковского уезда Киевской губ. (1903 г.).
271. Спр.209, арк.1-14. О временном закрытии предприятий (в том числе и мельниц) в Киевской губернии (1900 г.).
272. Спр. 315, арк. 1-3. О постройке паровой мельницы Х. Рапопортом в м. Златополь Чигиринского уезда Киевской губ. без разрешения фабричной инспекции (1900 г.).
273. Спр. 336, арк. 36-168. Правила внутреннего распорядка на паровых мукомольных мельницах Киевской губ. (1900 г.).
274. Спр. 350, арк. 43. Циркуляр Окружного фабричного инспектора Киевского округа от 20 августа 1902 г. о порядке производства работ в праздничные и воскресные дни на мельницах принадлежащих евреям. О составе и количестве рабочих на мукомольных мельницах Киевской губ. (1902 г.).
275. Спр. 353, арк. 12-14, 164-187. Список паровых мельниц г. Киева за 1897-1902 гг.
276. Спр. 354, арк. 4-5. Ведомости о количестве машин, применяемых на мукомольнях Киевской губ. (1901 г.).
277. Спр. 447, арк. 84, 86-89, 98, 151. О взыскании котельного сбора с паровых мельниц Киевской губ. (1901 г.).
278. Спр. 452, арк. 1-17. Переписка с владельцем паровой мельницы Д.Ю. Новофастовским о жалобе рабочего Бедкевича на неправильное его увольнение (1901 г.).
279. Спр. 456, арк. 8, 15, 27, 59, 87. О состоянии штрафного капитала Киевской губ. за 1901 г.
280. Спр. 472, арк. 1, 18. Заявление владельцев паровых мельниц Киевской губ. о закрытии предприятий (1902 г.).
281. Спр. 564, арк. 1-11. О количестве паровых мельниц в Киевской губ. (1903 г.).

282. Спр. 566, арк. 2,3, 9-11, 19. Переписка с владельцами паровых мельниц Киевской губ. о сокращении производств и закрытии предприятий (1903 г.).
283. Спр. 648, арк. 10, 69, 70, 78, 79. Справочные листки с описанием паровых котлов на мельницах Киевской губ. (1904 г.).
284. Спр. 649, арк. 1-6. Книга технического осмотра парового котла на мельнице Коржуева в д. Владиславовке Васильковского уезда Киевской губ. (1903 г.).
285. Спр. 664, арк. 59-60. Заявление владельцев паровых мельниц Киевской губернии об освобождении от котельного сбора ввиду бездействия паровых котлов (1903 г.).
286. Спр. 673, арк. 8, 24, 27, 29, 36. Переписка с владельцами паровых мельниц Киевской губ. об утверждении правил внутреннего распорядка и табелей штрафов (1903 г.).
287. Спр. 791, арк. 1-3. Книга технического осмотра фабричной инспекцией локомобиля на мельнице Л.Ш. Бервасера в Киеве (1904 г.).
- Ф. 575. Канцелярія окружного фабричного інспектора Київського округу, м. Київ. Оп. 1.
288. Спр. 3, арк. 78 зв. Ведомости о паровых мукомольных мельницах Л. Бродского и Н. Хрякова в г. Киеве (1887-1890 гг.).
289. Спр. 4, арк. 26-162 зв. Сведения о паровой мукомольной мельнице Карла Романовича Вержбицкого в г. Житомире (1888 г.).
290. Спр. 5, арк. 26. Сведения о паровой мукомольной мельнице Лазаря Бродского (1890 г.).
291. Спр. 6, арк. 40. Ведомости о числе рабочих и заработной плате на мельнице Карла Вержбицкого в г. Житомире (1889 г.).
292. Спр. 7, арк. 10. Ведомости о числе рабочих на мельнице Р. Вержбицкого в г. Житомире (1892 г.).
293. Спр. 18, арк. 9-12. Сведения о мельницах Подольской губ. (1894-1900 гг.).

294. Спр. 37, арк. 3-4. Циркуляр Министерства финансов и Департамента торговли и мануфактуры за 1898 г. о признании мукомольного, крупяного производств непрерывными.
295. Спр. 39, арк. 11. Правила внутреннего распорядка для рабочих вальцевой мельницы Н.Г. Хрякова в Киеве (1899 г.).
296. Спр. 51 арк. 31. Циркуляр Министерства финансов и Департамента торговли и мануфактуры за 1899 г. о признании мукомольного, крупяного производств непрерывными.
297. Спр. 68, арк. 442. Журнал совещания старших фабричных инспекторов губерний Киевского фабричного округа от 30, 31 марта 1900 г.
298. Спр. 102, арк. 21-26, 27-68, 71-84. О нормальных и сверхурочных работах на мельницах в Киевской, Волынской и Подольской губ., 1899 г.
299. Спр. 165, арк. 455. О замене в мукомольном производстве рабочих христиан «иноверцами» в воскресные дни (1900 г.).
300. Спр. 163, арк. 453. Журнал совещания старших фабричных инспекторов губерний Киевского фабричного округа от 1 и 2 апреля 1900 г.
301. Спр. 185, арк. 243. Чертеж парового котла локомобильной системы паровой мельницы в Петровской экономии графини Е. Ломздорф-Галаган, построенной в 1878 г.
302. Спр. 196, арк. 17. Сообщение старшего фабричного инспектора Волынской губернии отделу промышленности от 7 мая 1902 г. о прекращении работ на мукомольных фабриках.
303. Спр. 201, арк. 5. О покупке котла для паровой мельницы на Магденбургском заводе «Гаретта» в Звенигородке М. Сосновского в 1899 г.
Оп. 623.
304. Спр. 421, арк. 1-4. Сведения о Обществе Олешковской водяной мельницы (1895 г.).
- Ф. 692. Київський округ шляхів сполучення, м. Київ.
Оп. 1.

305. Спр. 29-б, арк. 6-9. Циркуляр Управления внутренних водных путей и шоссейных дорог от 3 января 1903 г. о взятии подписки, засвидетельственной нотариусом, о выполнении всех требований Правления округа у лиц, получающих разрешение на устройство мельниц с плотинами на водных путях округа.

306. Спр. 6900, арк. 2. План плавучих мельниц в г. Могилеве на Днепре и местности, где предполагается строительство (1853 г.).

Оп. 11.

307. Спр. 133, арк. 1-20. Сведения о мельницах Волынской губ., 1892 г.

Оп. 16.

308. Спр. 1, арк. 1-41. Дело о необходимости снести плотину и наплавную мельницу помещика Смотрицкого на р. Случ близ д. Лучинец (Волынская губерния), мешающую судоходству (1851 г.). Дело о разрешении сыну священника Рженетскому построить мельницу на р. Горынь в с. Шубково Ровенского уезда Волынской губ. (1874 г.).

309. Спр. 5, арк. 1-48зв. Сведения о мельницах на реках Киевского отделения (1883 г.).

310. Спр. 6, арк. 1-2. Жалоба помещицы Валиевской на крестьян, самовольно устроивших запруды и мельницы на р. Горынь Волынской губернии (1870 г.).

311. Спр. 9, арк. 1-56. О разрешении крестьянам с. Вышевичей Карпенко и Гриценко построить мельницу на р. Тетерев при условии пропуска судов (1868 г.).

312. Спр. 14, арк. 237. О наплавных мельницах входящих в Округ (1871 г.).

313. Спр. 16, арк. 36. Об устройстве наплавных мельниц на реках Округа в местах не затрудняющих судоходство (1890 г.).

314. Спр. 17, арк. 17-46. О количестве наплавных мельниц на Днепре, Днестре, Самаре (1877 г.).

315. Спр. 22, арк. 1-5. Циркуляр Департамента шоссейных и водных сообщений от 16 февраля 1881 г. о порядке установления и содержания водяных наплавных мельниц на судоходных реках Округа. Есть проект правил (1881 г.).

316. Спр. 49, арк. 2-7. Ведомости о установке водяных мельниц (1889 г.).

Оп. 17.

317. Спр. 47, арк. 1-19. О наплавных мельницах на Днепре, Десне, Соже, Дону, мешающих судоходству и сплаву леса (1854 г.).

Оп. 33.

318. Спр. 26, арк. 1-3. О штрафах за нарушение движения судов на реках Подольской губ. (1898 г.).

Ф. 830. Фонд Терещенко.

Оп. 1.

319. Спр. 289, арк. 137-138. Дело об аренде мельницы в с. Коровинцы Житомирского уезда (1881 г.).

320. Спр. 322, арк. 51-54. Сведения о мельницах в имениях Ф.А. Терещенко (1881 г.).

321. Спр. 332, арк. 25-30. Переписка конторы Коровинского имения (Житомирский уезд Волынской губ.) с Киевской конторой Ф.А. Терещенко об отправке конторой имения 1220 пуд. пшеницы на Гапоновский крупчатый завод (1886 г.).

322. Спр. 365, арк. 1-4. Аренда водяной мельницы жителем г. Лодзи Г. Родером у Ф.А. Терещенко (1890 г.).

323. Спр. 830, арк. 1. План вальцевой мельницы помещика Тритшеле в с. Масловка Каневского уезда Киевской губернии.

Ф. 2090. Окружний фабричний інспектор Харківського округу, м. Харків.

Оп. 1.

324. Спр. 2, арк. 1-41. Постановление Главного по фабричным и горнозаводским делам присутствия от 12 ноября 1901 г. о наложении денежного взыскания на бывшего заведующего мельниц в м. Златополе Чигиринского уезда Ф. Бродского и владельца мельницы в г. Умани Я.Д. Жорницкого за нарушение устава промышленности.

325. Ф. 2162. Управління Харківського навчального округу, м. Харків Слобідсько-Української, з 1835 р. – Харківської губ.

Оп. 1.

326. Спр. 427, арк. 96-104. Смета на постройку мельницы и амбара в с. Журавке Кременецкого уезда Волынской губ. на р. Икве (1830 г.).

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Ф. 2. Канцелярія Київського цивільного губернатора.

Оп. 1.

327. Спр. 1526, арк. 1-9. Сведения о ремонте деревянного моста Киево-Печерской Лавры, сооруженного в 1839 г. на останках дамбы монастырской мельницы на реке Лыбедь (1853, 1866 гг.).

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Ф. 148. Мошногорський Вознесенський монастир Київської духовної консисторії, м-ко Мошни Черкаського повіту Київської губернії.

Оп. 1.

328. Спр. 38, арк. 48 зв., 73. Сведения о водяной мельнице на р. Ирдынь, принадлежащей Мошногорскому монастырю. Из описания Вознесенского и Мошногорского монастырей за 1807 г.

Ф. 420. Чигиринський повітовий суд, м. Чигирин Чигиринського пов. Київської губ.

Оп. 1.

329. Спр. 166, арк. 14 зв. Сведения о водяной мельнице на р. Ирклий возле с. Галагановка дворянина Раковского (1835 г.).

Ф. 548. Чигиринська повітова земська управа, м. Чигирин Чигиринського повіту Київської губ.

Оп. 1.

330. Спр. 30, арк. 44. Сведения о паровой мельнице дворянина Александра Григорьевича Безрадецкого в г. Чигирине Киевской губ.

Ф. 550. Чигиринська міська дума, м. Чигирин Київської губ.

Оп. 2.

331. Спр. 31, арк. 124 зв. Ведомость о паровых мельницах города Чигирина Киевской губ.

Ф. 697. Чигиринський повітовий землемір, м. Чигирин Чигиринського повіту Київської губ.

Оп. 1.

332. Спр. 146, арк. 4 зв. Ведомость о количестве мельниц в помещичьих селах Чигиринского уезда Киевской губ. (1859-1860 гг.).

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Ф. 227. Подільське губернське правління, м. Кам'янець-Подільський.

Оп. 1.

333. Спр. 4488, арк. 49-157. Списки фабрик, заводов и других промышленных предприятий Подольской губ. за 1894-1895 гг.

334. Спр. 4511, арк. 50-52, 79. Ведомость о фабриках и заводах Подольской губ. за 1894 г.

335. Спр. 4512, арк. 61-284. Ведомость о фабриках и заводах губернии за 1894 г.

336. Спр. 4513. Т. 2., арк. 282-380. Ведомости о заводах Подольской губ. за 1894 г.

337. Спр. 4824, арк. 33-96. Книга строительного отделения Подольского губернского правления о фабриках, заводах и других промышленных предприятиях за 1895 г.

Оп. 2.

338. Спр. 12807, арк. 32-160. Ведомости о паровых фабриках и заводах, существующих в Подольской губ. за 1879 г.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ МІСТА КИЄВА

Ф. 17. Київська міська дума.

Оп. 4.

339. Спр. 754. О количестве имеющихся заводов и фабрик г. Киева. 1864.

340. Ф. 189 Київський механічний і чавуноливарний машинобудівний завод «Гретер і Криванек», 1147 справ, 1886-1922 рр. Описи 1-4, каталог.

341. Ф. 233 Київський чавуноливарний і механічний завод фірми «АУТО», 24 справи, 1904-1918 рр. Опис. Рос. і нім. мови.

НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

342. Карта мельниц, винокуренных, маслобойных и пивоваренных заводов Киевской, Подольской, Волынской, Черниговской и Полтавской губерний [Карты] / изд. Л. М. Шахновецкий. 1:[1 050 000]; 25 верст в дюйме. Киев: Типо-Литогр. «Прогресс», 1911. 1 к.: цв., реклама; 50x84 (74x107 см), в обл. 38x28 см.

343. Карта мельниц, винокуренных, пивоваренных, маслобойных и писчебумажных заводов и фабрик Киевской, Волынской, Подольской, Черниговской и Полтавской губерний [Карты] / Т-во «Треугольник»; сост. К. К. Мацянский. – 1:[1 050 000]; 25 верст в дюйме. Киев: Тип. И.И. Чоколова, 1912. 1 к.: цв., рис., герб; 72x106 см + Справочник (383 с.; 21x14 см) // Мацянский К. Справочник к карте мельниц, винокуренных, пивоваренных, маслобойных и писчебумажных фабрик и заводов губерний Киевской, Волынской, Подольской, Черниговской и Полтавской / Т-во «Треугольник»; сост. К. К. Мацянский. К.: Тип. И. И. Чоколова, 1912. – 388 с.

РУКОПИСНІ ФОНДИ ІНСТИТУТУ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА, ФОЛЬКЛОРИСТИКИ ТА ЕТНОЛОГІЇ ІМ. М.Т. РИЛЬБСЬКОГО НАН УКРАЇНИ

Ф. 1. Етнографічна комісія Всеукраїнської академії наук (ВУАН).

Оп. 1.

344. Спр. 35, арк. 1. Програма для збирання етнографічних матеріалів про ступу і жорна.

Ф. 15. Кравченко В. Г.

Оп. 2.

345. Спр. 122, арк. 8-12. Мірошництво. Млин. Мірошник. Заговори, приказки та пісні, що змалбовують становище й роль мірошника в селі.

Ф. 33. Етнографічне товариство.

Оп. 2.

346. Спр. 8, арк. 1. Програма «Мелодії, речитативи, що їх співпають під той час, коли товчуть що в ступі, або коли мелють на жорнах».

Ф. 43. Кабінет антропології та етнології ім. Хв. Вовка.

Оп. 3.

347. Спр. 97, арк. 67-69. Ступа і жорна. М'яло, ковчанка, ступа, жорна, мелодії, коли товчуть на жорнах. Легенди, звичаї, вірування, забобони.

ОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ

348. Журнал Совещания о нуждах мукомольной промышленности. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1912. 226 с.

349. Иллюстрированный альбом Первой Всероссийской мукомольной выставки в Санкт-Петербурге 25 января – 10 февраля 1909 г. Киев, 1909. 66 с.

350. Киевский фабричный округ. Отчет за 1885 г. фабричного инспектора Киевского округа инженера-технолога И.О.Новицкого. СПб.: Изд.Департамента торговли и мануфактур, 1886. 215 с., табл.

351. Материалы по истории переработки зерна. Одесса: Одесское отделение НКЗ, 1925. 134 с.

352. Материалы совещания о нуждах мукомольной промышленности. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1915. 228 с.

353. Михайловский Я. О деятельности фабричной инспекции: отчет за 1885 г. главного фабричного инспектора Михайловского Я. Т., 1886. 97 с.

354. Новицкий И. Отчет за 1885 фабричного инспектора Киевского округа: отчет / сост. И. О. Новицкий. СПб.: «Типография В. Ф. Киршбаума», 1886. 218 с .

355. Обзор новостей по мукомольной промышленности, хлебной торговле и пекарному делу. Киев: Изд. Э. Вурцингера. Тип. А. Давиденко, 1888. 12 с.

356. О вязке и сплавке леса по реке Днепру и его притокам: (§ 4 утвержд. программы): Докл. Судходного отд. Правления Киев. окр. путей сообщ. Киев: Тип. Ун-та Акционер. о-ва Н.Т. Корчак-Новицкого, 1903. 30 с.
357. Описание павильона-мельницы, устроенной высочайше утвержденным Товариществом по устройству мельниц «Антон Эрлангер и К°» [К., 1897]. 46 с.
358. О судоходстве на реке Днестре: Докл. Общ. собранию Одес. отд-ния О-ва содействия рус. торговому мореходству по предмету судоходства по Днестру в теперешнем состоянии этой реки / Сост. Правление Одес. отд-ния О-ва содействия рус. торговому мореходству. Одесса: Тип. «Славянская» М. Я. Городецкого и К°, 1876. 49 с.
359. Отчет о деятельности съезда мукомолов по 1 января 1910 г. СПб., 1910. 212 с.
360. Отчет управления Совету по делам съездов мукомолов за время с декабря 1896 г. по октябрь 1900 г. / Съезды мукомолов. СПб.: Типолитограф. И. Лурье и К°, 1900. 168 с.
361. Отчет «Акционерного общества Киевской паровой мельницы Я. И. Кельбер и С-ья» за период с 1-го июня 1910 г. по 1-е июля 1911 год. Киев, 1911. 21 с.
362. Отчет общества Киевской паровой мукомольной мельницы «Л. Бродский» за 1915-1916 гг. Киев, 1916. 15 с.
363. Отчёт Акционерного общества Киевского машино-строительного и котельного завода «Гретер и Криванек». Киев, 1903-1906. ... за 1901-1902 гг. 1903. 8 с.; ... за 1904-1905 гг. 1906. 8 с.
364. Отчёт Акционерного общества Погребищенской вальцовой мельницы... Тетиев, 1904-1908. Заголовок звітів з 1904-1905 р.: Отчет и баланс... ... за 1903-1904 г. 1904. 14 с.; ... за 1904-1905 г. 1906. 7 с.; ... на 1-е августа 1906 г. 1906. 7 с.; ... на 1-е августа 1907 г.; ... 1906-7 г. 1907. 11 с.; ... на 1-е августа 1908 г.; ... 1907-8 г. 1908. 11 с.
365. Отчёт и баланс Акционерного общества Киевской паровой мукомольной мельницы «Я. И. Кельбер и С-вья». К., 1894-1916. Заголовок звітів з 1913 р.: Отчет Акционерного общества Киевской паровой мельницы «Я. И. Кельбер и С-

вья»... за 1893-1894 операционный год. 1894. [2], 7 с.; ... за 1894-1895 операционный год. 1895. 8 с.; ... за 1895-1896 операционный год. 1896. [2], 8 с.; ... за 1896-1897 операционный год. 1897. 7 с.; ... за 1897-1898 операционный год. 1898. 9 с.; ... за 1898-1899 операционный год. 1899. 9 с.; ... за 1899-1900 операционный год. 1900. 9 с.; ... за 1901-1902 операционный год. 1902. 7 с.; ... за 1902-1903 операционный год. 1903. 7 с.; ... за 1903-1904 год. 1904. 7 с.; ... за период с 1-го июля 1913 года по 1-е июля 1914 года. 1914. 21 с.; ... за период с 1-го июля 1914 года по 1-е июля 1915 года. 1915. 21 с.

366. Отчет о деятельности Совета съездов мукомолов по 1-е января 1911 г. СПб., 1911. 337 с.

367. Отчет о деятельности Киевского губернского статистического комитета за 1886 г. Киев, 1887.

368. Отчет о деятельности Киевского губернского статистического комитета за 1892 г. Киев, 1893.

369. Отчет о деятельности Киевского губернского статистического комитета за 1893 г. Киев, 1894

370. Отчет о деятельности. Киевского общества сельскохозяйственной промышленности за 1901 г. (XXVI). Киев, 1902.

371. Расчетная книжка, выданная из конторы Масловской водяной с паровым вспомогательным двигателем мукомольной мельницы Н.Ф. Муравьевой-Апостол в с. Масловка Каневского уезда Киевской губернии. Киев, 1911. 55 с.

372. Сборник строительных постановлений для города Киева. Собрано из законов, циркуляров, решений Прав. Сената и обязательных постановлений Городской Думы по 1881 г. Включительно. Справочная книжка для домовладельцев, строителей и полиции. Составил архитектор В. Николаев. Киев: тип. Г. Г. Иванова, 1882. 81 с.

373. Свод законов Российской империи, дополненный по продолжениям 1906, 1908, 1909 и 1910 гг. и позднейшими узаконениями 1911 и 1912 гг.: неофиц. изд. / Сост. Н. Е. Озерецковский, П. С. Цыпкин; Под ред. А. А. Добровольского. 2-е изд.

СПб.: Законоведение, Кн.1. Т. I–IV. 1913. 2776 с.; Свод законов Российской империи, дополненный по продолжениям 1906, 1908, 1909 и 1910 гг. и позднейшими узаконениями 1911 и 1912 гг.: неофиц. изд. / Сост. Н. Е. Озерецковский, П. С. Цыпкин; Под ред. А. А. Добровольского. 2-е изд. СПб.: Законоведение, Кн. 2. Т. V–IX. 1913. 2756 с.; Свод законов Российской империи, дополненный по продолжениям 1906, 1908, 1909 и 1910 гг. и позднейшими узаконениями 1911 и 1912 гг.: неофиц. изд. / Сост. Н. Е. Озерецковский, П. С. Цыпкин; Под ред. А. А. Добровольского. 2-е изд. СПб.: Законоведение, Кн. 3. Т. X–XIII. 1913. 2130 с.

374. Свод отчетов фабричных инспекторов за... [2-ю половину 1900-1914] год. Изд. ежегодное. Санкт-Петербург. (М-во торговли и пром-сти. Отд. пром-сти), 1900-1915 гг.

375. Статистические ведомости к обзору Киевской губернии за 1887 г. Киев, 1887.

376. Стенографический отчет по съезду мукомолов, бывшему при обществе с 15 по 23 февраля 1888 г. Москва: Тип. А. А. Левенсон, 1888. 242 с.

377. Тариф на мукомольные, крупчатые и рисовые мельницы, крупорушки (дерки) в России. СПб. 1912.

378. Тильман Л. Подробное руководство к установке и постройке паровых котлов всех лучших систем, с подробным расчетом паровиков, дымогарных труб, арматуры и прочее, с указанием надежных предохранительных правил против взрыва, а также с указанием на рациональное утилизирование топлива и на новейшие усовершенствования в отоплении паровых котлов сжиганием дыма — чистейшего и лучшего горючего материала» // Технический обзор. Иллюстрированный журнал новейших открытий, изобретений и усовершенствований по всем отраслям заводско-фабричной промышленности». СПб., 1896-1902, 40 с., 400 политипажей.

379. Труды местных комитетов о нуждах сельской промышленности. VIII. Волынская губерния. СПб., 1903; Труды местных комитетов о нуждах сельской промышленности. Киевская губерния. СПб., 1903.
380. Труды местных комитетов о нуждах сельской промышленности. XXI. Подольская губерния. СПб., 1903.
381. Устав акционерного общества Киевской паровой мукомольной мельницы. Киев, 1906. 21 с.
382. Устав акционерного общества Киевской паровой мукомольной мельницы. Киев, 1983. 23 с.
383. Устав Погребищенской вальцевой мельницы. Киев, 1903. 32 с.
384. Устав товарищества для устройства мукомольных мельниц и торговли мельничными машинами. СПб., 1886.
385. Устав акционерного общества Киевской паровой мельницы «Я.И. Кельбер и С-ья». Киев, 1910. 34 с.

ДИСЕРТАЦІЇ ТА АВТОРЕФЕРАТИ ДИСЕРТАЦІЙ

386. Алавердов Э. Внешняя торговля России через порты Черного и Азовского морей в конце XIX – начале XX вв.: дисс... канд. ист. наук. Ростов на Дону, 1975.
387. Баранова А. Развитие архитектурно-строительной документации в дореволюционной России (XIX – начало XX вв.): дис. ... канд. ист. наук. Моск. гос. ист.-арх. ин-т. Москва, 1984. 259 л.
388. Барер Г. Просеивание продуктов размола на мучных ситах: дис. ... канд. техн. наук. Одес. ин-т технологии зерна и муки. Одесса, 1939. 100 с.
389. Білецький П. Іноземне підприємництво в Подільській губернії (1861-1917 рр.) [Текст]: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2016. 20 с.
390. Бундак О. Аграрний розвиток Волинської губернії в 1795–1861 рр.: автореф. дис.... на здобуття наук ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Львів, 1999. 16 с.

391. Буравський О. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX століття: соціально-економічне становище та культурний розвиток: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернів. Нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2003. 20 с.
392. Буравський О. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Соціально-економічне становище та культурний розвиток: дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. Київ, 2003. 208 с.
393. Гордуновський О. Поміщицькі господарства Правобережної України в умовах розвитку товарно-грошових відносин у першій половині XIX ст.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаський інженерно-технологічний інститут. Черкаси, 2000. 166 с.
394. Горенко Л. Еволюція поміщицьких господарств Правобережної України кінця ХУІІІ – початку ХХ ст. (на матеріалах Кам'янського маєтку Давидових): дис.... канд. іст. наук.: 07.00.01. Черкаський інженерно-технологічний інститут. Черкаси, 1997. 170 с.
395. Данилюк А. Традиційне житлово-господарське будівництво Українського Полісся (становлення та еволюція): дис.... канд. іст. наук: 07.00.05. Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. Ін-т народознав. Львів, 1998. 156 с.
396. Денисик Г. Антропогенні ландшафти Правобережної України: історико-географічний аналіз, регіональні структури, оптимізація: автореф. дис... д-ра геогр. Наук: 11.00.11. Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 1999. 32 с.
397. Єсюнін С. Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: соціальна інфраструктура, адміністративний та економічний аспекти: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. Кам'янець-Подільськ, 2011. 20 с.
398. Эйнох Е. Развитие русского крупчатого помола: дис. ... канд. техн. наук. Одес. ин-т инженеров мукомол. пром-сти и элеватор. хоз-ва им. И. В.Сталина. Одесса, 1950. 356 с.

399. Задорожнюк А. Ремісниче та фабрично-заводське виробництва в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст.: історичний аспект: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Кам'янець-Подільський держ. ун-т. Кам'янець-Подільський, 2007. 240 с.
400. Заяц И. Водяные и ветряные мельницы Северо-Западного региона России: история и перспективы сохранения: дис. ... канд. архитектуры, спец. 18.00.01. СПб., 2007. 167 с.
401. Золотов В. Внешняя торговля России через порты Черного и Азовского морей в конце XVII-XIX вв.: дисс... докт. ист. наук. Ростов на Дону, 1966.
402. Іванчишен В. Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку XXI ст.: побутовий та сакральний виміри: автореф. дис... на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук: 07.00.05. Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського. Київ, 2016. 21 с.
403. Ігнат'єва Т. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України наприкінці XVIII – 50-ті роки XIX ст.: автореф. дис... канд. іст. наук. Чернівці. 2005. 17 с.
404. Лаврик О. Антропогенні ландшафти річища та заплави Південного Бугу: автореф. дис. ... канд. геогр. наук: 11.00.01. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2011. 21 с.
405. Лебедев Г. Украинская архитектура 1920-начала 1930-х гг. Основные тенденции развития: автореф. дис. канд. архитектуры. Киев, 1971. 23 с.
406. Левицький В. Церковне землеволодіння на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX століття: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Тернопіль, 2006. 228 с.
407. Лень А. Розвиток наукового-технічного прогресу в харчовій промисловості українських губерній Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.: дис.... канд. іст. наук: 07.00.07. Кіровоградський національний технічний університет. Кіровоград, 2013. 205 с.

408. Лобко О. Поміщицькі маєтки Правобережжя в умовах соціально-економічної трансформації 1831-1917 років (за матеріалами володінь графів Потоцьких): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Національний ун-т «Києво-Могилянська академія». Київ, 2008. 275 с.
409. Мамалыга А. Капиталистическая эволюция помещичьих и крестьянских хозяйств Подольской губернии в пореформенный период (1861-1900 гг.): дисс... канд. истор. наук: 07.00.02. Каменец-Подольский, 1978. 192 с.
410. Михайлик А. Розвиток сільського господарства, промисловості і торгівлі Подільської губернії в ринкових умовах 1861-1914 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2006. 20 с.
411. Москалюк М. Розвиток харчової промисловості на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Тернопіль, 2005. 219 с.
412. Москалюк М. Обробна промисловість Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст.: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. Тернопіль, 2011. 470 с.
413. Павлюк В. Вплив шляхетських родів Волині на соціально-економічний та культурний розвиток краю в XIX ст.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2000. 165 с.
414. Петренко О. Панський маєток на Східному Поділлі наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.: соціально-економічні та етно-національні відносини: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. 219 с.
415. Пономарев Н. История техники мукомольного и крупяного производства. Первобытно-общинный и рабовладельческий строй: автореф. дис. ... канд. техн. наук. ОТИ им. М.В. Ломоносова. Одесса, 1954. 15 с.
416. Прищепа О. Міста Волині в другій половині XIX – на початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Чернівці, 2003. 20 с.

417. Решетченко Д. Хлібна торгівля Правобережної України (1796-1853 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Ін-т історії України НАН України. Київ, 2009. 20 с.
418. Рогатко С. Крупные предприниматели в пищеперерабатывающих отраслях промышленности России во второй половине XIX – начале XX вв.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Москва, 2010. 378 с.
419. Романюк Н. Сільське підприємництво доби капіталістичної модернізації України: 1861-1914 рр.: автореф. дис... докт. іст. наук: 07.00.01. Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2014. 38 с.
420. Романюк Н. Сільське підприємництво доби капіталістичної модернізації України: 1861-1914 рр. Дис. д-ра іст. наук: 07.00.01, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2014. 400 с.
421. Рудь О. Панська садиба на Правобережній Україні: економічний та соціально-культурний аспекти (друга пол. XIX – поч. XX ст.): дис. ... канд. іст. наук. Переяслав-Хмельницький, 2013. 211 с.
422. Соловійова Т. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Київський ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 1997. 210 с.
423. Суліменко О. Німці Волині (кінець XVIII – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05. Київ, 2002. 16 с.
424. Темірова Н. Соціально-економічна еволюція поміщицтва України в 1861-1917 рр.: автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01. Донецький нац. ун-т. Донецьк, 2003. 35 с.
425. Фёдорова Л. Мукомольное производство России в конце XIX – начале XX вв.: (Методы обработки статистических и справочно-информационных изданий): канд. дис.: 07.00.09. Москва, 1993. 249 с.
426. Федорова Л. Мукомольное производство России в конце XIX – начале XX вв. (методы обработки статистических и справочно-информационных изданий): автореферат дис. ... канд. ист. наук: 07.00.09. Москва, 1993. 23 с.

427. Шахрай Т. Господарська, громадсько-політична та культурна діяльність дворян і поміщиків Волині наприкінці XIX – початку XX ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Черкас. Нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. Черкаси, 2009. 20 с.
428. Якимчук О. Шляхта Рівненського повіту в соціально-економічному та культурному житті краю кінця XVIII – початку XX ст.: автореф. дис... іст. наук: 07.00.01 «Історія України». Київ, 2008. 13 с.

ДОВІДКОВО-СТАТИСТИЧНА ЛІТЕРАТУРА

429. Адрес-календарь Киевской губернии на 1888 год, с адресами квартир и алфавитным указателем фамилий / Изд. Киев. Губерн. Стат. Ком. Киев: Тип. Губерн. Правления, 1888. 152 с.
430. Адрес-календарь и справ. кн. Киевской губернии на 1888 год / Под ред. В. Г. Мозгового. Киев, 1888. 266 с.
431. Адрес-календарь Волынской губернии на 1892 год / сост. под ред. И. Ф. Мацкевича, чл.-секретаря Губернского стат. ком. Житомир: Тип. Губ. Правления, 1891. 238 с.: табл.
432. Адресная книга фабрично-заводской и ремесленной промышленности всей России. Под ред. А.В. Погожева. Спб.: Тип. М.Д. Ломкобского, 1905. 862 с.; Адресная книга фабрично-заводской и ремесленной промышленности всей России. Под ред. А.В. Погожева. Изд. 2-е, испр. и доп. М.-Спб., 1907. 1092 с.
433. Адресная-справочная книга города Каменца и его уездов. Каменец-Подольский: изд. жур. «Польза», 1913. 40 с.
434. Адресная книжка Житомира с приложением таблицы города, домов и его предместий, служащей объяснением городского плана, изданного Западнорусским книжным магазином. Житомир, 1912. 258 с.
435. Андреев П. Иллюстрированный путеводитель по Юго-Западным Казённым железным дорогам. Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1898. 560 с.; Андреев П. Иллюстрированный Путеводитель по Юго-Западным казенным Железным

Дорогам. МПС, Юго-Западные железные дороги. 2-е изд. Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1899. 512 с.: ил.

436. Банкии акционерные торгово-промышленные предприятия, оперирующие в России за последний отчетный год... [1898-1899 и 1899-1900 и 1900-1901]. Справ. книга. Спб.: Крайз, 1901-1902 гг.

437. Бублик В. Путеводитель по Киеву и его окрестностям с адресным отделом, планом и фототипическими видами г. Киева. Изд. 1-е. (1888); 2-е. (1890); 3-е. (1894); 4-е. (1897); 5-е. (1905); 7-е. (1906). Киев: Тип. С. В. Кульженко.

438. Весь Киев: Адрес. и справ. кн. на [1899-1915] год. Киев: С. М. Богуславский, 1899-1915. На [1899-1902] год изд. М. Л. Радомирского и А. А. Рогозинского; на 1903 г. изд. Н. Я. Шампаньера; на 1904 г. изд. Д. Н. Трахтенберга; на [1905-1915] годы изд. С. М. Богуславского.

439. Весь Киев в кармане: Адрес. и справ. кн. на [1909-1912] год. Киев: Ф. Л. Иссарлис, 1909-1912; Весь Киев в кармане: Ил. путеводитель по Киеву и справоч. книжка. Киев: Г. Таценко, 1902. 132 с.: ил., 2 вкл. л. Изд. 2-е доп. Киев: Кибальчич, 1906. 126 с.: ил., 8 пл. карт.; Весь Киев в кармане: Путеводитель с адрес-календарем, ист. описанием Киева и анекдотами. Киев: С. Гомолинский, 1893. 108 с.

440. Весь Юго-Западный край: Справ. кн. торгово-пром. и фабрич.- завод. предприятий, административ. учреждений и крупн. землевладений в губерниях Киев., Волын. и Подол. Изд. 2-е. Киев: С. М. Компанеец, 1907. 1068 с.; Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям / Юго-Зап. отд-ние Рос. экспорт. палаты; сос. М. В. Довнар-Запольский; под ред. А. И. Ярошевича. Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. 1115 с.; Весь Юго-Западный край: Справ. и адрес. кн. по Киев., Волын. и Подол. губерниям / Сост. Юго-Зап. отд-нием Рос. экспорт. палаты под общ. наблюдением М. В. Довнар-Запольского и под ред. А. И. Ярошевича. Киев: Т-во Л. М. Фиш и П. Е. Вольсов, 1914. 1120 с.

441. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации: торгово-промышленный адрес-календарь Российской империи. СПб.: А. С. Суворин, 1895-1902. В отд. изд. Подзаг.: Адрес-календарь Российской империи [1899 год]. Т. 1. 1899. 322 с. Т. 2. 1899. 180 с.
442. Волынский народный календарь на 1891 г. Издательство Ф. И. Досинчука. Житомир, 1890. 174 с.
443. Волынский губернский статистический комитет. Труды Волынского губернского статистического комитета Отдел исторический и геологическо-геогностический / Волынский губ. статистический ком. 1867. 364 с.: ил.
444. Календарь на 1909 год. Справочная и адресная книга г. Киева: (год издания шестой). Издание Правления Общества Скорой Медицинской помощи в Киеве. Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1909. 198 с.; Календарь на 1910 год. Справочная и адресная книга г. Киева: (год издания шестой). Издание Правления Общества Скорой Медицинской помощи в Киеве. Киев: Тип. С.В. Кульженко, 1910. 816 с.; Календарь на 1911 год. Справочная и адресная книга г. Киева: (год издания шестой). Издание Правления Общества Скорой Медицинской помощи в Киеве. Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1911. 549 с.
445. Календарь для мукомолов. (Справочная книга по мукомолью). СПб.: Радциг А. А., 1904. 376 с., табл.
446. Календарь Юго-Западного края на 1873 г. / Ред. и изд. В. Борисов и А. Чубинский. Киев: Губ. тип., 1872. 704 с.
447. Карманный иллюстрированный путеводитель по г. Киеву и его окрестностям. Киев: С. М. Богуславский, 1906. 168 с.: 1 вкл.л. пл.
448. Киев. Специальный сборник торгово-промышленных фирм для справок по всем отраслям коммерции и профессий. Все важные адреса, справки и сведения. Иллюстрированный путеводитель. Киев: Издание Г. К. Т. Типография Т. Мейнандера, 1904. 236 с.
449. Киевский справочный ежегодник с календарем и адресами домовладельцев города Киева на [1884-1885] год. Год изд. 1-2. Киев: В. Д. Бублик, 1883-1884.

450. Киевский календарь на 1901 год: (Простой). Киев: Изд. В. Д. Бублика, 1900. 359 с.; Киевский календарь на [1884-1895] год. Год изд. [1-12] / Ред.-изд. В. Фабрициус. Киев, 1883-1894 гг.; Киевский календарь на [1893-1894] год. Киев: Ф. Иогансон, 1893г.; Киевский календарь на [1896-1898, 1900-1910] год. Киев, 1895-1909, 1896-1898 гг. изд. В. Д. Бублика и А. Ярмоловича; 1909-1910 гг.: Изд-во «Реформа».
451. Коммерческая Россия. Фабрично-заводская статистика. Сост. по офиц. сведениям Департамента торг. и мануфактур. Изд. 2-е, испр. и доп. Москва, 1913. 744 с.
452. Материалы для исследования Подольской губернии в статистическом и хозяйственном отношениях. Каменец-Подольск, 1873. 226 с., 2 л. табл.
453. Материалы по аграрно-экономическому исследованию Юго-Западного края. Гайсин, 1909. 178 с.
454. Материалы для статистики паровых двигателей в Российской империи. СПб. (Центр стат. ком.), 1882. 285 с.
455. Материалы по статистике хлебной производительности в Европейской России за пятилетний период, с 1870 по 1874 год. СПб., 1880. 314 с.
456. Материалы по статистике хлебной торговли. СПб. М-во финансов. Департамент торговли и мануфактур, 1899. Вып. 1-5.
457. Материалы для исследования Подольской губернии в статистическом и хозяйственном отношениях / [Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел]. Каменец-Подольск: Тип. Губ. упр., 1873. 235 с.
458. Музей народної архітектури та побуту УРСР: Фотопутівник / Авт.-упорядник: А. Матвієнко (керівник), С. Верговський, Н. Зозуля, С. Смолінський, М. Ходаківський, С. Щербань. Фото: С. Крячко та М. Голяк. Київ: Мистецтво, 1981. 94 с., іл.
459. Мукомольное дело в России: настольная справочная книга для мукомолов, мельнично-строительных фирм, машиностроительных заводов с рядом статей о положении мукомольного дела в России, большим статистическим отделом:

мельницы всей России и справочным отделом, извлечения из законодательства по мукомольному делу. Одесса, 1909. 592 с.; Мукомольное дело в России. Настольная справочная книга для мукомолов, мельнично-строительных фирм, машиностроительных заводов, инженеров, техников, крупчатников, агентов, хлебных и пароходных контор, страховых обществ и банков, с рядом статей о положении мукомольного дела в России, большим статистическим отделом: Мельницы всей России. Полное описание в техническом и коммерческом отношениях свыше 2000 русских мельниц с указанием личного состава руководителей и справочным отделом: Извлечения из законодательства по мукомольному делу. Изд. 2-е, испр. и доп. Одесса, 1912. 657 с.

460. Наумовский Г. Иллюстрированный путеводитель по г. Киеву, с планом г. Киева. Киев: Г. И. Индржишек, 1914. 64 с.: ил.

461. Обзор Киевской губернии за... [1876-1878, 1880-1888, 1891-1914] г. Киев, 1877-1914.

462. Обзор Волынской губернии за [1883-1915] г. Житомир: Волынская Губернская Типография.

463. Обзор Подольской губернии за [1886-1913] г. Приложение ко всеподданнейшему отчету Подольского губернатора. Каменец-Подольский: Губернское правление.

464. Общество Юго-Западных железных дорог. Экономическое исследование района Новоселицких ветвей. Киев: Тип. В. Кульженко, 1890. 521 с.

465. Окончательные данные об урожае хлебов в Подольской губернии в 1912 году / Сост. И. А. Юрченко, А. Г. Гаженко; Под ред. и с предисл. С. Осинского; Подол. губерн. земство. Отд. текущей статистики. Каменец-Подольский: Тип. Подол. губерн. правления, 1913. 38 с.; Окончательные данные об урожае хлебов в Подольской губернии в 1913 году / Подол. губерн. зем. управа. Оцен.-стат. отделение. Каменец-Подольский: Тип. Подол. губерн. правления, 1915. 78 с.

466. О посеве и урожае хлеба в Подольской губернии за 1874 год: Ведомость № 1: О фабриках и заводах в Подольской губернии за 1874 год. Каменец-Подольский, 1874.
467. Опис Подільської губернії 1830 р. / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, Центр дослідж. Історії Поділля; [уклад., авт. ступ. ст. А. Б. Задорожнюк, С. А. Копилов]. Кам'янець-Подільський, 2012. 58 с.
468. Описи Подільської губернії кінця XVIII – початку XIX ст. / [уклад., авт. ступ. ст. А. Б. Задорожнюк, С. А. Копилов]. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. 123 с.: табл., карти, плани.
469. Общедоступный Юго-Западный календарь... Киев: Изд. Т. Губанова. Тип. И. Чоколова, 1905-1916. ...на 1906 г. 1905. 80 с.; ...на 1907 г. 1906. 80 с., 2 л. портр., 1 л. карт.; ...на 1908 г. 1907. 80 с.: ил., карт.; ...на 1909 г. 1908. 80 с.; ...на 1910 г. 1909. 80 с.: ил.; ...на 1912 г. 1911. 80 с., 1 л. картр., 1 л. ил.; ...на 1913 г. 1912. 80 с., 2 л. карт., портр.; ...на 1914 г. 1913. 80 с., 8 л. ил., 1 л. портр., 1 л. карт.; ...на 1917 г. 1916. 80 с., 1 л. ил.
470. Орлов П. Указатель фабрик и заводов Европейской России и Царства Польского: Материалы для фабрично-заводской статистики / Сост. по офиц. сведениям Департамента Торговли и Мануфактур П.А. Орлов. СПб.: Тип. братьев Пантеевых, 1881. 753 с.; Орлов П. Указатель фабрик и заводов Европейской России и Царства Польского: Материалы для фабрично-заводской статистики / Сост. по офиц. сведениям Департамента Торговли и Мануфактур П.А. Орлов. Изд. 2-е, испр. и доп. СПб.: Тип. Р. Голики. 1887. 824 с. ; Орлов П. Указатель фабрик и заводов Европейской России и Царства Польского: Материалы для фабрично-заводской статистики / Сост. по офиц. сведениям Департамента Торговли и Мануфактур П. А. Орлов и С. Г. Будагов. Изд. 3-е, испр. и значит. доп. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1894. 827 с.
471. Памятная книжка Киевской губернии на [1856-1858, 1890-1915]. С прил. адрес-календаря губ. Год изд. [1-33]. Киев: Киев. губерн. стат. ком., 1856-1915.

472. Памятная книжка Волынской губернии на [1886-1917]. С прил. адрес-календаря губернии / Под ред. И. Ф. Мацкевича, И. И. Леонтьева, Е. Д. Гринева. Житомир: Волынск. губерн. стат. ком., 1886-1917.
473. Памятная книжка Подольской губернии на [1859, 1885, 1888, 1895, 1900, 1904, 1909, 1911]. С прил. адрес-календаря губернии / Под ред. М. Г. Душенькевича, В. В. Филимонова. Каменец-Подольск: губерн. стат. ком., 1859-1911.
474. Перечень внутренних водных путей Европейской России / Издание Стат. отдела Мин. Путей Сообщения. СПб., 1892. 252 с.
475. Перечень фабрик и заводов за 1905 г. / Под ред. Лангового и Михайловского. СПб.: Изд. Министерства финансов, 1897.
476. Подольская губерния. Составил Генерального штаба капитан Тверитинов. СПб.: Изд. при 1-ом отделении Департамента Генерального штаба, 1849. 255 с.: 16 л. табл.
477. Пожары в Российской империи в 1883-1887 годах и свод данных за 28 лет. Временник Центрального Статистического Комитета МВД. 1889. № 13. СПб.: Изд. ЦСК МВД, 1889. 180 с.
478. Практический иллюстрированный путеводитель по г. Киеву. С приложением плана города и фототип. видов Киева. Изд. 2-е, испр. и доп. Киев: Изд. Ч. А. Ящевского, 1913. 196 с.: 33 табл.
479. Путеводитель по городу Киеву со справочным отделом / М. И. Трифонов. Киев, 1914. 167 с. Приплетена кн.: Весь Киев в кармане: адрес. и справоч. книжка. 1911 г. / Издание Ф. Л. Иссерлиса. Киев: Тип. Я. . Неймана и К., [1911]. 516 с.
480. Путеводитель по Киеву с каталогом Киевской с.х. и пром. выставки 1897 года. Киев: М. Л. Радоминский, 1897. 132 с.
481. Россия в конце XIX в. / Под общ. Ред. В. И. Ковалевского; Министерство финансов. Брокгауз-Ефрон. СПб., 1900. 968 с.: карты.

482. Сборник статистических сведений по Киевской губернии за 1859 год. С адрес-календарем лиц, служивших в губернии на 1861 г. Изд. Киевского Губ. Стат. ком. Киев: Тип. Губ. Правления, 1861. 284 с.
483. Сборник сведений о действующих в России акционерных обществах и товариществах на паях. СПб.: Отд. торговли М-ва торговли и пром-сти, 1911. 249 с.
484. Сборник сведений о Подольской губернии: Вып. I. – Каменец-Подольск: Подол. стат. ком., 1880. 214 с.; Сборник сведений о Подольской губернии. Вып II. Каменец-Подольский: Подольский губ. стат. ком., 1882. 153 с., табл.; Сборник сведений о Подольской губернии. Вып. III. Каменец-Подольский: Подольский губ. стат. ком., 1884. 103 с., табл.
485. Сборник сведений о действующих в России торговых домах. СПб., 1912. 454 с.
486. Сборник сведений по Европейской России за 1882 год. СПб., 1884. 295 с.
487. Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей / Изд. врем. комис. для разбора древн. актов при Киев., Подол. и Волын. генерал-губернаторе. К., 1874. 420 с.
488. Сведения о торговых домах, действовавших в России в 1892 году / Министерство фин. Деп. торговли и мануфактур. СПб.: тип. В. Кишбаума, 1893. 212 с.
489. Сведения об акционерных компаниях, обществах взаимного страхования и биржевых артелях, действовавших в России в 1891-1892 гг. СПб., 1894. 89 с.
490. Свод статистических сведений по сельскому хозяйству России к концу XIX века. С прил. атласа картогр. и диагр. СПб., 1902-1903. Вып.1. 213 с.; Вып. 2. 147 с.
491. Свод данных о фабрично-заводской промышленности в России за... [1867-1888, 1885-1887, 1888-1893, 1897] год. Спб. (М-во финансов. Департамент торговли и мануфактуры. Материалы торг.-пром. статистики), 1889-1900 гг.
492. Свод статистических данных о действующих в Европейской России мельницах. СПб., 1895. 58 с.

493. Свод статистических данных по фабрично-заводской промышленности с 1887 по 1926 гг. Часть первая. Промышленность 1900 года. Москва: ГИЗ, 1929. 325 с.
494. Свод данных о фабрично-заводской промышленности в России за 1885-1887 года. Издание Департамента торговли и мануфактур. СПб., 1889. 114 с.; Свод данных о фабрично-заводской промышленности в России за 1885-1889 годы. СПб.: Издат. Департамента торговли и мануфактур, 1889-1891. 341 с.
495. Сельское хозяйство, фабричная промышленность и занятия населения Российской империи. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1913. 154 с.
496. Свирский К. Практический иллюстрированный путеводитель по г. Киеву. Изд. 4-е. Киев: Ч. Ящевский, 1901. 200 с.: ил., пл.
497. Список фабрикантам и заводчикам Российской империи 1832 г. // Сост. в департаменте Мануфактур и Внутренней Торговли. СПб., 1833. 859 с.
498. Список фабрик и заводов Европейской России. СПб.: Изд-во Министерства Финансов, 1903. 838 с.; Список фабрик и заводов России 1910 г. По официальным данным фабричного, податного и горного надзора. СПб.: Тип. И. Г. Брауде, 1912. 1034 с.; Список фабрик и заводов Российской империи. Сост. по офиц. сведениям Отд. пром-сти М-ва торговли и пром-сти под ред. В. Е. Варзара. СПб.: Тип. В. Ф. Киршбаума, 1912. 720 с.
499. Списки предприятий производства, количество и вид выделяемой продукции и т. д. Фабрики и заводы всей России. Сведения о 31523 фабриках и заводах. Киев: Фиш, 1913. 1881 с.
500. Список мукомольных мельниц России в 1908 году, Ч. 1. Товарные мельницы. СПб., 1909. 64 с.
501. Справочник по хлебной торговле. СПб., изд. Отд. Торговли М-ва торговли и пром-сти, 1911. 802 с.
502. Спутник по Киеву: Ил. путеводитель по Киеву и его окрестностям. С адрес. отд., фототип. видами и пл. г. Киева. Изд. 1-е (1902); изд. 2-е (1904); изд. 3-е

(1906); изд. 4-е (1908); изд. 5-е (1909); 6-е (1910); изд. 7-е (1912); изд. 8, испр. и доп. Д. Марголиным. Киев: С. М. Богуславский, 1912. 326 с.

503. Средний сбор хлебов и картофеля за десятилетие 1883-1892 гг. в 60 губерниях Европейской России по отношению к народному продовольствию. Временник Центрального Статистического Комитета МВД. 1894. № 34. СПб.: Изд. ЦСК МВД, 1894. 142 с.

504. Статистический временник Российской империи. Серия I. Вып.1. СПб.: Изд. Центр. стат. ком. МВД, 1866. 1917 с.

505. Статистические ведомости к обзору Киевской губернии за 1887 г. Киев, 1887; Статистические ведомости к обзору Киевской губернии за 1891 г. Киев, 1891.

506. Статистические сведения о фабриках и заводах по производствам, необложенным акцизом за 1900 год. Сост. по поручению. Отд. пром-сти под ред. В. Е. Варзара. СПб. (М-во финансов. Отд. пром-сти), 1903. 615 с.

507. Статистические сведения по обрабатывающей фабрично-заводской промышленности Российской империи за 1908 год. По поручению министра торговли и пром-сти за собиранием сведений наблюдал и разраб. материалов руководил В. Е. Варзар. СПб., 1912. 494 с.; 7 л. диагр и карт.

508. Статистика несчастных случаев с рабочими в промышленных заведениях, подчиненных надзору фабричной инспекции за годы с 1901 по 1909. СПб.: Изд. Министерства финансов, Министерства торговли и промышленности, 1903-1911.

509. Тарановский Н. Топографическо-статистические материалы с приложением 4-х карт Юго-Западного края: (Киевская, Подольская и Волынская губернии): Геогр. положение края, его границы, губернии, уезды, города, станы и волости, с указанием пунктов станowych квартир, волостных правлений и обывательских почт. станций. Проселоч., почт., шос., ж. д. и вод. пути. Телегр. и почт. учреждения и некоторые общ. стат. сведения Юго-Зап. края: Сост. по офиц. сведениям корпуса воен. топографов штабс-кап. Тарановский. Киев: тип. Штаба Киев. воен. окр., 1882. 324 с., 5 л. табл., карт.

510. Тарановский Н. Путеводитель. Киев и его окрестности с топографическим планом и видами Киева. Киев: Типография штаба Киевского военного округа, 1884. 138 с.
511. Тарановский Н. Город Киев и его окрестности с топографическим планом, адрес-календарем и месяцесловом на 1881 г. К., 881. 298 с.: ил., 2 вкл. л. 2-е прибав. к Путеводителю: Киев и его окрестности или адрес-календарь должностных лиц и учреждений, находящихся в Киеве, и объявления. Киев: Тип. К. Н. Милевского, 1882. 170 с.
512. Тимирязев Д. Статистический атлас главнейших отраслей фабрично-заводской промышленности Европейской России с поименным списком фабрик и заводов (по сведениям за 1867 г.). Вып.1: Промышленность, обрабатывающая волокнистые вещества / Департамент торговли и мануфактур. – Санкт-Петербург: Типография «Общественная польза»: паровая типо-литография Н. Л. Ныркина, 1869. 102 с.: ил.
513. Тимирязев Д. Обзор развития главных отраслей промышленности и торговли за последние десять лет. Вып. 1. СПб., 1876.
514. Тимирязев Д. Историко-статистический обзор промышленности России: издан по поручению высочайше учрежденной Комиссии по устройству Всероссийской промышленной выставки в Москве в 1882 г. / Под ред. Д. А.Тимирязева. Т. 1: Сельско-хозяйственные произведения, огородничество, садоводство и домашние животные. [Б. м.: б. и.]. 1883. 541 с.
515. Технический справочник г. Киева / Под ред. А. М. Франкфурта. Киев: Южно-рус. техн. книгоиздательство, 1912. 180 с.
516. Торговля и промышленность Европейской России по районам: научное издание / М-во торговли и пром-сти: [сост.: нач. стат. отд-ния, пом. пред. Отд-ния физ. географии Русского геогр. о-ва В. П. Семёнов-Тян-Шанский, член Тарифного ком. Н. М. Штрупп]. Вып. X. Юго-Западная земледельческая и промышленная полоса / Мин. торговли и промышленности. СПб.: тип. В. Ф. Киршбаума, 1910. 224 с.; Торговля и промышленность Европейской России по районам: научное

издание. издание / М-во торговли и пром-сти: [сост.: нач. стат. отд-ния, пом. пред. Отд-ния физ. географии Русского геогр. о-ва В.П. Семёнов-Тян-Шанский, член Тарифного ком. Н. М. Штрупп]. Вып. XI. Полесская земледельческая и промышленная полоса / Мин. торговли и промышленности. СПб.: В. Ф. Киршбаума, [б. г.]. 86 с.

517. Торгово промышленная Россия. Справочная книга для купцов и фабрикантов. Составлена под редакцией А. А. Блау, начальника статистического отделения департамента торговли и мануфактур. СПб.: Тип. А. С. Суворина, 1889. 1033 с.

518. Труды экспедиции, снаряжённой Вольным экономическим обществом и Русским географическим обществом для исследования хлебной торговли и производительности в России. СПб., 1868-1875, т. 1-4.

519. Труды Подольского губернского статистического комитета за 1865-1866 г. Каменец-Подольский: Подольский губ. стат. ком., 1869. 263 с.

520. Труды Волынского Губернского статистического комитета на 1867 год. Отдел I-й: Исторический очерк Волыни Л. Крушинского; Отдел II-й: Геологическо-Геогностический очерк Волынской губернии. Житомир: Тип. Шадова и Санкевича, 1867. 352 с.

521. Указатель действующих в Империи акционерных предприятий. Сост. по данным, извлеч. из материала Отд. торговли, Особенной канцелярии по кредитной части и Департамента ж.-д. дел М-ва финансов. Под общ. ред. В. А. Дмитриева-Мамонова. СПб., 1903. 2004 с.

522. Указатель действующих в Российской империи акционерных предприятий и торговых домов. СПб., 1905. Т. 2. 783 с.

523. Указатель торговых домов. Сост. по офиц. данным учреждений М-ва внутр. дел. Под ред. В. А. Дмитриева-Мамонова. Изд. доп. [стереотип.]. Спб. 1907. 2007 с.

524. Указатель фабрик и заводов Европейской России с Царством Польским и Вел. кн. Финляндским: Материалы для фабрично-заводской статистики: Сост.

П. А. Орлов. 1-е изд. СПб.: Тип бр.Пантелеевых, 1881. 754 с.; Указатель фабрик и заводов Европейской России и Царства Польского: Материалы для фабрично-заводской статистики: Сост. П. А. Орлов. Изд. 2-е, испр. и значит. доп. СПб.: Тип. Р. Голике, 1887. 824 с.; Указатель фабрик и заводов Европейской России: Материалы для фабрично-заводской статистики: Сост. П. А. Орлов, С. Г. Будагов. Изд. 3-е, испр. и значит. доп. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1894. 827 с.

525. Фабрично-заводская промышленность России. Перечень фабрик и заводов / Министерство финансов, Департамент торговли и мануфактур. СПб., 1897. 1270 с.

526. Фабрично-заводская промышленность и торговля России. С прил. общей карты фаб.-зав. пром-сти Рос. империи. Изд. 2-е, испр. и доп. СПб. (М-во финансов. Департамент торговли и мануфактур), 1896. 709 с.

527. Фабрики и заводы всей России. Сведения о 31523 ф-ках и з-дах. Киев, 1913. 1881 с.

528. Фабрично-заводские предприятия Российской Империи. Под наблюдением редакционного комитета, состоящего из членов Совета съездов представителей промышленности и торговли / сост. Л. К. Езиоранский, СПб.: Изд. Торгового дома А. Срока и Ко, 1909. 1443 с.

529. Фабрично-заводские предприятия Российской империи (исключая Финляндию) / под ред. Ф. А. Шобера. 2-е изд. Пг., 1911. С. 1080; Фабрично-заводские предприятия Российской империи (исключая Финляндию). Составлено под руководством редакционного комитета, состоящего из членов Совета съездов представителей промышленности и торговли. / под ред. Ф. А. Шобер. Петроград: изд Д. П. Кандауров и сын, 1914. 1612 с.

530. Фабрично-заводская промышленность в районе Юго-Западных железных дорог. Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1894. 184 с.; Фабрично-заводская промышленность в районе Юго-Западных железных дорог. Киев: Тип. С.В. Кульженко, 1895. 234 с.

531. Фабрициус В. Киевский календарь на 1893 г. С адрес-календарём г. Киева. Киев, 1892. 229 с.
532. Фабрично-заводская промышленность и торговля России: Сб. ст. к всемирной Колумбовой выставке 1893 г. в Чикаго / Под ред.: Д. И. Менделеева. СПб., 1893. 752 с.; Фабрично-заводская промышленность и торговля России. Издание 2-е. СПб., Типограф. И. А. Ефрона. 1896. 636 с.
533. Фабрично-заводская промышленность России. Перечень фабрик и заводов, СПб.: Тип. И. А. Ефрона, 1897. 1049 с.
534. Фабрично-заводская промышленность Европейской России в 1910-1912 гг. / [Под ред. А. П. Якимова, К. И. Борзенко и др.]. Вып. 1-12: М-во торг. и пром. Петроград: т-во «Печатня С. П. Яковлева», 1914-1915. 12 т.
535. Хозяйственный календарь Российской империи на 1912 год. СПб.: Тип МВД, 1911. 436 с.
536. Цифровые данные о хозяйственном устройстве Европейской России. Спб.: Тип. П. П. Сайнина, 1914. 411 с.
537. Чернышов Н. Памятная книжка Киевской губернии на [1856-1858] год. Киев: Киев. губ. стат. ком., 1856-1858.
538. Шостак П. Справочная книга по торговле хлебом и спиртом в Российской империи. СПб. (М-во финансов. Департамент, ж-д. дел), 1890. 237 с.
539. Ящевский Ч. Практический иллюстрированный путеводитель по Киеву. 2-е изд. Киев.: Изд. Ч. А. Ящевского, 1913. 264 с.

ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ

540. Берковський В. Славута і Славутчина. Перелік підприємств Славутського району, що діяли до 1917 року. URL: www.myslenedrevo.com.ua. (дата звернення: 10.08.2015).
541. Боднар В. На Вінниччині зберігся водяний млин з оригінальним механізмом. URL: travel.creature.biz.ua (дата звернення: 10.08.2015).

542. Боровець Л. Борошно з Нетішинського млина продавали за кордон. URL: ye.ua/news/news_3819.html (дата звернення: 22.03.2016).
543. Бульба К. Одаєвський млин – пам'ятка промислової архітектури XIX століття. URL: mon.kultura@ukr.net. (дата звернення: 10.08.2015).
544. Василевський М. Купинський млин. URL: <http://www.day.kiev.ua/183590>. (дата звернення: 13.01.2017).
545. Вінничина – насліддя Потоцьких (водяний млин, парк та каплиця). URL: explorer.lviv.ua zht.restgeo.com. (дата звернення: 30.08.2016).
546. Водяний млин в с. Паволоч Житомирської обл. URL: zht.restgeo.com. (дата звернення: 01.12.2017).
547. Водяний млин. с. Синява Рокитнянський р-н. Київська обл. Енциклопедія пам'яток. URL: www.ukrain.travel/dr-uk. (дата звернення: 10.11.2015).
548. Водяні млини Поросся. Пархомівка – Городище – Пустоварівське – Біла Церква. URL: uu-travel.com/ua. (дата звернення: 24.11.2017).
549. Водяний вальцевий млин (с. Печера, Вінницька обл.): карта, фото. URL: drymba.net/uk/1040713. (дата звернення: 19.06.2014).
550. Водяний млин смт. Ружин Житомирської обл. Енциклопедія пам'яток. URL: encyclosights.com. (дата звернення: 30.04.2015).
551. Горова Д. Водяний млин на Київщині (с. Городище-Пустоварівське Білоцерківського р-ну Київської обл.). URL: www.k1.ua. (дата звернення: 23.10.2016).
552. Гриневич В. Жорна, що мололи зерно на борошно. URL: gazeta.ua/articles/history-journal. (дата звернення: 04.05.2015).
553. Каленюк Дарія. Українське село: допомогти велетню піднятися // Чикаго. №38. 22.09.2010 р. URL: www.volcorps.org.ua. (дата звернення: 16.02.2014).
554. Калюжний В., Пак М. Нетішинський млин. URL: <https://www.youtube.com/watch>. (дата звернення: 09.10.2015).

555. Крушинська О. Водяні млини в Україні: сучасний стан, проблеми дослідження і охорони. Відлуння віків: український пам'яткоохоронний інтернет-ресурс. URL: pamjatky.org.ua. (дата звернення: 27.08.2015).
556. Маленков Р. Соломія. Легенда про доньку Потоцького та водяний млин. URL: ukrainaincognita.com. (дата звернення: 16.11.2017).
557. Млини в композиції парку. Черкащина. URL: fedir.gontsa.com.
558. Мельник А. Село Мости Здолбунівського району Рівненської області. Історичний нарис. URL: www.z-dub.kardash.com.ua. (дата звернення: 10.05.2016).
559. На Уманщині (с. Коржова) борошно мелють водяним млином. URL: vikka.ua. (дата звернення: 01.09.2015).
560. Найдавніший в Україні водяний млин та контрабандисти...URL: <http://gorodok-region.narod.ru/mlyn.html>. (дата звернення: 19.12.2016).
561. Найдавніший водяний млин та контрабандисти... «Невідоме Поділля». URL: region.narod.ru/mlyn. (дата звернення: 10.01.2017).
562. Нікітенко Л. Скансен і музей млинарства у Стецівці. URL: www.derev.org.ua. (дата звернення: 03.07.2015).
563. Парникоза Ю. Киевские острова и прибрежные урочища на Днепре – взгляд сквозь века. Альманах днепровской долины. Київ, 2013-2017. URL: www.myslenedrevo.com.ua. (дата звернення: 23.12.2016).
564. Пахайчук Н. Сільська енергетика: яким вітром принесло. URL: gorod.dp.ua. (дата звернення: 15.08.2014).
565. Поліщук Д. Останній водяний млин. Швейцарія і більшовицька контрабанда. «Невідоме Поділля».[спеціально для «Історична правда»]. URL: www.istpravda.com.ua. (дата звернення: 20.11.2015).
566. Полюхович Д. Останній надзбручанський. URL: mlin.zbruc.eu/node/26594. (дата звернення: 29.02.2014).
567. Романюк Н. Підприємництво в аграрних відносинах у контексті історизму // Історія науки і біографістика. № 2. 2009. URL: www.nbuv.gov.ua. (дата звернення: 02.12.2016).

568. Романюк Н. Господарська діяльність та підприємництво в Київській, Подільській, Волинській губерніях на сторінках періодичної преси (друга половина XIX – початок XX ст.) // 2015. URL: znau.edu.ua. (дата звернення: 02.12.2016).
569. Романюк Н. Особливості розвитку підприємництва в Київській, Подільській і Волинській губерніях: 1861-1914 pp. URL: znau.edu.ua. (дата звернення: 02.12.2016).
570. Сатанівський водяний млин. URL: kamenets.com.ua. (дата звернення: 18.06.2017).
571. Смолінський С. Вітряки України. URL: <http://etnoua.info/novyny/vitriaky>. (дата звернення: 09.01.2015).
572. Таранущенко С. Вітряки. Гравюри Л. Літошенко. [б.м.], 1944. 1 заглав. л., 1 л. текст., 20 л. гравюр // URL: info@vnikitskom. Аукціонний дім «В Никитському» («Московский Дом Ахматовой»). (дата звернення: 13.05.2017).
573. Тунцева З. Історичний млин (с. Нетішин Славутського р-ну Хмельницької обл.). URL: <https://perspekt.org.ua>. (дата звернення: 10.09.2014).
574. Чаговець Т. Із спостережень над народним каменярством кінця XIX – початку XX століть // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Том 230 (CCXXX). Праці Секції етнографії та фольклористики. Львів, 1995. С. 200-211 // URL: storinka-m.kiev.ua.
575. Чорний О., Мандзяк О. Водяні млини, що стали історією. URL: www.ukrkovcheg.org.ua. (дата звернення: 22.10.2016).

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ВИДАННЯ

576. Звід пам'яток історії та культури України: Енциклопедичне видання. Кн.1: Київ. Ч.2: М-С / Редкол. Тому: Відп. Ред. П. Тронько та ін. Упоряд.: В. Горбик, М. Кіпоренко, Н. Коваленко, Л. Федорова. НАН України; Інститут історії України; Інститут археології України; Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського. Київ: Голов. ред. Зводу пам'яток

історії та культури при вид-ві «Українська енциклопедії» ім. М.П. Бажана, 2004. С. 585-1216.

577. Історія міст і сіл Української РСР: Київ: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1968. 587 с.; Історія міст і сіл Української РСР: Вінницька область. Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. 630 с.; Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область. Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1970. 745 с.; Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область. Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1973. 727 с.; Історія міст і сіл Української РСР. Київська область / Ф. М. Рудич (голова ред. колегії) та ін. Київ: Гол. ред. УРЕ, 1971. 792 с.; Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область. Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1973. 656 с.; Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська область. Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1973. 370 с.; Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1971. 707 с.; Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. 788 с.

578. Энциклопедический словарь. / Издатели: Ф. А. Брокгауз (Лейпциг), И. А. Ефрон (С. Петербург). СПб.: Типо-Литография И. А. Ефрона, 1890-1907.

579. Полная энциклопедия Русского Сельского Хозяйства и соприкасающихся с ним наук» (в 10 томах). СПб., Издание А. Ф. Девриена: Типография Императорской Академии Наук, 1900-1912.

580. Промышленность и техника. Энциклопедия промышленных знаний. Полный пер. с 9-го немецк. изд. с оригин. доп. Под ред. А. А. Байкова и др. Т. 1-10. СПб. 1900-1904.

581. Общедоступная техническая энциклопедия. СПб., 1898. Т. 3: Сельское хозяйство и сельскохозяйственные промыслы, ч. 2: Сельскохозяйственные промыслы, вып. 2. Ред. Н. Песоцкий. 1898. 318 с.

582. Техническая энциклопедия. Словарь по всем отраслям техники и примыкающие к ней наукам. В 7-и томах / Под. ред. Байкова А. А., Передерни Г. П., Делпа Г. Ф. и др. СПб.: Просвещение, 1911-1917 гг. 5508 с.

КАРТИ ТА АТЛАСИ

583. Ильин А. Подробный атлас Российской империи с планами главных городов. Факсимильное издание 1876 г. СПб.: Альфарет, 2007. 6 с., 72 л. карт.

584. Карта мельниц, винокуренных, маслобойных и пивоваренных заводов Киевской, Подольской, Волынской, Черниговской и Полтавской губерний / изд. Л.М. Шахновецкий. 1:[1 050 000], 25 верст в дюйме. Киев: Типо-Литогр. «Прогресс», 1911. 1 л.; Пояснительная книга к карте мельниц, винокуренных, маслобойных и пивоваренных заводов губерний Киевской, Подольской, Волынской, Черниговской и Полтавской. Киев: Л.М. Шахновецкий, 1911. 209 с.; Справочник к карте мельниц, винокуренных, пивоваренных, маслобойных и писчебумажных фабрик и заводов губерний Киевской, Волынской, Подольской, Черниговской и Полтавской. Сост. К. К. Мацянский. Киев, 1912. 380 с.

585. Крюков П. Карта промышленности Европейской России с показанием фабрик, заводов и промыслов, административных мест по мануфактурной части, главнейших ярмарок, водяных и сухопутных сообщений, портов, маяков, таможен, главнейших пристаней, карантинных и проч. Изд. 2-е с текстом, испр. и доп. СПб., [1853]. 1 л. карт.

586. Крюков П. Очерк мануфактурно-промышленных сил Европейской России, служащий текстом промышленной карты. Ч.1-2. СПб., 1853. 325 с.

587. Максимович Н. Днепр и его бассейн. История и гидрография реки. Современные материалы по гидрологии Днепра и его главнейших притоков, с приложением карт, графиков, планов, видов важнейших местностей и гидротехнических сооружений и поперстным указателем (судоходным дорожником) реки. В 2 т. Т. 1-2. К.: Тип. С.В. Кульженко, 1901.; Т. 1. 400 с., ил.; Т. 2. 218 с., 9 л. карт.

588. Никоненко Д. Карта мукомольного производства в России / Д. И. Никоненко. Одесса: Тип. Шаймана, 1894. 103 с.
589. Статистический атлас главнейших отраслей фабрично-заводской промышленности европейской части России с поименным списком фабрик и заводов по официальным спискам департамента торговли и мануфактур за 1867 г. / под ред. Д. А. Тимирязева. Вып. 1. СПб.: Тип. Тов-ва «Общественная польза», 1869. 102 с.
590. Статистический атлас 4-х последних округов Новороссийского и 5-ти Киевского и Подольского военных поселений за 1840 год к 1-му ноябрю. Б. м.: б. и., 1840. 44 с.: табл., карты.
591. Хозяйственно-статистический атлас Европейской России. Деп. землед. и сельской пром. 4-е изд., испр. СПб., 1869. 11 л. цветных карт. Объяснения к хозяйственно-статистическому атласу Европейской России. Сост. И. Вильсон. СПб., 1869. 523 с.

ЛІТЕРАТУРА (МОНОГРАФІЇ, БРОШУРИ, СТАТТІ)

592. Аачинов Д. Рассуждение о устройении и укреплении плотин. СПб., 1816.
593. Алексеевский В. Справочная книга для фабрикантов, заводчиков и владельцев промышленных заведений. Москва, 1899. 299 с.
594. Александров П. Устройство мельниц водяных, ветряных, конных, козловых и шатровых.: С 58 литографическими рисунками на 8 листах. СПб.: Книгоиздательство «А. Ф. Сухов», 1911. 62 с.: с 58 литогр. рис. на 8 отд. л.
595. Александров П. Ковка жерновов и постройка различных сооружений для мукомольных мельниц. СПб: Издательство А. Ф. Сухова, 1910.
596. Александров П. Камень, его добывание и обработка: Описание работ по выломке, обделке, распиловке, обтеске, шлифовке и полировке различных камней. СПб.: Книгоиздательство «А. Ф. Сухов», 1904.
597. Александров А. У истоков гидротурбостроения. Москва-Свердловск: Машгиз. [Урало-Сиб. отд-ние], 1957. 99 с.

598. Андреев П. Юго-Западные казенные железные дороги. Историческо-экономический очерк в связи с результатами эксплуатации Юго-Западных железных дорог во время до перехода (1880-1894 гг.) и после перехода в казенное управление (1895-1904 гг.). Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1906. 144 с.
599. Андріх Г. Хатній механік. Харків-Одеса: Державне видавництво України, 1930. 96 с.
600. Андроссов В. Хозяйственная статистика России. Москва: Типография С. Селивановского, 1827. 282 с.
601. Анфимов А. Крупное помещичье хозяйство Европейской России: (Конец XIX – начало XX века). Москва: Наука, 1969. 395 с.
602. Архангельський Н. Боссю и Виолетт. Исследования о наивыгоднейшем построении плотин. СПб., 1815.
603. Афанасьев П., Менделеев Д., Яновский А. Мукомольное производство // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). СПб, 1890-1907.
604. Баженов Л., Михайлик А. Сільське господарство, промисловість і торгівля Правобережної України в ринкових умовах 1861-1914 рр. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2016. 286 с.
605. Барон Б. Руководство к построению дешевых мельниц, приносящих в шесть раз более дохода против обыкновенного, с чертежами.: Вспомогательная книжка для сельских хозяев. / Составил член Императорского вольно-экономического общества Барон Б...ъ. СПб.: Тип. Э. Веймара, 1852. 19 с.: 1 л. черт.
606. Бауман Э. Современные ветродвигатели и усовершенствования существующих ветряков. Харьков: Тип. А. Дарре, 1906. 97 с.
607. Байдич В., Лавринчук В. Документи держархіву Хмельницької області про Проскурівські млини та греблі на річці Південний Буг у XIX ст. / Матеріали І-ї Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України» / Ред. кол. Баженов Л. В. (голова), Єсюнін С. М. (співголова, відповід. редактор) та ін. Хмельницький, 2016. С. 36-37.

608. Баранович А. Магнатское хозяйство на Юге Волыни в XVIII в. Москва: И-во АН СССР, 1955. 184 с.
609. Берчак В. Антропогенні ландшафти долини річки Уманки // Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія: Географія. 2014. Вип. 26. С.98-107.
610. Бессолицын А. Всероссийские съезды мукомолов и проблема выхода России на мировой рынок муки на рубеже XIX начале XX в. // Предпринимательство и общественная жизнь Петербурга. Очерки истории. Сборник статей. СПб., 2002. С. 69-79.
611. Бируля О. Ріка Бог та її сточище. Матеріали до гідрології ріки та використання її енергії. Вінниця: Віндерждрук ім. Леніна, філія Всенародної бібліотеки України, кабінет виучування Поділля, 1928. 82 с.
612. Білецький П. Участь іноземних підприємців у харчовій промисловості Подільської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. Т. 24: На пошану професора В. А. Смолія. С. 387-399.
613. Бломквист Е. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов (поселения, жилище и хозяйственные строения) // Восточнославянский этнографический сборник. Очерки народной материальной культуры русских, украинцев и белорусов в XX – начале XX века. Москва: АН СССР, 1956. 460 с.
614. Бок И. Материалы для статистики заводско-фабричной промышленности в Европейской России за 1868 год. СПб., 1872. 426 с.
615. Борисов Г. Чернятинское имение в Литинском уезде Подольской губернии М.М. Львовой. Десятилетний отчет по управлению имением. 1890-1901 г. Киев, 1902. 44 с.
616. Борковский И. Статистические сведения о предметах интендантского довольствия войск. СПб., 1884-1888. Вып. 1-3.

617. Братчиков А. Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях. Житомир: тип. Губернского правления, 1868. Вып. I. 201 с.; Вып. II. О городах и местечках Волынской губернии в торгово-промышленном и других отношениях. Житомир: Типогр. губерн. управления [Б. м.], 1869. 449 с.
618. Бровер І. Україна на переломі до промислового капіталізму: соціально-економічні нариси і матеріали. Київ., 1931. Т. I. 175 с.
619. Бульба К. Млинарство на Монастирищині / К. Бульба. Український Млинологічний альманах: матеріали Першої міжнар. наук. конф. «Історія українського традиційного млинарства» 15-17 жовтня 2009 р., м. Черкаси – с. Вереміївка Черкаської обл. Спецвипуск / Укр. Млинологічна Асоціація, Приватний іст.-етнограф. музей «Козацькі землі України». Черкаси, 2014. С. 76-77.
620. Буравський О. Поляки Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Житомир: Вид-во ЖДУ, 2004. 168 с.
621. Буравський О. Роль польського етносу Волині в розвитку фабрично-заводського виробництва і торгівлі в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Луцьк, 2001. Вип. 6. С. 96-103.
622. Буйе. Книга о способах, творящих водохранилища рек свободное. / Напечатана повелением благочестивейшаго великого государя царя, и великого князя Петра Алексиевича всея Великия и Малыя ибелыя России самодержца.; При благороднейшем государе царевице, и великом князе Алексии Петровиче. – В царствующем великом граде Москве, июль 1708. [6], 138, [2] с., 11 л. ил.
623. Власенко В. Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии. Харьков: Тип. Губ. Земства, 1902. 93 с.
624. Вейцман Р. Фабрично-заводское законодательство в связи с калькуляцией и коммерческой организацией фабрик и заводов. 3-ье изд. Одесса: Изд. «Б-ки коммерческих знаний». Тип. «Порядок», 1917. 384 с.

625. Винтер А., Фатеев Е. Использование энергии ветра в сельском хозяйстве. Москва, 1958. 28 с.
626. Верговський С. Вітряки України в колекції Музею народної архітектури та побуту України // Українська родина: обряди і традиції / Упорядник Лідія Орел. Київ: Вид.-во ім. Олени Теліги, 2015. С. 267-281.
627. Верговський С. Вітряки України в колекції Національного музею народної архітектури та побуту України // Український Млинологічний альманах: матеріали Першої міжнар. наук. конф. «Історія українського традиційного млинарства» 15-17 жовтня 2009 р., м. Черкаси – с. Вереміївка Черкаської обл. Спецвипуск / Укр. Млинологічна Асоціація, Приватний іст.-етнограф. музей «Козацькі землі України». Черкаси: Українська Млинологічна Асоціація, 2014. С. 28-33.
628. Винтер А., Фатеев Е. Использование энергии ветра в сельском хозяйстве. Москва, 1958. 28 с.
629. Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства: Сб. ст. под ред. А. И. Чупрова и А. С. Постникова. Т. 1-2. СПб., 1897, т.1. 533 с.; т.2. 99 с.
630. Водяная вальцевая мельница И. П. Скаржинского на реке Буге.: Исторический очерк. Одесса: Типо-хромолит. А.И. Фесенко, 1888. 10 с.
631. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Подольская губерния. СПб: Типография Департамента Генерального штаба, 1849. Т. 10. Ч. 2. 274 с.
632. Военно-статистическое обозрение. Волынская губерния. СПб: Типография Департамента Генерального штаба. Т. 10, Ч.1: Киевская губерния, 1848. 333 с.
633. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м Отделении Департамента Генерального Штаба. Том X. Часть 3. Волынская губерния. СПб.: Тип. Департамента Генерального Штаба, 1850. 189 с.

634. Вольшаник В., Юрченко А. Конструкции водяных и ветряных мельниц России XIX-XX веков / Московский государственный строительный университет. Научно-технический Совет МГСУ. Москва: АСВ (Ассоциация строительных вузов), 2010. 344 с.
635. Володимиров-Смородинов Ф. Хозяин ветряных мельниц, или верной и надежной способ, сохранить мельницы и все снаряды оных в целости. Москва: В Университетской типографии, 1830. 48 с.
636. Вороліс М., Єсюнін С. Розвиток промисловості у заштатних містах Подільської губернії у другій половині XIX століття // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. 2007. Вип. 12. С. 194–197.
637. Гамалій І. Історія розвитку будівництва водних ландшафтно-інженерних систем (ВЛІС) світу та України // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: географія. Тернопіль: Видавництво ТНПУ. №1 (випуск 25). 2008. С.3-11.
638. Гамалій І. «Водяні» млини як об'єкти збереження природної, культурної та історичної спадщини (на прикладі басейну ріки Рось) / Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. 2010. Вип.21. Вінниця, 2010. С.56-63.
639. Ганницький С. Типологія млинів на українських землях XIX – поч. XX ст. // Млинологічний альманах: матеріали Першої міжнар. наук. конф. «Історія українського традиційного млинарства» 15-17 жовтня 2009 р., м. Черкаси – с. Вереміївка Черкаської обл. Спецвипуск / Укр. Млинологічна Асоціація, Приватний іст.-етнограф. музей «Козацькі землі України». Черкаси, 2014. С. 133-134.
640. Гейден Д. Статистическо-экономический очерк Винницкого уезда и обзор деятельности упрощенного земского управления: Докл. Винницкому Уездному Комитету по делам земского хоз-ва Винницкого Предводителя Дворянства графа Д. Ф. Гейдена за 1905-1910 гг. / Винницкая Уездная Управа по делам земского

хозяйства; Участник сост. сборных табл. И. И. Лозинский. Киев: Лито-тип. «С. В. Кульженко». 1910. 45 с.: табл.

641. Гессен И. Двадцатипятилетие деятельности Русского общества пароходства и торговли на Днестре. Одесса: Тип. Францова, 1888. 96 с.

642. Голландская ветреная мельница / Издание Императорского Вольного Экономического Общества. СПб.: в типографии Морского Министерства в Главном Адмиралтействе, 1870. 26 с.: VI табл.

643. Головатюк Ю. Лексика на позначення агентів млинарства у західноподільських говірках // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник: серія філологічна / [редкол.: Л. М. Марчук (гол. ред.), В. П. Атаманчук (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. Вип. XII. С. 66-70.

644. Головня В. Смела. Краткое статистико-экономическое описание имений и заводов графов Льва Алексеевича, Алексея, Андрея и Георгия Александровичей Бобринских в Киевской губернии, для Всероссийской Выставки 1913 года в Киеве. Киев, 1913.

645. Гонца Ф. Млин, як складова композиційної системи об'єктів садово-паркової та ландшафтної архітектури // Український Млинологічний альманах: матеріали Першої міжнар. наук. конф. «Історія українського традиційного млинарства» 15-17 жовтня 2009 р., м. Черкаси – с. Вереміївка Черкаської обл. Спецвипуск / Укр. Млинологічна Асоціація, Приватний іст.-етнограф. музей «Козацькі землі України». Черкаси, 2014. С.160-161.

646. Гордуновський О., Гуржій О., Рєєнт О. Український хліб і його реалізація в XVIII – на початку XX ст. (Нариси з історії та економіки). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. 223 с.: табл.

647. Гордуновський О. Організація, розвиток та напрямки хлібної торгівлі в Україні у XIX ст. Черкаси: Брама-Україна, 2010. 319 с.: рис., табл.

648. Горленко В., Бойко І., Куницький О. Народна землеробська техніка українців. Київ: Наукова думка, 1971. 164 с.

649. Горлов И. Обзорение экономической статистики России. СПб: Типография Императорской академии наук, 1849. 355 с.
650. Городецький С. Сільське господарство Поділля перед світовою війною. Вип. 24. Всеукраїнська академія наук, Вінницька філія Всенародної Бібліотеки України, Кабінет виучування Поділля. Вінниця, 1926. 210 с.
651. Грибанов И. Водяные колеса для колхозных мельниц. Москва, 1944. 29 с.
652. Гудченко З. Музеї народної архітектури України. К.: Будівельник, 1981. 120 с.: іл.
653. Гульдман В. Отчет Подольского губернского статистического комитета за 1886 г. Каменец-Подольский: Подольский губ. стат. ком., 1888. 67 с.
654. Гульдман В.К. Справочная книжка Подольской губернии. Каменец-Подольский: Тип. Губернского Правления, 1888. 654 с.
655. Гульдман В. Подольская губерния. Опыт геогр. и стат. описания. Издание Подольского Губернского Статистического Комитета. Каменец-Подольский, 1889. 510 с. с табл. и карт.
656. Гульдман В. Населённые места Подольской губернии: Алфавитный перечень населённых пунктов губернии, с указанием некоторых справочных о них сведений. Издание Подольского губернского стат. комитета. Каменец-Подольский: Тип. Подольского губернского правления, 1893. 636 с.
657. Гуржій І. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років ХІХ ст. Київ: Наук. Думка, 1968. 188 с.
658. Гуржій І. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця ХVІІІ ст. до 1861 року). Київ: Академія науки Української РСР, 1962. 205 с.
659. Гуржій І., Гуржій О. Купецтво Києва та Київщини ХVІІ-ХІХ ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 284 с.
660. Данилюк А. Українські скансени: історія виникнення, експозиції, проблеми розвитку. Тернопіль: Навчальна книга. Богдан, 2006. 102 с.
661. Данилюк А. Народна архітектура Волинського Полісся. Луцьк: Волин. Обереги, 2002. 85 с.

662. Данилюк А. Традиційна архітектура регіонів України: Полісся. Львів: Вид. Центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. 147 с.
663. Данилюк А. Волинь: пам'ятки народної архітектури: історико-краєзнавчі статті. Луцьк: Надстир'я, 2000. 97 с.: іл.
664. Данилюк А. Релікти давнього будівництва: пам'ятки народної архітектури Рівненського Полісся. Рівне: Азалія, 1995. 80 с.
665. Данилюк А. Давня архітектура українського села: етнографічний нарис. Київ: Техніка, (Серія «Народні джерела»). 2008. 256 с.: іл.
666. Данилевский В. История гидросиловых установок России до XIX в. Москва-Ленинград, 1940. 208 с.
667. Данилевский В. Русская техника. Ленинград: Ленинградское газетно-журнальное и книжное издательство, 1947. 520 с.
668. Данилюк А. Українські скансени. Тернопіль, 2006. 104 с.
669. Дауль А. Женский труд в применении к различным отраслям промышленной деятельности: Очерки 600 ремесел и занятий. Под ред. П. Н. Ткачева. СПб: изд. Трубникова и Стасова, 1869. Т. 1. 320 с.
670. Дзінкевич Б. Продукція хліба на Україні: Статистичний нарис. Ч. 1. Жито, пшениця, овес, ячмінь, просо і гречка. Київ: Вид. «Праці». Київ. губерн. друк., [1917]. 32 с.
671. Дзенькевич Б. Производительные силы сельского хозяйства на Украине. Статистический очерк. Вып. 1. Сбор, потребление и вывозимые излишки 6-ти главнейших хлебов: ржи, пшеницы, овса, ячменя, проса и гречихи. Київ, б. изд., 1917. 50 с.
672. Демьяненко А. Сведения о ремесленной, фабричной и заводской промышленности. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы. Каменец-Подольский: Тип. Губернского правления, 1865. 127 с.
673. Дементьев Е. Санитарное исследование фабричных заведений Подольского уезда. Москва: Моск. губ. земство, 1883. 448 с.: ил.

674. Денисик Г. Антропогенні ландшафти Правобережної України: монографія. Вінниця: Арбат, 1998. 292 с.
675. Денисик Г., Лаврик О. Антропогенні ландшафти річища та заплави Південного Бугу. Вінниця: ПП «ТД «Едельвейс і К», 2012. 210 с.
676. Денисик Г., Хаєцький Г., Стефанков Л. Водні антропогенні ландшафти Поділля. Вінниця: ПП «Видавництво «Теза», 2007. 216 с.
677. Денисик Г., Лаврик О. Млини в історії господарського освоєння річок Поділля // Український Млинологічний альманах: матеріали Першої міжнар. наук. конф. «Історія українського традиційного млинарства» 15-17 жовтня 2009 р., м. Черкаси – с. Вереміївка Черкаської обл. Спецвипуск / Укр. Млинологічна Асоціація, Приватний іст.-етнограф. музей «Козацькі землі України». Черкаси, 2014. С. 114-115.
678. Денисик Г. Середнє Побужжя. Вінниця: Гіпаніс, 2002. 280 с.
679. Денисик Г. Середнє Придністров'я. Вінниця: ПП «Видавництво «Теза», 2007. 431 с.
680. Десятніков І. Об'єкти традиційного млинарства у системі туристичних маршрутів Черкащини // Український Млинологічний альманах: матеріали Першої міжнар. наук. конф. «Історія українського традиційного млинарства» 15-17 жовтня 2009 р., м. Черкаси – с. Вереміївка Черкаської обл. Спецвипуск / Укр. Млинологічна Асоціація, Приватний іст.-етнограф. музей «Козацькі землі України». Черкаси, 2014. С. 162-163.
681. Денисик Г., Бондар В. Об'єкти національної спадщини в структурі сучасних ландшафтів України // Індустріальна спадщина в культурі і ландшафті: Матеріали III Міжнародної наукової конференції (м. Кривий Ріг, 1-4 жовтня 2008 р.): у 2 ч. / редкол.: В. Л. Казаков (відп. ред.) та ін. Ч. 1. Кривий Ріг: Видавничий дім, 2008. С. 184-192.
682. Демчук О. Порожні млини на Поділлі // Матеріали IX Подільської наук.-практ. конф. Кам'янець-Подільський, 1995. С. 179-181.

683. Дібрівна С., Березовий О. Млини як туристичні об'єкти (приклад Шполянщини) // Український Млинологічний альманах: матеріали Першої міжнар. наук. конф. «Історія українського традиційного млинарства» 15-17 жовтня 2009 р., м. Черкаси – с. Вереміївка Черкаської обл. Спецвипуск / Укр. Млинологічна Асоціація, Приватний іст.-етнограф. музей «Козацькі землі України». Черкаси, 2014. С. 164-165.
684. Державний архів міста Києва: Путівник. Том 1. Фонди дорадянського періоду. Київ, 2007. 128 с., іл.
685. Донік О. Промислове підприємництво дворянства в Україні (1861-1900 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2006. № 12. С. 103-118.
686. Донік О. Участь дворян України в промисловому виробництві (початок XIX ст. – 1850-ті рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2007. № 13. С. 121-136.
687. Донік О. Промислове підприємництво дворянства України в XIX ст.: урядова політика, особливості розвитку, галузеві напрямки / Український історичний журнал, 2007. № 5. С. 18-41.
688. Донік О. Купецьке промислове підприємництво в Україні (XIX – початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2006. № 11. С. 154-168.
689. Донік О. Промислове підприємництво дворянства в Україні (1861-1900 рр.) // Проблеми історії України XIX – початок XX ст. Вип. 12. Київ, 2006. С. 103-118.
690. Дорошенко Р., Безуглий А. Джерела для вивчення історії млинарства на Черкащині // Український Млинологічний альманах: матеріали Першої міжнар. наук. конф. «Історія українського традиційного млинарства» 15-17 жовтня 2009 р., м. Черкаси – с. Вереміївка Черкаської обл. Спецвипуск / Укр. Млинологічна Асоціація, Приватний іст.-етнограф. музей «Козацькі землі України». Черкаси, 2014. С. 193-199.
691. Дубле Е. Всеобщая статистика Российского государства, географическая, административная, финансовая, коммерческая, промышленная и пр. Сборник 500 000 адресов... [Изд. ежегодное, 1878- 1880]. Москва, 1878-1880 гг.

692. Езиоранский Л. Фабрично-заводские предприятия Российской империи. СПб. (Совет съездов представителей пром-сти и торговли), 1909. 1143 с.
693. Єсюнін С. Міста Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія. Хмельницький, 2015. 336 с.
694. Єсюнін С.М. Місто Хмельницький: історія, події, факти. [2-ге вид., перероб. та доповн.]. Хмельницький: [ПП Мельник А.А.], 2008. 125 с.
695. Єсюнін С. Борошномельне виробництво у містах Подільської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. // Український Млинологічний альманах: матеріали Першої міжнар. наук. конф. «Історія українського традиційного млинарства» 15-17 жовтня 2009 р., м. Черкаси – с. Вереміївка Черкаської обл. Спецвипуск / Укр. Млинологічна Асоціація, Приватний іст.-етнограф. музей «Козацькі землі України». Черкаси, 2014. С. 110-113.
696. Энергетика: история, настоящее и будущее. Т. I: От огня и воды к электричеству: в 4 т. / В. И. Бондаренко [и др.]; науч. ред. И. Н. Карп [и др.]. Киев: [б. и.], 2005. 304 с.
697. Историко-статистический обзор промышленности России. Изд. по поручению Комис. по устройству Всерос. пром.-худож. выставки в Москве 1882 г. СПб., 1883-1886. Т. 1-2.
698. Жам О. Млинарські споруди Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» // Матеріали І-ї Всеукраїнської науково-практичної конференції «Збереження пам'яток науки і техніки в музеях: історія, досвід, перспективи». Київ, 2001. С. 9-14.
699. Жам О., Козій Г. Колекція вітряних млинів Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» // Український Млинологічний альманах: матеріали Першої міжнар. наук. конф. «Історія українського традиційного млинарства» 15-17 жовтня 2009 р., м. Черкаси – с. Вереміївка Черкаської обл. Спецвипуск / Укр. Млинологічна Асоціація, Приватний іст.-етнограф. музей «Козацькі землі України». Черкаси, 2014. С. 32-35.

700. Жам О. Дослідження в галузі млинарської техніки: ступи у зібранні Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» // Матеріали V-ї науково-практичної конференції «Український технічний музей: історія, досвід, перспективи». Київ, 2006. С. 96-98.
701. Жам О. Колекція жорнових поставів Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» // Матеріали 4-ї Всеукраїнської науково-практичної конференції «Український технічний музей: історія, досвід, перспективи». Київ, 2005. С.59-63.
702. Жам О. Механічні пристрої для подрібнення зерна у зібранні НІЕЗ «Переяслав» // Український технічний музей: історія, досвід, перспективи. Матеріали 12-ї Всеукраїнської науково-практичної конференції. Київ: Центр пам'яткознавства НАНУ і УТОПІК, 2016. С. 37-40.
703. Жам О. З історії формування колекції вітряних млинів Переяслав-Хмельницького музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини // Могилянські читання: матеріали XV-ї Міжнародної н. к. «Проблеми збереження та вивчення музейних пам'яток. Сучасний стан, новітні технології, перспективи». Київ, 2010. С. 488-498.
704. Жам О. Монастирські млинарські заклади Правобережної України XIX ст. // Краєзнавство. № 1-4. Київ, 2002. С. 80-84.
705. Жам О. Борошномельне виробництво монастирів Київської губернії 2-ї пол. XIX ст. // Могилянські читання: матеріали X-тої Міжнародної наукової конференції «Монастирські комплекси в контексті християнської культури. Київ, 2006. С.119-126.
706. Жам О. Особливості орендного утримання монастирських млинів України XIX ст. // Чернігівські старожитності. Науковий збірник. Вип. II. За матеріалами VIII Міжнародної наукової конференції «Християнські старожитності Київської Русі». Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2009. С. 113-120.

707. Жам О. Млинарство в контексті господарсько-економічної діяльності монастирів України XVIII – XIX століть // «Переяславіка»: Збірник наукових статей. Вип. 4(6), Переяслав-Хм.: СКД, 2010. С. 70-77.
708. Жам О. Борошномельні млини Києво-Печерської Успенської Лаври XIX ст. // Чернігівські старожитності. Науковий збірник. Вип. III. Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2010. С. 188-192.
709. Жам О. Борошномельні млини священослужителів і членів їх родин у приватному та орендному володінні на Правобережжі України у XIX ст. Постановка проблеми // Православ'я в Україні: Збірник матеріалів П'ятої Міжнародної наукової конференції «Православ'я в Україні», присвяченої 400-літтю Київської Академії (1615–2015). Київ: Київська православна богословська академія, 2015. Ч.1. С. 538-542.
710. Жам О., Соловйова Т. Борошномельне виробництво Подільської губернії 2-ї половини XIX століття // Наукові записки з української історії. Вип. 8. Переяслав-Хмельницький, 1999. С. 43-44.
711. Жам О. Борошномельне виробництво Житомирського повіту в XIX столітті // Краєзнавство. № 1-2. Київ, 2000. С. 187-195.
712. Жам О. Борошномельне виробництво Київської губернії XIX століття // Матеріали до української етнології. Вип. 2. Київ, 2002. С. 76-81.
713. Жам О. Борошномельне виробництво Волинської губернії XIX століття // Минуле і сучасне Волині й Полісся: народне мистецтво і духовність. Вип. 5. Матеріали Другої Волинської обласної науково-етнографічної конференції, 12-13 травня 2005 р. Луцьк, 2005. С. 98-101.
714. Жам О. Борошномельне виробництва Києва XIX століття // Матеріали Обласної наукової конференції Білоцерківського краєзнавчого музею «Старожитня та сучасна Київщина у світлі новітніх краєзнавчих досліджень». Біла Церква, 2008. С.108-128.
715. Жам О. Водяні млини Києва XIX ст. // Краєзнавство, № 1. 2012. С. 41-44.

716. Жам О. До історії розвитку борошномельного виробництва у Чигиринському повіті Київської губернії в XIX ст. // Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали V науково-практичної конференції 12-13 листопада 2015 р. Черкаси: видавець Кандич С.Г., 2016. С. 52-59.
717. Жам О. Деякі аспекти розвитку круп'яно-борошномельного виробництва Проскурівського повіту Подільської губернії в XIX – на початку XX ст. // Матеріали I-Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України» / Ред. кол. Баженов Л. В. (голова), Єсюнін С. М. (співголова, відповід. Редактор) та ін. Хмельницький, 2016. С. 168-173.
718. Жам О. Млинові греблі Правобережної України // Наукові записки з української історії. Переяслав-Хмельницький, 2006. С. 67-72.
719. Жам О. Нормативно-правові аспекти будівництва млинових гребель на Правобережній Україні у XIX столітті // Часопис української історії: Київський Національний університет ім. Т. Г. Шевченка. Київ, 2007. С. 39-43.
720. Жам О. Особливості спорудження та утримання млинових гребель із дорогами на Правобережній Україні в XIX ст. // Збірник наукових статей «Spheres of Culture». Volume XII. Lublin, 2015. С. 253-260.
721. Жам О. Жорносічне виробництво Волинської губернії XIX століття // Волинський музей: історія і сучасність. Вип. 4. Луцьк, 2009. С. 335-338.
722. Жам О. Топонім «гребля» в назвах населених пунктів Київської губернії XIX століття // «Залізничні читання»: матеріали Третьої наукової краєзнавчої конференції. Черкаси, 2011. С. 198-204.
723. Жам О. Парові борошномельні млини Бродських в місті Києві 2-ї пол. XIX ст. // Краєзнавство. № 1. Київ, 2011. С. 174-181.
724. Жам О. Борошномельні млини Київського цивільного губернатора Івана Івановича Фундукля у власницьких маєтках на Чигиринщині // «Гуманитарное пространство науки: опыт и перспективы»: сб. Материалов Междунар.

Научн.-практ. Інтернет-конф., 12-14 фев. 2016 г. Переяслав-Хмельницький, 2016. Вып. 1. С. 45-50.

725. Жам О. Борошномельне виробництво Торгового дому «Брати Яхненки і Симиренко» // ПЕРЕЯСЛАВІКА: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: Збірник наукових статей. Вип. 9 (11). Переяслав-Хм., 2016. С. 152-158.

726. Жам О. Становлення і розвиток парового борошномельного млинарства на Правобережній Україні у другій половині XIX ст. // Вісник Київського Національного університету імені Тараса Шевченка. Вип. 51 «Історія». Київ, 2000. С. 40-43.

727. Жам О. Технічний стан парових борошномельних млинів Правобережної України другої половини XIX століття // Український млинологічний альманах: історія, етнографія, культура. Науковий ілюстрований альманах Української Млинологічної Асоціації. Спецвипуск Першої міжнародної конференції «Історія українського традиційного млинарства», 15-17 жовтня 2009 р., м. Черкаси – с. Вереміївка Черкаської обл. Черкаси, 2014. С. 114-119.

728. Жам О. Виробничий травматизм на парових борошномельних млинах Правобережної України 2-ї пол. XIX ст. // Історія повсякденності: теорія та практика. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 14-15 травня 2010 р. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 117-119.

729. Жам О. Пожежі на борошномельних млинах Правобережної України у XIX ст.: причини та наслідки // Питання історії науки і техніки. №4. 2012. С. 70-79.

730. Жам О.М. Правила внутрішнього розпорядку на парових борошномельних млинах Правобережної України 2-ї пол. XIX ст. як джерело з історії повсякденності // Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей. Вип.29. Переяслав-Хм., 2012. С. 63-67.

731. Жам О. Парові борошномельні млини Києва другої половини XIX століття // Київщина у фактах, історичних подіях, постатях. Богуслав. 2002. С. 111-115.

732. Жам О. Борошномельне виробництво в історичному розвитку // Наукові записки з української історії. Вип.10. Переяслав-Хмельницький, 2000. С.95-106; Жам О. Мливарська техніка: історія, досвід, перспектива // Матеріали 2-ї Всеукраїнської науково-практичної конференції «Актуальні питання історії техніки». Київ, 2003. С. 102-104; Жам О. До історії українського вітряка // Переяславська земля і світ людини. Переяслав-Хмельницький, 1998. С. 214-216.
733. Жам О. Оренда та відкуп мливарських борошномельних закладів Правобережної України XIX ст. // Україна на межі тисячоліть: етнос, нація, культура. Книга 1-2. Київ, 2000. С. 326-338.
734. Жам О. Акціонування борошномельної галузі Правобережної України XIX століття // Часопис української історії. Вип.3. Київ: Університет ім. Т. Шевченка, 2005. С. 17-20.
735. Жам О. Торгівля зерном і продуктами його переробки на Правобережній Україні у XIX столітті // Краєзнавство. №. 1-4. 2008. С. 190-196.
736. Журавский Д. Статистическое описание Киевской губернии. (т. 1-3). Київ, 1852.
737. Закревський Н. Описание Киева. Т. 1-2. Москва. Т. 1. 455 с. Т. 2. 456-951 с. 17 л. черт.
738. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. Ч. 1. Київ: Тип. Штаба Киев. воен. Окр. 1887. 368 с., 8 л. табл., 1 л. карт.
739. Загибалов П. Руководство к устройству водяных, ветряных, конных и ручных мукомольных мельниц П. Загибалова / Записки Императорского Казанского Экономического Общества. 1859. Год шестой. Часть 1,11. Казань: Издание Императорского Казанского Экономического Общества, 1859. 40 с.: 2 табл. черт.
740. Задорожнюк А., Реєнт О. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. 270 с.

741. Збірник статистичних відомостей по народному господарству України / Під кер. Г. О. Кривченка. Київ, 1919.
742. Зикова В. Документальні матеріали архівних фондів: «Канцелярія фабричного інспектора Київського фабричного округу» і «Канцелярія старшого фабричного інспектора Київської губернії» // Науково-інформаційний бюлетень. 1960. № 6 (44). С. 61-72.
743. Зырянов П. Русские монастыри и монашество в XIX и начале XX века. Москва: Вербум-М, 2002. 320 с.
744. Золотов В. Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей в 60-90-е годы XIX в. Ростов: Изд-во Ростов. ун-та, 1964. 248 с.
745. Зотов Н. Сельские водяные мельницы. Москва-Ленинград, 1927. 130 с.
746. Зуев В. Путешественные записки от С.-Петербурга до Херсона. СПб.: Тип. Сената, 1788. 218 с.
747. Зуц Н. Описание города Старокопстантинова от начала основания до наших дней (1561-1884) / Составил 45-го пехотного Азовского Его Императорского Высочества Великого князя Бориса Владимировича полка поручик Н. И. Зуц. Старокопстантинов: Типо-Литография С. Аренберга (под упр. И. Шехмейстера), 1884. 85 с.
748. Измestьева Т. Мукомольная промышленность Европейской России в начале XX в. по материалам промышленной переписи 1900 г. (методические аспекты) // Компьютер и экономическая история. Алтайский государственный университет. Барнаул, 1997. С. 84-103.
749. Іванчишен В. Історія каменотесного промислу на Поділлі: історіографія проблеми // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 2014. Вип.4. С. 15-17.
750. Іванчишен В. Осередки каменотесного промислу на Східному Поділлі кінця XIX – початку XXI ст. (на прикладі с. Буша Ямпільського р-ну Вінницької обл.) // Етнічна історія народів Європи. 2014. Вип.44. С. 65-69.

751. Івахова О. Тематичний покажчик до описів господарської частини, господарського відділення і діловодства ф.442. Канцелярія київського, подільського та волинського генерал-губернатора / Укл. О.М. Івахова. Київ, 1976.
752. Іващенко О., Поліщук Ю. Євреї Волині (кінець XVIII – початок XX століття). Житомир: Волинь, 1998. 192 с.
753. Ігнат'єва Т. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України. Кам'янець-Подільський, 2006. 316 с.
754. Ієвлева В. Пам'ятки індустріального розвитку Києва кінця XIX – першої третини XX століття. Київ: Прес-КІТ, 2008. 248 с.
755. Ієвлева В. Історичні виробничі об'єкти київського Подолу в сучасній структурі міста // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. 2007. Вип. 2, частина друга. С.88-109.
756. Ієвлева В. Пустоварівський млин – пам'ятка індустріальної спадщини // Пустоварівський млин – пам'ятка індустріальної спадщини // Відлуння віків. 2009. № 1 (11). С. 31-37.
757. Ієвлева В. Індустріальний розвиток Києва на межі XIX та XX ст. // Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії техніки». Київ. 2003. С. 80-83.
758. Ієвлева В. До проблеми охорони цінних історичних промислових та інженерних споруд Києва // Дослідження та охорона історичного середовища: Артек. 2003. С. 74-80.
759. Ісаєва О. історії млинарства на Канівщині // Український Млинологічний альманах: матеріали Першої міжнар. наук. конф. «Історія українського традиційного млинарства» 15-17 жовтня 2009 р., м. Черкаси – с. Вереміївка Черкаської обл. Спецвипуск / Укр. Млинологічна Асоціація, Приватний іст.-етнограф. музей «Козацькі землі України». Черкаси, 2014. С. 92-93.
760. Казьмирчук М. Соціально-економічний розвиток Київської губернії (1861 – 1917 рр.). Київ: Логос, 2011. 398 с.

761. Казьмирчук Г., Соловйова Т. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття. Київ: Міжнародна фінансова агенція, 1998. 174 с.
762. Казьмирчук Г., Соловйова Т. Основні напрямки розвитку сільського господарства Правобережної України першої чверті XIX ст. Київ, 1997. 30 с. Бібліогр.: С. 26-28.
763. Калакура Я. Історичні засади українознавства. Київ, 2007. 381 с.
764. Каофенгофер А. Подробное изъяснение о колёсах и водяных мельницах и о внутреннем строении пильных мельниц с десятью листами / Пер. с нем. Курск: в типограф. Курского приказа общественного призрения, 1793. 47 с.: 10 л черт. Семёном Зубковым: «Подробное изъяснение о колёсах и водяных мельницах и о внутреннем строении пильных мельниц».
765. Каретников С. Волынская губерния: географическо-исторический очерк. Ковель: Типо-Литография М. Айзенберга, 1905. 90 с.
766. Касян А. В'язівський водяний млин від заснування до сьогодення // Український Млинологічний альманах: матеріали Першої міжнар. наук. конф. «Історія українського традиційного млинарства» 15-17 жовтня 2009 р., м. Черкаси – с. Вереміївка Черкаської обл. Спецвипуск / Укр. Млинологічна Асоціація, Приватний іст.-етнограф. музей «Козацькі землі України». Черкаси, 2014. С. 86-87.
767. Киево-Златоверхо-Михайловский монастырь. Исторический очерк от основания его до настоящего времени. Издание означенного монастыря. Киев: тип. С.В. Кульженко, 1889. 155 с.
768. Кипторенко С. История производства муки и круп. Москва: Советский строитель, 1947. 89 с.
769. Клоссовский А. Материалы для климатологии юго-запада России. Одесса: Тип. Южно-Русского общества печатного дела, 1899. 336 с.
770. Кобеляцкий А. Справочная книга для чинов фабричной инспекции, для фабрикантов и заводчиков. Полный сборник узаконений о найме рабочих на

фабрики, заводы и мануфактуры; о взаимных отношениях фабрикантов и рабочих; о фабричной инспекции; о надзоре за заведениями фабрично-заводской промышленности. Изд. 4-е. Спб., 1897. 311 с.

771. Ковалинський В. Меценаты Киева. 2. изд., исп. и доп. Киев: Кий, 1998. 523 с.

772. Козуля В. Лящівський млин – минувшина та сьогодення // Український Млинологічний альманах: матеріали Першої міжнар. наук. конф. «Історія українського традиційного млинарства» 15-17 жовтня 2009 р., м. Черкаси – с. Вереміївка Черкаської обл. Спецвипуск / Укр. Млинологічна Асоціація, Приватний іст.-етнограф. музей «Козацькі землі України». Черкаси, 2014. С. 103.

773. Колесник Л. Млини у творчості сучасних черкаських художників // Український Млинологічний альманах: матеріали Першої міжнар. наук. конф. «Історія українського традиційного млинарства» 15-17 жовтня 2009 р., м. Черкаси – с. Вереміївка Черкаської обл. Спецвипуск / Укр. Млинологічна Асоціація, Приватний іст.-етнограф. музей «Козацькі землі України». Черкаси. 2014. С. 166-171.

774. Колмаков А. Карманная книжка для вычисления количества воды, вытекающей через трубы, отверстия или по жолубам; также и силы, какою они ударяют стремясь с данною скоростью.: С приложением правил для вычисления трений, производимых в махинах, в пользу находящихся при строении мельниц и проведения вод. СПб, 1791. 90 с.

775. Колос О. З історії розвитку рибогосподарської діяльності на внутрішніх водоймах України // Інститут рибного господарства / [ред. Грициняк І. І.]. Київ: ДІА, 2010. С. 110-137.

776. Колос О. Історичні аспекти становлення рибництва в країнах східної Європи // Історія науки і біографістика. 2008. № 1. С. 114-120.

777. Кораков И. Крестьянские мельницы [исследования 1910-1912 гг.]. СПб.: Тип. Тип. Гречова 1892. 429 с.

778. Кравченко І. Ямпільський маєток наприкінці XVIII та в першій чверті XIX століття // Студії з історії України науково-дослідної катедри історії України в Києві. Київ, 1929. Т. 2. С. 56-95.
779. Краси́ков М. «І ставок, і млинок...» Млина́рство в українському фольклорі // Український Млинологічний альманах: матеріали Першої міжнар. наук. конф. «Історія українського традиційного млина́рства» 15-17 жовтня 2009 р., м. Черкаси – с. Вереміївка Черкаської обл. Спецвипуск / Укр. Млинологічна Асоціація, Приватний іст.-етнограф. музей «Козацькі землі України». Черкаси, 2014. С. 142-148.
780. Краткие справочные сведения о некоторых русских хозяйствах. Вып. I. Спб., 1897. 428 с.; Вып. II. Спб., 1901. 546 с.
781. Краткое описание имений наследников И.Н.Терещенко. Київ, 1913. 8 с.
782. Краткое описание имений наследников Ф. А.Терещенко. Київ, 1896. 103 с.
783. Краткое описание исследования реки Днепра от Смоленска до Лимана, произведенного Днепровскою описною партией в 1875-1883 гг. под начальством полковника (ныне генерал-майора) Поликарпова 1-го / М-во путей сообщ. Санкт-Петербург: Тип. Р. Голике, 1887. 79 с.
784. Крижанівський О. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.). Київ: Вища школа, 1991. 127 с.
785. Крылов А. Населенные места Подольской губернии. Каменец-Подольский: Типография губернского правления, 1903. 538 с.
786. Крылов А. Населенные места Подольской губернии. Каменец-Подольский: Тип. Подол. губерн. правления, 1905. 563 с.
787. Крушинська О. Дністер. Туристичний путівник. У 2-х томах. Том I. Від витоків до гирла Збруча. Львів: Центр Європи, 2016. 624 с. Том II. Від гирла Збруча до Чорного моря. Львів: Центр Європи. 496 с.
788. Крушинська О. Пам'ятки дерев'яної архітектури: залучення до інформаційного простору як шлях до порятунку // Український Млинологічний

альманах: матеріали Першої міжнар. наук. конф. «Історія українського традиційного млинарства» 15-17 жовтня 2009 р., м. Черкаси – с. Вереміївка Черкаської обл. Спецвипуск / Укр. Млинологічна Асоціація, Приватний іст.-етнограф. музей «Козацькі землі України». Черкаси, 2014. С. 22-27.

789. Крушинська О. Водяний млин у Купині на Хмельниччині // Український Млинологічний альманах: матеріали Першої міжнар. наук. конф. «Історія українського традиційного млинарства» 15-17 жовтня 2009 р., м. Черкаси – с. Вереміївка Черкаської обл. Спецвипуск / Укр. Млинологічна Асоціація, Приватний іст.-етнограф. музей «Козацькі землі України». Черкаси, 2014. С.68-71.

790. Крюков П. Очерк мануфактурно-промышленных сил Европейской России, служащий текстом промышленной карты, в 2-х частях. СПб., 1853. 327 с.

791. Курінна Т. Історія села Млієва: регіональний компонент з історії краєзнавства Черкащини з давнини до ХХ ст. Київ: [б.в.], 2003. 273 с.

792. Лаврик О. Роль млинів у формуванні антропогенних долинно-річкових ландшафтів Побужжя // Природничі науки в системі освіти: Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф., 26 бер. 2015 р.: матеріали. Умань: ФОП Жовтий О., 2015. С. 76-81.

793. Лавріненко Н. Вітряки Черкащини // «Залізнякові читання»: матеріали Третьої наукової краєзнавчої конференції, с. Медведівка, 21 жовтня 2011 р. Черкаси, видавець Чабаненко Ю., 2011. С. 204-210.

794. Лаврик О. Водні антропогенні ландшафти міста Умані: просторово-часовий аспект // Індустріальна спадщина в культурі і ландшафті: Матеріали III Міжнародної наукової конференції (м. Кривий Ріг, 1-4 жовтня 2008 р.): у 2 ч. / редкол.: В. Л. Казаков (відп. ред.) та ін. Ч. 1. Кривий Ріг: Видавничий дім, 2008. С. 237-240.

795. Лавріненко Н. Пам'ятки вітряного млинарства на Черкащині // Український Млинологічний альманах: матеріали Першої міжнар. наук. конф. «Історія українського традиційного млинарства» 15-17 жовтня 2009 р., м. Черкаси – с. Вереміївка Черкаської обл. Спецвипуск / Укр. Млинологічна Асоціація,

Приватний іст.-етнограф. музей «Козацькі землі України». Черкаси, 2014. С. 48-56.

796. Лавріненко Н. Унікальні вітряки Канівщини // Український Млинологічний альманах: матеріали Першої міжнар. наук. конф. «Історія українського традиційного млинарства» 15-17 жовтня 2009 р., м. Черкаси – с. Вереміївка Черкаської обл. Спецвипуск / Укр. Млинологічна Асоціація, Приватний іст.-етнограф. музей «Козацькі землі України». Черкаси, 2014. С. 94-97.

797. Лавріненко Н. Вітрове млинарство на Черкащині // Хранение и переработка зерна. 2009. № 11(125). С. 58-59.

798. Лаврик О. Алгоритмізація впливу млинарських ландшафтно-технічних систем на зміну долиннорічкових ландшафтів України // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Географія. Київ: Київський університет, 2012. Вип. 60. С. 27-30.

799. Лаврик О., Денисик Г. Антропогенні ландшафти річища та заплави Південного Бугу: монографія. Вінниця-Умань, 2012. 2009 с.

800. Лаврик О. Поширення млинів на Побужжі та їх вплив на трансформацію річища і заплави Південного Бугу // Історія української географії. Тернопіль, 2008. Вип. 18. С. 35-42.

801. Лаврик О. Сокілецький млинарський комплекс у спадщині водогосподарського будівництва на річці Південний Буг // Український Млинологічний альманах: матеріали Першої міжнар. наук. конф. «Історія українського традиційного млинарства» 15-17 жовтня 2009 р., м. Черкаси – с. Вереміївка Черкаської обл. Спецвипуск / Укр. Млинологічна Асоціація, Приватний іст.-етнограф. музей «Козацькі землі України». Черкаси, 2014. С.56-58.

802. Лаврик О. Поширення дамб та гаток у річищі Південного Бугу // Наукові записки екологічної лабораторії [УДПУ ім. П. Тичини]: [зб. наук. праць / наук. ред. Акімов І. А. та ін.]. Київ: Науковий світ, 2010. Вип. 13. С. 28-32.

803. Лаврик О. Просторово-часовий аналіз господарського освоєння ландшафтів річищ та заплав річок Побужжя // Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Серія: Географія. Вінниця, 2010. Вип. 20. С. 101-111.
804. Лазанська Т. Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892-1914 рр.) // Пробл. історії України ХІХ – поч. ХХ ст. 2001. Вип. 2. С. 24-41.
805. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.). Київ, 1999. 282 с.
806. Ластовський В. Православна церква у суспільно-політичному житті України ХVІІІ ст. (Переяславсько-Бориспільська єпархія). Черкаси: ЧІУ, 2002. 137 с.
807. Ластовський В. Млини та млинарство в історії українських монастирів // Український Млинологічний альманах: матеріали Першої міжнар. наук. конф. «Історія українського традиційного млинарства» 15-17 жовтня 2009 р., м. Черкаси – с. Вереміївка Черкаської обл. Спецвипуск / Укр. Млинологічна Асоціація, Приватний іст.-етнограф. музей «Козацькі землі України». Черкаси, 2014. С. 120-121.
808. Левицький В. Церковні маєтки Правобережної України другої половини ХVІІІ століття в системі економічних відносин краю // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя: Просвіта, 2005. Вип. ХІХ. С. 59-63.
809. Левицький В. Промисловий розвиток церковних маєтків на Правобережжі України в другій половині ХVІІІ ст. // Матеріали VІІІ наукової конференції ТДТУ ім. І. Пулюя. Тернопіль: ТДТУ, 2004. С. 158.
810. Левицький В. Розвиток господарства церковних маєтків Правобережної України в другій половині ХVІІІ ст. // Матеріали ІХ наукової конференції ТДТУ ім. І. Пулюя. Тернопіль: ТДТУ, 2005. С. 164.
811. Левшин В. Полное наставление о строении всякого рода мельниц водяных, ветряных, паровых, также скотскими и человеческими силами в действие приводимых по которому каждый может оные устраивать, в шести частях, с рисунками. Москва, 1810-1811.

812. Левшин В. Полное наставление о строении всякого рода мельниц водяных, ветряных, паровых, также скотскими и человеческими силами в действие приводимых по которому каждый может оные устраивать, в двух частях, с рисунками. Москва, 1817. 248 с.: ил.
813. Лем И. Начертание древних и нынешнего времени разнородных зданий. Ч. IX, Ч. II. Мельницы. СПб, 1818-1819. 14 с. ил.
814. Лень А. Розвиток технічного прогресу у борошномельній промисловості в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2012. Вип. 9. С. 340-344.
815. Литвинов-Фалинский В. Фабричное законодательство и фабричная инспекция. Изд. 2-е, испр. и доп.. Москва: Типография А.С.Суворина, 1904. 344 с.
816. Лобко О. Еволюція маєткового комплексу графів Потоцьких (герб Пилява) у Правобережній Україні 1830-1917 рр. // Дух і Літера. Київ, 2008. № 20. С. 13-37.
817. Лунц М. Из истории фабричного законодательства, фабричной инспекции и рабочего движения в России. Москва: 1909. 384 с.
818. Любанский Ф. Описание имений Подольской губернии. Вып. I. Винница, 1908.
819. Лященко П. Мукомольная промышленность России и иностранные потребительские рынки. 2-е изд. СПб., 1910.
820. Лященко П. Русская мукомольная промышленность и торговля мукой: Экон.-стат. очерк // Ежегодник Департамента земледелия. 1911. СПб., 1911. 58 с., 2 л. к.: табл.
821. Лященко П. История народного хозяйства СССР. Капитализм. Москва: Госуд. издво полит. литературы, 1956. Т.2. 728 с.
822. Лященко П. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России. Описательно-статистическое исследование. СПб.: Мин. торг. и пром., 1912. 656 с., таб., диагр., карт.

823. Лященко П. Хлебные тарифы и железнодорожные перевозки: К совещанию по пересмотру хлебных тарифов. СПб, 1910. 25 с.: табл. Оттиск из «Вестника финансов, промышленности и торговли». 1910. №11.
824. Львовский А. Взгляд на прошлое и настоящее состояние мукомольных промыслов в России. Одесса: Тип. градоначальника, 1913. 94 с.
825. Макаров И. Предварительные сведения о положении мукомольной промышленности в Центрально-земледельческом районе. Москва, 1916.
826. Максимович Н. Днепр у города Киева: краткий гидрографический и исторический очерк. Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1898. 59 с.
827. Максимович Н. Днепр и его бассейн: История и гидрография реки. Современные материалы по гидрологии Днепра и его главнейших притоков, с приложением карт, графиков, планов, видов важнейших местностей и гидротехнических сооружений и поверстным указателем (судоходным дорожником) реки. В 2 т. Киев: Типография С. В. Кульженко, 1901. Т. 1. 370 с., Т. 2. 218 с., 9 л. карт.
828. Малаков Д. Старовинні млини на малюнках Георгія Малакова // Український Млинологічний альманах: матеріали Першої міжнар. наук. конф. «Історія українського традиційного млинарства» 15-17 жовтня 2009 р., м. Черкаси – с. Вереміївка Черкаської обл. Спецвипуск / Укр. Млинологічна Асоціація, Приватний іст.-етнограф. музей «Козацькі землі України». Черкаси, 2014. С. 172-176.
829. Маниковский Ф. Историческо-статистическое описание Киево-Флоровского Вознесенского монастыря. Киев: тип. С. В. Кульженко, 1894. 74 с.
830. Маркина В. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (Социально-экономическое развитие). Киев: Издательство Киевского государственного университета им. Т. Г. Шевченка, 1961. 236 с.: табл.
831. Макарюк В. З історії розвитку водяного млинарства в Мельниках // «Залізнякові читання»: матеріали Третьої наукової краєзнавчої конференції,

с. Медведівка, 21 жовтня 2011 р. Черкаси, видавець Чабаненко Ю., 2011. С. 194-198.

832. Маслов М. Історичний розвиток млинарської енергетики в Україні у другій половині XIX – першій третині XX сторіччя // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Сер.: «Історія та географія». 2012. Вип. 45. С. 61-66.

833. Маслов М. Селянські вітряки України: історико-технічний аспект // Древности. Харьковский историко-археологический ежегодник. Вип. 5. 2016. С. 87-91.

834. Маслов М. Будівництво та використання вітряків у господарствах промислових селян України в другій половині XVIII – першій третині XX ст. // Історія та географія: Зб. наук. пр. Харк. нац. пед. ун-ту ім. ГС Сковороди. Харків: ОВС. 2002. № 12. С. 151-156.

835. Масненко В. Млинарство, млини, мельники у часопросторі української традиційної етнокультури // Український Млинологічний альманах: матеріали Першої міжнар. наук. конф. «Історія українського традиційного млинарства» 15-17 жовтня 2009 р., м. Черкаси – с. Вереміївка Черкаської обл. Спецвипуск / Укр. Млинологічна Асоціація, Приватний іст.-етнограф. музей «Козацькі землі України». Черкаси, 2014. С. 14-19.

836. Мачинский В. Сельско-хозяйственные постройки. Москва, 1927. 176 с.

837. Машкін О. Іноземці в соціально-економічному житті України кінця XVIII – першої половини XIX ст. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2008. 450 с.

838. Мельник Л. Промисловий переворот в Росії і на Україні (60-ті – початок 90-х рр. XIX ст.). Київ, 1969. 676 с.

839. Мельник Л. Технічний переворот на Україні у XIX ст. Київ: В-во Київського університету, 1972. 240 с.

840. Мельников Н. Современное состояние промышленности на юге Украины. Одесса: Издание тех. Бюро инженера-технолога Н.П. Мельникова, 1884. 470 с.

841. Мельниченко В. Водяні млини на українських землях у XVI – XVII ст. // Український Млинологічний альманах: матеріали Першої міжнар. наук. конф. «Історія українського традиційного млинарства» 15-17 жовтня 2009 р., м. Черкаси – с. Вереміївка Черкаської обл. Спецвипуск / Укр. Млинологічна Асоціація, Приватний іст.-етнограф. музей «Козацькі землі України». Черкаси, 2014. С. 121.
842. Мельниченко Л. Вітряки Коростенщини // Житомир в історії Волині і України / Виконком Житомир. міськради нар. деп., Житомир. наук.-красн. т-во дослідників Волині, Житомир. обл. ін-т удоскон. вчителів, Житомир. орг. Спілки ж-стів України; ред. М. Ю. Костриця. Житомир: ЖО СЖУ, 1994. С. 237-240.
843. Менделеев Д. Производство муки, хлеба и крохмала. Переведено, дополнено и издано под редакцией Д. Менделеева «Технология по Вагнеру», выпуск 1-й. СПб., 1862. 228 с.
844. Миклухо-Маклай М. Геологические исследования Новоградволинского и Житомирского уездов Волынской губернии [с двумя табл. I-II и геологич. картою (III) / горн. инж. М. Н. Миклухи-Маклая; предисловие автора. СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1889. 92 с.: табл., карты, рис.
845. Милютин А. Руководство к построению водяных мельничных колёс основанное на законах Гидро-Динамики. Москва: Унив. тип., 1828. 103 с.: 5 л. черт.
846. Миронов Б. Внутренний рынок России во второй половине XVIII первой половине XIX в. Ленинград: Наука, 1981. 259 с.
847. Миронов Б. Хлебные цены в России за два столетия (XVIII – XIX вв.) / отв. ред. А. Г. Маньков. Ленинград: Наука, 1985. 301 с.
848. Михайлик А. Особливості хлібної торгівлі Південно-Західного краю у другій половині XIX ст. // Матеріали X-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2000. С. 302-305.
849. Мозговой В. Краткие статистические сведения о Киевской губернии за 1885 г. Киев: Киев. губерн. стат. ком., 1886. 16 с.

850. Мозговой В. Очерк Киевской губернии. Киев, 1881. 104 с.
851. Мозговой В. Сборник сведений по Киевской губернии и адрес-календарь на 1887 год: Изд. Киевского Губ. Стат. ком.; Сост. В. Г. Мозговой, секр. Киев. ГСК. Киев: Тип. губ. правл., 1887. 352 с.
852. Мозговой В. Адрес-Календарь и Справочная книжка Киевской губернии на 1888 год. Изд. Киевского Губ. Стат. ком. Киев: Тип. Губ. Правл. 267 с.
853. Мозговой В. Памятная книжка и адрес-календарь Киевской губернии 1889. Изд. Киевского Губ. Стат. ком. Киев: Тип. Губ. Правления. 252 с.
854. Москалюк М. Розвиток обробної промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія / Микола Москалюк. Тернопіль: ТНПУ, 2012. 300 с.
855. Москалюк М. Загальний нарис промислового розвитку України в другій половині XIX – на початку XX ст. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2007. 257 с.
856. Москалюк М. Розвиток борошномельної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. 2009. Вип. 2. С. 23-26.
857. Морев Д. Очерк коммерческой географии и хозяйственной статистики России. СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1902. 316 с.
858. Мукалов Н. География Киевской губернии: учебное пособие по родиноведению. Киев: в Губернской типографии, 1883. 146 с.
859. Мухин Н. Киево-Братский училищный монастырь. Исторический очерк (Писано на Евгение-Румянцевскую премию). Киев: тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1893. 423 с.
860. Мюллер О. Справочная карманная книжка для устройства мельниц и зернохранилищ: Полное собрание всех важнейших вопросов по устройству мельниц и зернохранилищ: Справ. указ. для владельцев мельниц, мельников, также для строителей мельниц и инженеров. Москва: И. Дейбнер, 1888. 140 с., 3 л. план. ил. 16.

861. Мясников А. Вопрос дня. О необходимости развития у нас мукомолья и практический взгляд на значение развития систем помола за границей. (Из записок Общества сельского хозяйства южной России). Одесса, 1876.
862. Неелов Д. Устройство плотин: В 3 ч.: С атласом черт. Ч. 1-3. СПб.: скл. изд. у авт., 1884 (тип. М. М. Стасюлевича). 3 т.; Чертежи. СПб. фотолитографировано в Экспедиции заготовления гос. бумаг, 1884. 96 л.
863. Нестеренко А. Очерки истории промышленности и положение пролетариата Украины в конце XIX начале XX в. Москва: Госполитиздат, 1954. 308 с.
864. Нестеренко О. Розвиток промисловості на Україні. Ч.1. Киев, 1959. 495 с.; Ч. 2. Киев, 1962. 580 с.
865. Нисселович Л. История заводско-фабричного законодательства в Российской империи. СПб., 1883-1884. Ч. 1-2. 360 с.
866. Нифонтов А. Зерновое производство России во второй половине XIX века. По материалам ежегодной статистики урожаев европейской России. Москва: Наука, 1974. 318 с.
867. Новгородский В. Мельницы: общепонятное руководство к устройству мукомольных мельниц водяных, ветряных, конных, воловых и ручных: с 50 рис. СПб.: изд. В. И. Губинского, [1908] (тип. В. А. Тиханова). 81 с.
868. Носар І. Штучні водойми в планувальній структурі історичних міст Волині // Містобудування та територіальне планування. Київ: КНУБА, 2003. Вип. 16. С. 130-144.
869. Носар І. Штучні водойми в структурі волинських історичних поселень // Індустріальна спадщина в культурі і ландшафті: Матеріали Першої всеукраїнської конференції. Випуск 2. Київ: ДАКККиМ, 2005. С. 72-75.
870. Обзор хозяйства Шпиковского имения за двадцатипятилетие: С 1865 по 1890 г. Киев, 1890. 58 с.; 1 л.
871. Оглоблин А. Очерки истории украинской фабрики – Предкапиталистическая фабрика. Київ: Государственное издательство Украины, 1925. 232 с.
872. Описание имений, принадлежащих Н. А. Терещенко. Киев, 1900. 47 с.

873. Описание Смелянского имения графов Александра, Владимира, Льва Алексеевичей Бобринских // Труды комиссии по описанию имений, состоящих при Киевском обществе сельського хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. Киев, 1893. 231 с.
874. Описание Шпиковского имения Н.Б. Балашева в Подольской губернии: сост. И. В. Лещенко по документам Конторы имения. Немиров, 1896. 294 с.
875. Описание заводов и имений графов Бобринских. Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1896. 325 с.
876. Описание Смелянского имения графов Александра, Владимира и Льва Алексеевичей Бобринских: Сост. по документам в 1896 г. Киев: Тип. Ун-та св. Владимира, 1896. 38, [37] с., 1 л.
877. Осадчий Т. Земля и земледельцы в юго-западном крае (на Украине, Подолии и Волыни). Киев: тип. Петра Барского, 1899. 126 с.
878. Осовский Г. Геологическо-геогностический очерк Волынской губернии со взглядом на применение и практическом употреблении местных ископаемых продуктов: С прил. 2-х литогр. черт. и в первый раз составл. специальной геогност. карты Волын. Губернии. Житомир, 1867. 352 с., 2 л. табл. (Тр. Волын. стат. ком.); Осовский Г. Из путевых заметок по Волынской губернии: Наблюдения в отношении землезнания, землерождения и фабрично-промышл. состоянии губернии; Археол. и этногр. заметки, местные народные предания и легенды. Житомир: Изд. Г., 1869. 33 с.
879. Павлюк В. Магнатерія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя у ХІХ ст. Острог, 2000. 184 с.
880. Павлюк С. Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект. Київ: Наукова думка. 224 с.: іл.
881. Панков М. Мельница. 2-е изд. Москва: Огиз, 1932. 15 с.
882. Панков М. Строим двигатели. Москва: ОГИЗ, 1931. 15 с.
883. Панков М. Водой и ветром: [Как построить модели водяных и ветряных двигателей]: Для средн. и старш. возраста. Москва; Ленинград: Детиздат, 1936

(М.: ф-ка детск. книги Изд-ва детской лит-ры ЦК ВЛКСМ). 91, [2] с., [2] с. объявл.: ил.

884. Перерва В. Графи Браницькі: підприємці та меценати. Біла Церква: Вид-во Пшонківський О.В., 2010. 269 с.

885. Перечень внутренних водных путей Европейской России / Статистический отдел Министерства путей сообщения. СПб.: [б. и.], 1892. 684 с.

886. Перечень внутренних водных путей Европейской России с распределением их по морским и речным бассейнам / Отдел статистики и картографии Министерства путей сообщения. СПб.: [б. и.], 1907. 684 с.

887. Пик Ц. Труд и здоровье мельничных рабочих. Москва, 1926.

888. Пиріг О. Історія підприємництва України. Навч. Посібник для студентів вищих навч. закладів. Київ: КНТЕУ, 2004. 162 с.

889. Пиріг О., Черняк Д. Підприємництво в Україні: від витоків до сьогодення. Київ: УкрДрук, 2011. 194 с.

890. Подолинський С. Ремесла і фабрики на Україні. Женева: Видавництво «Работник», 1880. 148 с.

891. Поліщук Ю. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.) / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2012. 432 с.

892. Поліщук Ю., Суліменко О. Німці Волині в кінці XVIII – на початку XX століття: політико-правовий аспект. Житомир: «Волинь», 2004. 165 с.

893. Полякова Т., Хаврус С. Млинарство // Малий енциклопедичний словник Корсунщини. Корсунь-Шевченківський, 2004. Т. 2 (Л-Я). С. 42-44.

894. Пономарьов Н. Подсобные к земледелию промыслы и производства. Высочайше учреждённое Особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности. СПб., 1903. 116 с. (Свод трудов местных комитетов по 49 губерниям Европейской России).

895. Попов С. Технология строительства мельниц в крестьянских промыслах. Киев: Тип. «Праця», 1914. 185 с.
896. Постройка модели действующей водяной мельницы. Москва, 1890.5 с.
897. Портнов В. О Борисовской мельнице.: О действии и употреблении американских аппаратов на русских мукомольных мельницах. Москва: Унив. Тип., 1846. 16 с.
898. Потапенко Л. Млинарство в Україні // Народна культура України: традиції і сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 40-річчю заснування Національного музею народної архітектури та побуту. Київ, 2010. С. 379-386.
899. Похилевич Л. Монастыри и церкви г. Киева: Прежнее и нынешнее состояние и средства содержания причтов, а также иноверческие молитвенные дома. Киев: В типографии губернского управления, 1865.134 с.
900. Похилевич Л. Сказания о населённых местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. Собрал Л. Похилевич. Киев: В типографии Киево-Печерской лавры, 1864. 763 с.
901. Похилевич Л. Уезды Киевский и Радомысльский. Статистические и исторические заметки о всех населённых местностях в этих уездах и с подробными картами ихъ. Собрал Л. Похилевич. Киев, 1887. 305 с.
902. Прибега Л. Народное зодчество Украины: охрана и реставрация. Киев: «Будівельник», 1988. 103 с.
903. Присяжнюк Ю., Лавріненко Н. Перші наукові читання «Історія українського традиційного млинарства» (Черкаси, 15-17 жовтня 2009 р.) // Вісник Черкаського університету: [зб. наук. ст.]. Вип. 160-161. Серія «Історичні науки» / М-во освіти і науки України, Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. Черкаси: Видавництво ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2009. С. 243-245.

904. Присяжнюк Ю. Жорновий промисел у контексті посткріпосної трансформації українського села // Український млинологічний альманах: історія, етнографія, культура. Науковий ілюстрований альманах Української Млинологічної Асоціації. Спецвипуск Першої міжнародної конференції «Історія українського традиційного млинарства», 15-17 жовтня 2009 р., м. Черкаси – с. Вереміївка Черкаської обл. Черкаси, 2014. С. 133-134.
905. Прищеп О. Міста Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Рівне: ПП ДМ, 2010. 287 с.
906. Прищеп О. Основні тенденції розвитку міської промисловості Волинської губернії (ІІ пол. ХІХ ст. – поч. ХХ ст.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. Київ-Донецьк: Рідний край, 2001. Вип.15. С. 40-45.
907. Птушкина Г. Чудо-мельница. Москва: Колос, 1978. 126 с.
908. Птушкина Г. Мукомол. Москва: Колос, 1983. 133 с.: ил.
909. Птушкина Г. С чего начинается хлеб. Москва: Колос, 1980. 167 с.: ил.
910. Реєнт О., Сердюк О. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). Київ: Ін-т історії України, 2011. 365 с.
911. Реєнт О. Хлібні ресурси України в добу капіталістичного розвитку (1861-1914 рр.) // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. 2010. Вип. 17. С. 6-40.
912. Ренованц И. О строении заплотов вместо плотин // Труды Вольного экономического общества. СПб., 1790. Ч. 42. С. 76-93.
913. Решетченко Д. Правобережна Україна в міжнародній торгівлі зерном у 30-40-х рр. ХІХ ст. // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. Вип. VІІІ. Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. С. 284-290.
914. Решетченко Д. Природнокліматичні умови правобережних губерній та їх вплив на виробництво і продаж зерна в першій половині ХІХ ст. // Український історичний збірник. Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. Вип. 10. С. 107-114.

915. Решетченко Д. Правобережна Україна в міжнародній торгівлі зерном наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. // Укр. іст. журнал 2007. № 4. С. 69-82.
916. Різниченко В. Головнійші родовища жорнових пісковців на Україні // Вісник Українського відділу Геологічного Комітету. 1924. Вип. 4. С. 72-93.
917. Рихтер Д. Проект разделения России на районы товарного мукомолья: (Составлен по поручению Совета съездов мукомолов). Съезды мукомолов. СПб.: Типолитограф. 1. Лурье и К°, 1908. 88 с.
918. Рыбаков Ю. Промышленная статистика России в XIX в. Источниковедческое исследование. Москва: Наука, 1976. 277 с.
919. Рыбаков Ю. Промышленное законодательство России первой половины XIX века. Москва, 1986. 216 с.
920. Рогатко С. Выдающиеся продовольственные предприниматели России. Москва: Пищепромиздат, 1999. 272 с.
921. Рогатко С. История продовольствия России с древних времен до 1917 г. Историко-экономический взгляд на агропромышленное развитие Российской империи. Т. 1 Развитие сельскохозяйственных и перерабатывающих отраслей. Москва: Пусская панорама, 2014. 1024 с.
922. Романчук О. Видобуток жорнового каменю в надрах Кременецьких гір // Проблеми охорони та дослідження української етнографічної спадщини. Київ, 2005. С. 150-152.
923. Романчук О. Промисловий видобуток жорнового каменю на території сучасної Здолбунівщини // Наукові записки. Вип. I. Рівне, 1996. С. 115-119.
924. Романчук О. Млини Березнівщини на поч. 1920-х років / О. М. Романчук // Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся. Рівне, 2003. Вип. IV. С. 130-135.
925. Романюк Н. Пріоритетні галузі виробництва підприємців Волині (друга половина XIX – початок XX ст.) // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. 2015. № 5. С. 21-27.

926. Романюк Н. Природно-кліматичні, соціально-економічні та етнічні чинники виробничої спеціалізації у Волинській губернії (II пол. XIX – поч. XX ст.) // Проблеми історії України. Факти, судження, пошуки: зб. наук. праць. Київ 2006. Спец. вип. С. 186-192.
927. Романюк Н. Розвиток підприємництва в аграрній сфері після реформи 1861 року (за матеріалами губерній Південно-Західного краю Російської імперії) // Історичні записки: зб. наук. праць. Луганськ, 2006. Вип. 12. С. 69-75.
928. Романюк Н. Етнічні аспекти підприємництва в губерніях Південно-Західного краю (друга половина XIX – початок XX ст.) // Гілея. Київ, 2006. Вип. 6. С. 23-30.
929. Романюк Н. Витоки підприємництва на Волині // Історичні записки: зб. наук. праць. Луганськ, 2006. Вип. 10. (спец.). С. 174-181.
930. Романюк Н. Зміна соціального складу населення України у зв'язку з розвитком підприємництва: характеристика тенденцій (друга половина XIX ст. – початок XX ст.) // Проблеми історії України: зб. наук. праць. Київ, 2007. С. 207-212.
931. Романюк Н. Основні тенденції розвитку підприємництва у промисловості України (друга половина XIX – поч. XX ст.) // Вісник Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля. Луганськ. 2008. № 11. С. 200-207.
932. Романюк Н. Промислове підприємництво другої половини XIX – початку XX ст.: політико-історичні умови розвитку // Історичні записки: зб. наук. праць. Луганськ, 2009. Вип. 21. С. 154-161.
933. Романюк Н. Підприємницька діяльність євреїв Волині (друга половина XIX – початок XX ст.) // Волинські історичні записки: зб. наук. праць. Житомир. 2009. Т. 3. С. 80-84.
934. Романюк Н. Особливості розвитку підприємництва у сфері аграрного виробництва (90-ті р.р. XIX ст. – 1917 р.) // Проблеми історії України. Зб. наук. праць. Київ, 2010. С. 52-57.

935. Романюк Н. Сільські підприємці і підприємництво в Україні: 1861-1914 рр. Житомир: Полісся, 2012. 600 с.
936. Романюк Н. Предпринимательство немцев на Волыни (XIX – начало XX века) // Europäische Fachhochschule. Stuttgart, Germany, 2013. № 3. С. 45-47.
937. Романюк Н. Роль кредитно-банківських установ у сприянні підприємництву Правобережної України: 1861–1914 рр. // BLAKSEA. Tbilisi, Georgia. 2013. № 3. С. 64-69.
938. Романюк Н.Й. Землевласники Волині у розвитку підприємництва (друга половина XIX – початок XX ст.) // BLAKSEA. Tbilisi, Georgia. 2013. № 4. С. 32-37.
939. Романюк Н. Діяльність підприємців у розвитку промисловості в сільській місцевості Київської, Подільської і Волинської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) // Грані. 2013. № 6. С. 19-23.
940. Романюк Н. Роль підприємництва в розвитку аграрного сектора економіки Правобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. 2013. № 3. С. 113-127.
941. Романюк Н. Правові умови розвитку сільського підприємництва в другій половині XIX – на початку XX ст. // Гілея: зб. наук. праць. Київ, 2013. Вип. 71. С. 85-90.
942. Романюк Н. Зростання чисельності та ролі сільських підприємців в умовах аграрних реформувань другої половини XIX – початку XX ст. (за матеріалами Київської, Подільської, Волинської губерній) // Гілея: науковий вісник. 2016. № 105. С. 27-31.
943. Рыбаков Ю. Промышленное законодательство России первой половины XIX века: Источниковедческие очерки. Москва: Наука, 1986. 214 с.
944. Рыбников А. Состояние мукомольной промышленности осенью 1915 года по данным специального обследования. Вып. 1. Предварительные сведения о положении мукомольной промышленности в Юго-восточных губерниях. Москва, 1916. 23 с.

945. Рудченко И. Исторический очерк обложения торговли и промыслов в России с приложением материалов по торгово-промышленной статистике. Спб.: Типография В. Киршбаума, Департамент торговли и мануфактур Министерства финансов, 1893. 512 с.
946. Рудюк Л. До історії млина Ірафа та його назви // Матеріали I-Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України» / Ред. кол. Баженов Л.В. (голова), Єсюнін С.М. (співголова, відповід. Редактор) та ін. Хмельницький, 2016. С. 268-271.
947. Савчак Н. Вітряки і млини України: минуле і сьогодення // Молодий вчений. № 6 (1) (21). 2015. С. 56-60.
948. Сазонов Г. Вопросы хлебной промышленности и торговли, разработанные земскими учреждениями (1865-1890 гг.). Спб.: Тип. В. С. Балашова, 1891. 540 с.
949. Самойлович В. Українське селянське житло і господарські будівлі // Нариси історії архітектури Української РСР. Київ: Держбудвидав УРСР, 1957.
950. Свирида Р. З історії поширення вітряків на землях України у XIX – XX століттях // Українська родина: обряди і традиції / Упорядник Лідія Орел. Київ: Вид.-во ім. Олени Теліги, 2015. С. 408-418.
951. Свирида Р. З історії побутування вітряків на землях України у XIX – XX ст. // Український Млинологічний альманах: матеріали Першої міжнар. наук. конф. «Історія українського традиційного млинарства» 15-17 жовтня 2009 р., м. Черкаси – с. Вереміївка Черкаської обл. Спецвипуск / Укр. Млинологічна Асоціація, Приватний іст.-етнограф. музей «Козацькі землі України». Черкаси, 2014. С. 42-47.
952. Селихов М. Русское мукомолье в борьбе с германской конкуренцией на международном рынке: причины упадка нашего экспорта и меры к поощрению вывоза русской муки за границу. Спб.: Тип. М-ва финансов, 1912. 143 с.
953. Сельское хозяйство, фабричная промышленность и занятия населения Российской империи. Спб.: Тип. В. Киршбаума, 1913. 154 с.

954. Сиволап Л., Сиволап М. Українські прізвища, пов'язані із млинарством // Український Млинологічний альманах: матеріали Першої міжнар. наук. конф. «Історія українського традиційного млинарства» 15-17 жовтня 2009 р., м. Черкаси – с. Вереміївка Черкаської обл. Спецвипуск / Укр. Млинологічна Асоціація, Приватний іст.-етнограф. музей «Козацькі землі України». Черкаси, 2014. С. 157-158.
955. Силка О., Синявська Л. Млин у гербовій символіці // Український млинологічний альманах: історія, етнографія, культура. Науковий ілюстрований альманах Української Млинологічної Асоціації. Спецвипуск Першої міжнародної конференції «Історія українського традиційного млинарства», 15-17 жовтня 2009 р., м. Черкаси – с. Вереміївка Черкаської обл. Черкаси, 2014. С. 177-180.
956. Симашкевич М. Историко-географический и этнографический очерк Подолии. Камянец-Подольский: тип. насл. Д. Крайза, 1875-1876. 2 т.; Вып. 1. 1875. 80 с.; Вып. 2. 1876. 182 с.
957. Слабошевич Б. Проект мукомольной мельницы о двух поставках и сукновалки с деревянною турбиною в 18 сил инженер-технолога Б. Слабошевич. СПб.: Типография А.С. Суворина. 1891. 24 с.: 2 л. черт.
958. Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ ст. Одеса: ДВУ, Т. 1. Одеса, 1925. 318 с.; Т. 2. Харків, 1927. 278 с.
959. Слёзкин П. Описание Мошногогородищенского имения Ея Высочайшего Превосходительства Екатерины Андреевны Балашевой. Киев, 1913. Т. 1. 385 с.; Слёзкин П. Описание Шпиковского имения Его Высочайшего Превосходительства Николая Петровича Балашева. Киев, 1913. Т. 2. 208 с.
960. Смела. Краткое статистико-экономическое описание имений и заводов Графов Льва Алексеевича, Алексея, Андрея и Георгия Александровичей Бобринских в Киевской губернии, для Всероссийской Выставки 1913 года в Киеве / Сост. В. Головня. Киев: Типография Р. К. Лубковского, 1913. 198 с.

961. Смиковський С. Вальцові та жорнові подрібнювачі фуражного зерна на межі XIX – XX століть та їх ринок на території нашої країни // Дослідження з історії техніки. Вип. 3. Київ, 2003. С. 53-61.
962. Смиковський С. Еволюція конструкцій подрібнювачів зерна // Актуальні питання історії техніки: матер. 2-ї Всеукр. конф., Київ, 23-24 листопада 2003 р. Київ: ДПМ НТУУ «КПІ», 2003. С. 104-106.
963. Смірнов М., Романюк І. Розбудова промисловості в Браїлові протягом другої половини XIX – початку XX ст. / М. Смірнов, І. Романюк // Гілея: науковий вісник. 2013. № 75. С. 38-40.
964. Смирнов А. На мельнице. Москва-Ленинград: Государственное издательство. 1928. 66 с.: 18 ил.
965. Смолінський С. Вітряки України // Українська родина: родинний і громадський побут / Упорядник Л. Орел. Київ, 2000. С. 322-325.
966. Соколов В. Руководство к устройству разного рода мукомольных мельниц, составленное по превосходнейшим иностранным сочинениям, с дополнением множества сведений, собранных в отечестве нашем. / Составил Член-Корреспондент И.В. Экономического Общества, Капитан Корпуса Горных Инженеров Виктор Соколов. СПб.: В типографии Штаба Отдельного Корпуса Внутренней Стражи, 1851. 162 с.: XVII табл и 96 рис.
967. Соколов В. Руководство к устройству разного рода мукомольных мельниц. Харьков: Тип. А. Дарре, 1914. 182 с.
968. Солдатенко В., Гуржій О., Молчанов В. Ресент О., Сердюк О. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861-1914 рр.). К, 2011: рецензія на книгу // Український історичний журнал. 2011. № 6. С. 212-219.
969. Соловйова Т. Розвиток промислового виробництва Правобережної України першої чверті XIX ст. Київ, 1997. 50 с.
970. Солодар О. До історії млинарства на Чигиринщині // Український Млинологічний альманах: матеріали Першої міжнар. наук. конф. «Історія українського традиційного млинарства» 15-17 жовтня 2009 р., м. Черкаси – с.

- Вереміївка Черкаської обл. Спецвипуск / Укр. Млинологічна Асоціація, Приватний іст.-етнограф. музей «Козацькі землі України». Черкаси, 2014. С. 61-67.
971. Список населённых мест Киевской губернии. Издание Киевского Губернского Статистического Комитета. Киев: тип. Ивановой, 1900. 985 с.
972. Справочник мельника / В. Грибов и Д. Ривилис. Москва: Изд-во и тип. «Моск. Рабочий», 1947. 248 с.: ил.
973. Справочные сведения о некоторых русских хозяйствах. Пг., 1916. 374 с.
974. Сташевський Є. Сільськогосподарський ринок Правобережної України передреформеної доби. Київ, 1929. 106 с.
975. Степанишина О. Господарство графів Браницьких на Київщині і реформа 1861 р. в їхніх маєтках // Студії з історії України науково-дослідної кафедри історії України в Києві. Київ, 1930. 116 с.
976. Стоколоса Т. Характеристика борошномельного виробництва Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття // «Теорія і практика сучасної науки» (м. Дніпро, 24-25 лютого 1917 р.). Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 221-224.
977. Столпянский Н. Девять губерний Западно-Русского края в топографическом, геогностическом, статистическом, экономическом, этнографическом и историческом и историческом отношениях. СПб.: Тип. Гогенфельдена и Ко, 1866. 200 с.
978. Сторожук Л., Рилипенко О., Мудрук О. Еволюція машин для подрібнення фуражного зерна в Україні // Питання історії науки і техніки. 2007. № 1. С. 17-24.
979. Стрикун Т. Технічно-конструктивні характеристики млинів та термінологія борошномельного виробництва Бахмаччини у I пол. XX ст. // Український млинологічний альманах: історія, етнографія, культура. Науковий ілюстрований альманах Української Млинологічної Асоціації. Спецвипуск Першої міжнародної конференції «Історія українського традиційного млинарства», 15-17 жовтня 2009 р., м. Черкаси – с. Вереміївка Черкаської обл. Черкаси, 2014. С. 78-83.

980. Стрішенець О. Борошномельне виробництво Правобережної України у другій половині XVII ст. // Економіка: проблеми теорії та практики. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровськ. нац. ун-ту, 2005, том 4, № 204. С. 895-901.
981. Стрішенець О. Значення техніки водяних борошномельних млинів при переростанні простого товарного виробництва у всезагальне // Динаміка наукових досліджень 2004. Матеріали III Міжнарод. наук.-практич. конференції 21-30 червня 2004р. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2004, том 8. С. 43-45.
982. Стрішенець О. З історії орендних відносин на водяних борошномельних млинах Почаївської Успенської лаври в селі Сураж XVIII – XIX ст. // Наук. записки. Тернопіль. держ. пед. ун-т. Серія: економіка, № 16. Тернопіль, 2004. С. 64-67.
983. Стрішенець О. Борошномельне виробництво Волинського воєводства у другій половині XVI – середині XVII ст. // Наукові записки. Тернопіль, держ.пед.ун-т. Серія: економіка, № 9. Тернопіль, 2001. С. 45-55.
984. Стрішенець М. Водяні борошномельні млини Західного Поділля в першій половині 17 ст. «Проблеми економічної географії Поділля», Кам'янець-Подільський, 1988. С. 156-157.
985. Стрішенець М. Водяні борошномельні млини Волині в другій половині XVI – середині XVII ст. // Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції «Велика Волинь: минуле і сучасне», жовтень 1994 р. / [редкол.: М. М. Дарманський (голова) та ін.]. Хмельницький; Ізяслав; Шепетівка: [б. в.], 1994. С. 75-77.
986. Стрішенець М. Технічне обладнання водяних борошномельних млинів України XVI-XVII ст. // Вісник ТДТУ. 1996. № 1. С. 25-29.
987. Стрішенець М. Архівні документи про будівництво водяних млинів на Україні в XVI – першій половині XVII ст. // Архіви України. 1989. № 2. С. 64-66.
988. Стрішенець М. Водяні борошномельні млини Києва // Праці Центру пам'яткознавства. Київ, 2001. Вип. 3. С. 158-165.

989. Стришенец Н. Актовые книги судов Украины XVI – первой половины XVII ст. как источник по истории водяных мукомольных мельниц. Тернополь, 1986. 19 с.
990. Стрішенець М. Греблебудування на Україні у XVI-XVII ст. // Народна творчість та етнографія. 1980, липень-серпень, № 4. С. 42-45.
991. Стрішенець М. Греблі на Україні // Наука і суспільство. 1979. № 3.
992. Стрішенець М. Млини і мірошники // Хлібороб України. 1981. № 12.
993. Стрішенець М. З історії борошномельного виробництва на Україні у другій половині 16 – середині 17 ст. // Історія народного господарства та економічної думки України. 1994. Вип. 26-27.
994. Стрішенець М. Водяні борошномельні млини у Подільському воєводстві в другій половині 16 – середині 17 ст. // Тези доповідей восьмої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. Вінниця, 1989.
995. Стрішенец О. Борошномельне виробництво Волинського воєводства у другій половині XVI – середині XVII ст. // Наук. зап. Терноп. держ. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Сер. Економіка. 2001. Вип. 9. С.45-55.
996. Стришенец Н. Из истории водяных мукомольных мельниц Украины. Тернополь, 1985. Деп. в УкрНИИНТИ №620 Ук-85 от 26.03.1985.
997. Стришенец Н. Водяные мукомольные мельницы Украины 16 – первой половины 17 в. Тернополь, 1987. Деп. в ИНИОН АН СССР №29482 от 19.05.1987.
998. Стришенец Н. Промышленность Украины XVI – первой половины XVIII в. Ярославль, 1980. 126 с.
999. Стрішенець М. Економічна історія Тернопільщини. Тернопіль: Астон, 2001. Т. 1. 309 с.
1000. Стрішенець М. Нариси з історії промислів України. XVI – перша половина XVII ст. Тернопіль: ТАНГ, 1991. 210 с.
1001. Судоходный дорожник Европейской России, издаваемый Главным управлением путей сообщения и публичных зданий. Ч. 2: Отделение 1. СПб., 1855. 204 с.

1002. Суліменко О., Поліщук Ю. Німці Волині в кінці XVIII – на початку XX століття: політико-правовий аспект. Житомир: «Волинь», 2004. 165 с.
1003. Субботин А. Экономически-статистический обзор бассейна р. Днепра / Сост. по данным экон. исслед., произвед. по поручению М-ва путей сообщ. летом 1894 г. Москва, 1894. 286 с.
1004. Тавшунський О. Товариство Гельферіх-Саде (др. пол. XIX – поч. XXст.) // Науково-практична конференція науково-педагогічних працівників, науковців, аспірантів та співробітників академії (45-а; 2012 р.; м. Харків): збірник тез доповідей / Укр. інж.-пед. акад. Харків: [б. в.], 2012. Ч. 5: Секції: Українознавства і політології; Економіки підприємницької та освітньої діяльності; Менеджменту; Креативної педагогіки та інтелектуальної власності. С. 14.
1005. Тарановский Н. Топографическо-статистические материалы с приложением 4-х карт Юго-Западного края: (Киевская, Подольская и Волынская губернии): Геогр. положение края, его границы, губернии, уезды, города, станы и волости, с указанием пунктов станowych квартир, волостных правлений и обывательских почт. станций. Проселоч., почт., шос., ж. д. и вод. пути. Телегр. и почт. учреждения и некоторые общ. стат. сведения Юго-Зап. края: Сост. по офиц. сведениям корпуса воен. топографов штабс-кап. Тарановский. Киев: тип. Штаба Киев. воен. окр., 1882. 324 с., 5 л. табл., карт.
1006. Таранущенко С. Вітряки / Під ред. А. Парамонова, вступ. сл. В. Маслійчук; Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Інститут рукопису. Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2010. 120 с.
1007. Темірова Н. Поміщики України в 1861-1917 рр.: соціально-економічна еволюція. Донецьк: ДонНУ, 2003. 320 с.
1008. Темірова Н. Промислове виробництво у поміщицьких господарствах українських губерній на зламі XIX-XX ст. // Чорноморський літопис, 2014. № 9. С. 30-36

1009. Темірова Н. Промислове підприємництво у поміщицьких господарствах українських губерній на зламі XIX-XX ст. // Історичні і політологічні дослідження, 2014. № 1-2. С. 64-72.
1010. Темченко А. Млин у міфологічних уявленнях слов'ян // Український Млинологічний альманах: матеріали Першої міжнар. наук. конф. «Історія українського традиційного млинарства» 15-17 жовтня 2009 р., м. Черкаси – с. Вереміївка Черкаської обл. Спецвипуск / Укр. Млинологічна Асоціація, Приватний іст.-етнограф. музей «Козацькі землі України». Черкаси, 2014. С. 149-150.
1011. Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии: В 5 т. Почаев, 1888. Т.1: Житомирский, Новоград-Волынский, Овручский уезды. 436 с.
1012. Теодорович Н. Волынь в описании городов, местечек и сёл в церковно-историческом, географическом, этнографическом, археологическом и др. отношениях: историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Почаев: Тип. Почаево-Успенской Лавры, 1899. 580 с.
1013. Теодорович Н. Город Кременец Волынской губернии: Церковно-исторический очерк. Почаев: Тип. Почаево-Успенской Лавры, 1890. 70 с.
1014. Теодорович Н. Город Заславль Волынской губернии. Почаев: Типография Почаево-Успенской Лавры, 1891. 52 с.
1015. Теодорович Н. Город Староконстантинов, Волынской губернии, основанный в 1561 году князем Константином Константиновичем Острожским: Ист. Очерк. Почаев: тип. Почаево-Успен. лавры, 1894. 70 с.
1016. Теодорович Н. Город Владимир Волынской губернии в связи с историей Волынской иерархии: Исторический очерк: (С 9-ю гравюрами. Приложена статья «Празднование 900-летнего юбилея Волынской епархии»). Почаев: типогр. Почаево-Успенской Лавры, 1893. 551 с.
1017. Теплицко-Ситковецкое заповедное имение графа К. К. Потоцкого Киевской и Подольской губерний. Киев, 1897. 188 с.

1018. Тихонов С. Мукомольное производство Подольской губернии // Подольский губ. статистический комитет. Труды Подольского губернского статистического комитета: (С карт. Подол. губ.). Каменец-Подольск: Тип. Губернского Управления, 1869. 173 с. разд. паг., 3 л. табл., карт. С. 1-40.
1019. Толмачёв И. Юго-Западный край. Статистическое обозрение. Т. 1. Восточное Полесье. Киев, 1897. 480 с.
1020. Трубочанінов М. Вітряна енергетика в соціально-економічному розвитку Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX сторіччя // Збірник наукових праць: Історія та географія. Харк. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди. 2014. № 50. С. 117-124.
1021. Трубочанінов М. Еволюція використання регенеративних енергоресурсів в господарській діяльності та повсякденному житті сільського населення Російської імперії та особливості розвитку на селі малої енергетики в умовах інтенсифікації народного господарства другої половини XIX – на початку XX сторіччя // Збірник наукових праць: Історія та географія. Харк. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди. 2014. № 51. С. 124-132.
1022. Труды комиссии по описанию имений, состоящих при Киевском обществе сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. Киев, 1893. 231 с.
1023. Тутковский П. Юго-Западный край. Популярныя естественно-исторические и географические очерки. Киев: Киевское слово, 1893. Вып. 1-2. 56 с.: ил.
1024. Тутковский П. Геологический очерк Луцкаго уезда Волынской губернии (Краткий предварительный отчёт об исследованиях 1914 года) // Труды общества исследователей Волыни. Приложение к Т. XII. 1915. С. 25-34.
1025. Тутковский П. Мукомольное дело в Юго-западном крае (К съезду мукомолов). Киевское слово, 20 января 1895, № 2522.
1026. Тутковский П. Артезианский колодезь на мельнице Блиндера в Киеве. Киевское слово, 9 февраля 1895, № 2542.
1027. Тутковский П. Трактемировские тайны. (Из поездок по Киевской губ.). Наука и жизнь, 1894, № 13. С. 188-200.

1028. Тутковский П. Из поездок по Волыни. Кременецкие горы. Киевское слово, 1893, №14, 18 мая 1914 г.
1029. Тутковский П. Предварительный отчёт Волынскому Губернскому Земскому Собранию об организации, исполнении и результатах почвенных исследований Волынской губернии, произведённых летом 1913 года. Киев: Типография 2-й Артели. 1913. 71 с.
1030. Тутковский П. Геологические исследования вдоль строящейся Киево-Ковельской железной дороги. СПб: типо-лит. К. Биркенфельда, 1902. 325-486 с.
1031. Тютюнник Ю. Водяні млини Південного заходу Житомирщини // Український Млинологічний альманах: матеріали Першої міжнар. наук. конф. «Історія українського традиційного млинарства» 15-17 жовтня 2009 р., м. Черкаси – с. Вереміївка Черкаської обл. Спецвипуск / Укр. Млинологічна Асоціація, Приватний іст.-етнограф. музей «Козацькі землі України». Черкаси, 2014. С.98-99.
1032. Тютюнник Ю. Індустріальна спадщина Ружинщини (за матеріалами польових досліджень) // Праці Центру пам'яткознавства: Зб. наук. пр. 2009. Вип. 16. С. 230-248.
1033. Тютюнник Ю., Лаврик О. Водяні млини середньої частини басейну Дніпра та Південного Бугу // Праці Центру пам'яткознавства: Науковий збірник / Титова О.М. (гол. ред.), Акуленко В.І., Гріффен Л.О. та ін. / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Вип. 18. Київ, 2010. С. 245-258; Тютюнник Ю., Лаврик А. Водяные мельницы в междуречье и на водосборах Днепра и Южного Буга: опыт полевого исследования // Вопросы истории естествознания и техники. Москва: Изд-во «Наука», 2011. № 4. С. 172-189.
1034. Фалюш Ю. Стоять пошарпані вітряки // Проблеми охорони та дослідження української етнографічної спадщини. Київ, 2005. С. 79-80.
1035. Файг Д. Наш экспорт муки в прошлом и его перспективы // Вестник научно-технического кружка при Одесском мукомольном политехникуме. Одесса, 1928. № 1, ноябрь. С. 16-20.
1036. Фатеев Е. Ветродвигатели и ветроустановки. Москва: ОГИЗ, 1948. 547 с.

1037. Фатеев Е. Ветряные мельницы. Москва: Изд-во «Московский большевик», 1945. 72 с.
1038. Фатеев Є. Будуймо вітряні двигуни. Харків: ДНТВУ, 1935. 129 с.
1039. Фатеев Е. Руководство к изготовлению крыльев ветряных мельниц. Москва, 1941. 16 с. с ил.
1040. Федорова Л. Тенденции развития и концентрации мукомольного производства России // Промышленность России на рубеже XIX-XX вв. Москва, 1992.
1041. Федоров П. Ветряные двигатели различных систем и их применение. Практич. руководство по выбору, установке и уходу за ветряными двигателями различных систем, для землевладельцев, сельск. хозяев и для техн. училищ. Петроград, 1917. 48 с.: ил.
1042. Федоров П. Ветряные двигатели различных систем и их применение: Практич. руководство для землевладельцев, сел. хозяев и для техн. училищ по выбору, установке и уходу за ветряными двигателями различных систем. Петроград, 1916. 48 с.: 52 ил.
1043. Федоров П. Ковка жерновов и постройка различных приспособлений для мукомольных мельниц. Петроград: издат. А. Ф. Сухова, 1917. 32 с.: 1 л. черт.: ил.
1044. Федоров П. Ковка жерновов и постройка различных приспособлений для мукомольных мельниц: С 34 литогр. рис. на 3 отд. Петроград: издат. А. Ф. Сухова, 1916. 30 с., 3 отд. л. черт.: ил.
1045. Федоров П. Водяные двигатели: (Плотины, водяные колеса и турбины): Практ. руководство к постройке водяных двигателей, плотин, водяных колес и турбин для с.-х. и пром. Целей. СПб.: изд. М. П. Петров, 1914. 64 с.
1046. Федоров П. Водяные двигатели: (Плотины, водяные колеса и турбины): Практ. руководство к постройке водяных двигателей, плотин, водяных колес и турбин для с.-х. и пром. Целей. СПб.: издатель М. П. Петров, 1912. 66 с.
1047. Федоров П. Ветряные двигатели различных систем и их применение: Практ. руководство для землевладельцев, сельск. хозяев и для техн. училищ, по выбору,

установке и уходу за ветряными двигателями различных систем. СПб., изд. М. П. Петров, кн-во «А. Ф. Сухова», 1913. 57 с.

1048. Федоров П. Ветряные двигатели различных систем и их применение: Практическое руководство для сельских хозяев и для изучения в техникумах и проф. Училищах. СПб.: изд. М. П. Петров, 1903. 45 с.

1049. Федоров П. Практическое руководство к изучению мукомольного дела для любителей и мельников, а также для сельскохозяйственных и земледельческих школ. СПб., изд. А. Ф. Сухова, 1912. 64 с.: ил.

1050. Федоров П. Ветряные двигатели различных систем и их применение: Практ. руководство для землевладельцев, сел. хозяев и для техн. училищ, по выбору, установке и уходу за ними. СПб.: издат. А. Ф. Сухова, 1910. 64 с.

1051. Федоров П. Камень, его добывание и обработка: Описание работ по выломке, обделке, распиловке, обтеске, шлифовке и полировке различных камней: С. 21 рис. СПб.: издат. М. П. Петров п/ф «А. Ф. Сухова», 1904. 15 с.

1052. Федоров П. Мукомольное производство: Практическое руководство к изучению мукомольного дела для любителей и мельников, а также для сельскохозяйственных и земледельческих школ. СПб., изд. А. Ф. Сухова, 1908. 48 с., 30 ил.

1053. Филипченко М. Мошногородищенское имение Екатерины Андреевны Балашевой, Киевской губернии, Черкасского уезда при местечках Мошны и Городище: Описание имения, организация и ведение хозяйства: С пл. имения, 3 л. диагр., 14 табл. и отд. прил. исполнительного проекта построек и сооружений / Сост. М.Е. Филипченко, главноупр. юж. имениями г.г. Балашевых. Киев: тип. С.В. Кульженко, 1896. 576 с., 1 л. фронт. (карт.).

1054. Фортунатов А. Сельскохозяйственная статистика Европейской России. Москва: Типолитогр. т-ва И.Н. Кушнерев и К°, 1893. 257 с.

1055. Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. СПб., 1852. 581 с.

1056. Хаврусь С. Водяні млини Надросся // Український Млинологічний альманах: матеріали Першої міжнар. наук. конф. «Історія українського традиційного млинарства» 15-17 жовтня 2009 р., м. Черкаси – с. Вереміївка Черкаської обл. Спецвипуск / Укр. Млинологічна Асоціація, Приватний іст.-етнограф. музей «Козацькі землі України». Черкаси, 2014. С. 72-75.
1057. Хозяев И. Хлеб наш насущный. Учебник. Ростов-на-Дону: ДГТУ, 2010. 310 с.
1058. Цион М. Экспортные мельницы. СПб., 1895.
1059. Чеботарський В. Історія господарського освоєння долини Південного Бугу та його вплив на розвиток антропогенних ландшафтних осередків // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Географія». Випуск 26. 2014. С. 119-126.
1060. Чернецький Є. Браницькі. Біла Церква: Олександр Пшонківський [вид.], 2011. 731 с.: іл., табл.
1061. Чернецький Є. Історія Білої Церкви: події, постаті, життя / Євген Чернецький. Біла Церква: Олександр Пшонківський [вид.], 2012. 445 с.
1062. Чорна М. Мірошник у контексті української традиційної чоловічої магії // Український Млинологічний альманах: матеріали Першої міжнар. наук. конф. «Історія українського традиційного млинарства» 15-17 жовтня 2009 р., м. Черкаси – с. Вереміївка Черкаської обл. Спецвипуск / Укр. Млинологічна Асоціація, Приватний іст.-етнограф. музей «Козацькі землі України». Черкаси, 2014. С. 151-152.
1063. Шевченко В., Майданнік П. Коржівський млин: минуле і сьогодення // Український Млинологічний альманах: матеріали Першої міжнар. наук. конф. «Історія українського традиційного млинарства» 15-17 жовтня 2009 р., м. Черкаси – с. Вереміївка Черкаської обл. Спецвипуск / Укр. Млинологічна Асоціація, Приватний іст.-етнограф. музей «Козацькі землі України». Черкаси, 2014. С. 84-85.
1064. Шевченко Є. Народна деревообробка в Україні: Словник народної термінології. Київ: Артанія, 1997. 262 с.

1065. Шестопал М. Євреї на Україні. Київ, 2002. 239 с.
1066. Шишкин И. Практическое руководство к построению и улучшению разных мельниц. Москва, 1857. 59 с.: ил.
1067. Шишкин В. Шишкины в истории России 13339-1905 гг. Альманах. Издание первое. Новокузнецк.: Союз писателей, 2016. 1348 с.
1068. Штукенберг И. Статистические труды Ивана Федорович Штукенберга: [Пер. с нем.]. Т. 1-2 [Изд. сыном авт., Антоном Штукенбергом, корпуса инж. пут. сообщ. подполк.]. СПб., 1858-1860. 2 т.; т. 1. 1858, т. 2. 1860. 1886 с.
1069. Штурм Л. Совершенное описание мельниц. Сие сочинение издано в пользу всех старающихся о Экономии и Механических Искусствах Леонгардом Христофором Штурмом. Перевел с немецкого на Российский язык по четвертому Аугсбургскому 1778 года изданию Антон Тейльс. Печатано 1782 года. СПб.: Сенатская типография, 1782. 162 с.
1070. Шульга В., Коробко Б. Повій, вітре, на Вкраїну: розвиток вітроенергії в Україні // Аукціон оригінальних ідей. Київ, 1996. Ч.1-2. С. 15-20.
1071. Шульгин В. Юго-западный край в последнее двадцатипятилетие (1838-1863). Репринтное издание 1864 г. СПб.: Альфарет, 2015. 264 с.
1072. Юрченко П. Дерев'яне зодчество України (XVIII–XIX ст.). Київ: Видавництво Академії архітектури УРСР, 1949. 133 с.
1073. Юхно І. Млинарство Слобожанщини: (Розвідка про водяні та вітряні млини. – дива народної техніки наших пращурів). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. 28 с.
1074. Янсон Ю. Хлебная торговля на Волыни. СПб., 1870. 285 с.
1075. Янсон Ю. Сравнительная статистика России и западноевропейских государств. Т. II. Промышленность и торговля. Отдел I. Статистика сельского хозяйства. СПб., 1880. 663 с.
1076. Янсон Ю. Влияние реформы 1861 года на сельское хозяйство и хлебную торговлю в юго-западных губерниях // Труды Императорского Вольного Экономического Общества. СПб., 1868.

ПІДРУЧНИКИ ТА НАВЧАЛЬНІ ПОСІБНИКИ

1077. Акинин Б. Мукомольно-крупяное производство: учеб. пособие для школ ФЗУ и техникумов / Под ред. Г. Барера. Москва: Снаб-техиздат, 1933. 490 с.
1078. Афанасьев П. Курс мукомольных мельниц: лекции читан. в С.-Петербур. практ. технол. институте. СПб., 1876. 387 с.
1079. Афанасьев П. Мукомольные мельницы. Устройство мельничных машин и мельниц, приготовление муки и крупы: Атлас из 45 гравированных таблиц. СПб. Москва: Издание т-ва М. О. Вольфа, 1883. 357 с.: 45 табл.
1080. Белькинд Л., Конфедератов И., Щтейнберг Я. История техники. Москва-Ленинград: Госэнергоиздат, 1956. 486 с.
1081. Белькинд Л., Веселовский О., Конфедератов И., Шнейберг Я. История энергетической техники. Москва: ГЭИ, 1960. 665 с.
1082. Братухин А., Щербаков С. Технология переработки зерна. Москва, 1945, 211 с.
1083. Букштам С. Справочник мукомола. Москва: Издание Всесоюзного гос. акционерного о-ва «Союзхлеб», 1929. 322 с.
1084. Вебер К. Двигатели и привода. Практическое руководство по выбору, установке и уходу за конными, ветряными, водяными, паровыми и керосиновыми двигателями и по настройке ветряных и водяных двигателей. СПб.: Издание А.Ф. Девриена, 1894. 320 с.
1085. Вебер К. Мукомольное дело. Руководство к устройству мукомольных и крупяных мельниц. Атлас. СПб.: А.Ф. Девриен, 1908., 600 рис., 82 таб.
1086. Гиршсон В. Введение в теорию основных мельничных механизмов. Одесса: Изд-во ком. и профкома техникума технологии зерна и муки, 1927. 152 с.
1087. Гиршсон В. Экспериментальные исследования процессов технологии зерна. Москва: Заготиздат, 1949 (тип. Metallurgizдата). 151 с.
1088. Гусев В. Мукомольное дело. Москва-Ленинград, 1931. 200 с.: илл.
1089. Дебу К. Ветряные двигатели. СПб.: Тип. Киршбаума, 1904. 187 с.

1090. Дебу К. Сельскохозяйственные мукомольные поставы: научное издание. Москва: Т-во скоропеч. А.А. Левенсонъ, 1910. 62 с.: рис.
1091. Дебу К. Водяные и ветряные двигатели. Практическое руководство для сельских хозяев. СПб.: Книгоиздательство П.П. Сойкина, 1908. 232 с.
1092. Дебу К. Хлебопекарное производство: практическое руководство по хлебопечению. СПб.: А.Ф. Девриена, 1912. 192 с.: рис.
1093. Демидов А. Мельничные вальцевые станки. Под ред. к.т.н. Бендерского С.Н. Москва: Заготиздат, 1948. 239 с.
1094. Дойловский Э. Мукомольное и крупяное производство. Помолы зерна пшеницы и ржи. Шлифование, дробление, шелушение. Требования к зерну и крупам. Издательство АСТ, Сталкер, 2005. 192 с.
1095. Егоров Г. Технология переработки зерна. Учебник. 2-е изд. Москва: Колос, 1977. 376 с.
1096. Егоров Г. Мука: Исторический анализ развития технологии сортового помола зерна. Москва: Хлебпродинформ, 2002. 191 с.: ил.
1097. Егоров Г. Технология муки. Технология крупы: учеб. для студентов вузов. Под. ред. Н.
1098. В. Куркина. 4-е изд., перераб. и доп. Москва: Колос, 2005. 303 с.: схемы, табл., граф., ил.
1099. Зворыкин К. Курс по мукомольному производству. Харьков: Типография и литография Зильберберга, 1894. 620 с.
1100. Зворыкин К. Сельскохозяйственные мельницы и мельничное машиностроение. Харьков, 1913.
1101. Зворыкин К. Научная организация труда и производства в мукомольном деле. Харьков, 1924.
1102. Иванова Н. Очерки истории техники в мукомольной промышленности XIX – начала XX ст. Москва: Наука, 1984. 195 с.
1103. Иванова Н. Очерки истории техники в мукомольной промышленности XIX – начала XX ст. Москва: Наука, 1984. 195 с.

1104. Ильченко В. Мельничные, крупяные и элеваторные машины. Москва: Заготиздат, 1938. 483 с.: ил.
1105. Кальнинг Г. Анализ зерна и зерновых продуктов. Гостех-издат, 1929.
1106. Кипторенко С. История производства муки и круп. Москва: Советский строитель, 1947. 89 с.
1107. Козьмин П. Мукомольное производство. Курс читанный в Киевско политехническом институте им. Императора Александра II. Киев: Русский мельник, 1912. 607 с.
1108. Козьмин П. Мукомольно-крупяное производство. Москва, 1925. 447 с.
1109. Козьмин П. Мукомольное производство. Изд. 5-е. Под ред. проф. Н.П. Козьминой и инж. Е.П. Козьминой. Москва: Госторгиздат, 1938. 224 с.
1110. Куприц Я. Технология переработки зерна (мукомольное, крупяное и комбикормовое производство). Я. Демидов, А. Демидов, М. Гинзбург, К. Дрогалин, И. Наумов, В. Цециновский. Москва: Колос, 1965. 504 с.
1111. Куприц Я. Физико-химические основы размола зерна. Москва: Заготиздат, 1946. 213 с.
1112. Левятин Г. Использование зерна на мельницах: (научные основы). Москва: Хлебоиздат, 1957. 188 с.: 1 л. диагр.; граф.
1113. Левятин Г. Кондиционирование воздуха и отопление мельниц. Под ред. П. А. Козьмина. Москва-Ленинград: Госторгиздат, 1930. 92 с.
1114. Левятин Г. Мойка зерна. Москва: Заготиздат, 1938. 48 с.
1115. Левятин Г. Основы обработки зерна теплом. Под ред. П. А. Козьмина. Москва: Снабтехиздат, 1933. 72 с.
1116. Левятин Г. Проектирование мельниц. Москва: ГИЗ технической и экономической литературы по вопросам заготовок, 1951. 400 с.
1117. Маркушевич А. Размол на вальцах. Краткий очерк, методы повторительного размола на вальцевых станках, принятой в России. Дрезден: Типография Вильгельма Бэншль, 1884. 125 с.

1118. Мельников Н. Чертежи паровых мукомольных мельниц: сост. в Фабричном техническом бюро технолога Н.П. Мельникова / изд. редакции ж-ла «Технический сборник». СПб.: Типография брат. Пантелеевых, 1879. [2], 12 с., [4] л. ил.; (Мукомольное дело; № 26). Библиогр.: «Литература по мукомольному делу на русском, французском и немецком языках» (с. 4-7).
1119. Мельников Н. Мукомольное производство. Руководство к постройке водяных, ветряных, паровых мельниц. СПб., 1880. 135 с. илл.
1120. Микин В. Руководство по хлебопекарному и дрожжевому производству и товароведение хлебного зерна и муки. СПб.: издание К. Л. Риккера, 1912. 516 с.
1121. Мукомольное производство: учеб. / Г. О. Барер и др.; под ред. Я. Н. Куприца. Москва: Заготиздат, 1940. 412 с.
1122. Никитинский Я. Мукомольное производство. Москва, 1896. 75 с. илл.
1123. Нотович С. Спутник мельника механика. Руководство для мельников, строителей и владельцев мельниц. Одесса: Тип. вдовы З. Л. Слапак, 1902. 453 с.
1124. Нотович С. Жерновые и вальцовые мукомольные мельницы. СПб., (1 изд., 1885, 2 изд. 1889).
1125. Новгородский В. Мельницы: общепонятное руководство к устройству мукомольных мельниц водяных, ветряных, конных, воловых и ручных: с 50 рис. СПб.: изд. В. И. Губинского, [1908] (тип. В. А. Тиханова). 81 с.: рис.
1126. Острожецер Б. Проектирование мельниц: учеб. пособие: в 2-х ч. Ч. 1. Москва: Заготиздат, 1938. 247 с.
1127. Панченко А. Вентиляционные установки мельниц и элеваторов: (Задачи установок, теория и расчет их): учеб. Пособие. Москва: Заготиздат, 1938. 471 с.: ил.; 2 вкл. л. черт. и номогр.
1128. Писарев В. Общепонятное руководство к устройству мукомольных мельниц, приводимых в движение водою и силою животных. / Составлено Членом-Корреспондентом Императорского Вольного Экономического Общества Инженер-Технологом В. В. Писаревым. 4.1 и 2. СПб.: Издание книгопродавца-

типографа Я. В. Писарева и Комп. в С. Петербурге в Караванной, в д. Шкловского, 1860. 745 с.: 23 л. черт.

1129. Писарев Н. Химический анализ муки. Москва-Ленинград: Гос. научно-тех. изд., 1929. 307 с.

1130. Пономарёв Н., Гинзбург М. Крупяное производство. Москва: Пищепромиздат. Т. 2: Технологические процессы и устройство крупозаводов: [с рис.]. 1935. 208 с. + 2 вкл. л.

1131. Пономарев Н. Мукомольное производство: с 206 рис. и черт. Москва: Изд. Книгосоюза, 1930. 279 с.

1132. Пономарев Н. История техники мукомольного и крупяного производства. Москва: Загоиздат, 1955. Ч. 1. 132 с.

1133. Пономарёв Н. Руководство по изготовлению жерновов из естественных камней. Москва: Издат. Наркомзема СССР, 1943, 24 с.

1134. Пономарёв Н. Возникновение и развитие ветряной мельницы. Москва: Хлебоиздат, 1958. 80 с.

1135. Пономарев Н. Возникновение и развитие ветряной мельницы. Москва: Издательство технической и экономической литературы по вопросам мукомольно-крупяной промышленности и элеваторно-складского хозяйства, 1958. 79 с.: 60 рис.

1136. Пономарев Н. Из истории техники мукомольного производства. Москва, 1952. 92 с.: илл.

1137. Пономарев Н. История техники мукомольного и крупяного производства. Москва, 1955. 132 с.

1138. Материалы по истории переработки зерна. Одесса: Одесское отд. Народный Комисариат Земледелия, 1925. 134 с.

1139. Муратова Е. Очерки по истории пищевых производств: Лекции к курсу «История науки и техники». М-во образования Рос. Федерации. Тамб. гос. техн. ун-т. Тамбов: Изд-во ТГТУ, 2001. 72 с.: табл.

1140. Рамнек Г. Зерновой хлеб, мукомольное дело и хлебопечение. Лодзь: тип. Ф. М. Кулиша, 1905. 58 с.: ил.
1141. Рейсих В. Зерно, его очистка и хранение. 2-е изд., просмотр. и испр. А. В. Кузнецовым. Одесса: Изд-во исполпрофбюро Одесского политехнического института, 1925. 229 с.
1142. Рейсих В. Зерно, его хранение и очистка. Одесса: Тип. Е. И. Фесенко, [1913]. 263 с.: табл.; черт. Библиогр.: с. 2.
1143. Рейсих В. Монтаж русских мельниц. Одесса: Тип. Е.И. Фесенко,[1915]. 360 с.: табл.; черт.; Рейсих В. Монтаж русских мельниц. 2-е изд., просм. и испр. А. В. Кузнецовым. Одесса: Изд-во исполпрофбюро Одесского политехнического института, 1925. 366 с.
1144. Рейсих В. Помолы русских мельниц: исследование инж.-техн. В. Г. Рейсиха. Одесса: Тип. Е. И. Фесенко, 1911. 286 с.: табл.; черт.
1145. Рубинштейн С. Хронологический указатель указов и правительственных распоряжений по губерниям Западной России, Белоруссии и Малороссии за 240 лет, с 1652 по 1892 год. Сост. и издал С. Ф. Рубинштейн. Вильна: Тип. А. Г. Сыркина, 1894. 946 с.
1146. Технология мукомольного производства: учеб. / Г. О. Барер, П. Г. Демидов и др.; под ред. Я. В. Куприца; рец. В. Я. Гиршсон [и др.]. Москва: Загот-издат, 1951. 472 с.: ил. Библиогр.: 161 назв.
1147. Технология переработки зерна: (Мукомольное, крупяное и комби-кормовое производство): учеб. Под ред. Я. Н. Куприца. Москва: Колос, 1965. 504 с.
1148. Федоров П. Мукомольное производство: практическое руководство к изучению мукомольного дела для любителей и мельников, а также для сельскохозяйственных и земледельческих школ. 4-е изд. Петроград; Москва: Книгоиздательство М. П. Петрова, 1917. 48 с.: ил.
1149. Федоров П. Ветряные двигатели различных систем и их применение Практич. руководство по выбору, установке и уходу за ветряными двигателями

различных систем, для землевладельцев, сельск. хозяев и для техн. Училищ. Петроград, 1917. 48 с.: ил.

1150. Федоров П. Ветряные двигатели различных систем и их применение: Практич. руководство для землевладельцев, сел. хозяев и для техн. училищ по выбору, установке и уходу за ветряными двигателями различных систем Петроград, 1916. 48 с.: 52 ил.

1151. Федоров П. Ковка жерновов и постройка различных приспособлений для мукомольных мельниц. Петроград: издат. А. Ф. Сухова, 1917. 32 с.: 1 л. черт.: ил.

1152. Федоров П. Ковка жерновов и постройка различных приспособлений для мукомольных мельниц: С 34 литогр. рис. на 3 отд. Петроград: издат. А. Ф. Сухова, 1916. 30 с., 3 отд. л. черт.: ил.

1153. Федоров П. Водяные двигатели: (Плотины, водяные колеса и турбины): Практ. руководство к постройке водяных двигателей, плотин, водяных колес и турбин для с.-х. и пром. Целей. СПб.: издатель М. П. Петров, 1914. 64 с., 15 ил.

1154. Федоров П. Водяные двигатели: (Плотины, водяные колеса и турбины): Практ. руководство к постройке водяных двигателей, плотин, водяных колес и турбин для с.-х. и пром. Целей. СПб.: издатель М. П. Петров, 1912. 66 с.

1155. Федоров П. Ветряные двигатели различных систем и их применение: Практ. руководство для землевладельцев, сельск. хозяев и для техн. училищ, по выбору, установке и уходу за ветряными двигателями различных систем. СПб., изд. М. Петров, кн-во «А. Сухова», 1913. 57 с.

1156. Федоров П. Практическое руководство к изучению мукомольного дела для любителей и мельников, а также для сельскохозяйственных и земледельческих школ. СПб., изд. А. Ф. Сухова, 1912. 64 с.: ил.

1157. Федоров П. Ветряные двигатели различных систем и их применение: Практ. руководство для землевладельцев, сел. хозяев и для техн. училищ, по выбору, установке и уходу за ними. СПб.: издат. А. Ф. Сухова, 1910. 64 с., 52 ил.

1158. Федоров П. Камень, его добывание и обработка: Описание работ по выломке, обделке, распиловке, обтеске, шлифовке и полировке различных камней: С. 21 рис. СПб.: издат. М. П. Петров п/ф «А. Ф. Сухова», 1904. 15 с.

1159. Федоров П. Мукомольное производство: Практическое руководство к изучению мукомольного дела для любителей и мельников, а также для сельскохозяйственных и земледельческих школ. СПб., изд. кн. Склада А. Ф. Сухова, 1908. 48 с., 30 ил.

1160. Федоров П. Ветряные двигатели различных систем и их применение: Практическое руководство для сельских хозяев и для изучения в техникумах и проф. Училищах. СПб.: изд. М. Петров, 1903. 45 с., 27 ил.

1161. Шухардин С., Ламан Н., Федоров А. Техника в ее историческом развитии (70-е годы XIX – начало XX в.). Москва: Наука, 1982. 510 с.

ПУБЛІКАЦІЇ ГАЗЕТНІ

1162. Василевський М. Хранитель вітряка // Г-та «День». № 48, 21.03.2007.

1163. Василевський М. Річка у «запряжці». У Купині все ще служить млин, побудований у 1455 році // Г-та «День» від 26.06.2007 р.

1164. Данилюк А. Вітряк на зламі тисячоліть // Знання та праця. 1990. Ч.2. С.4.

1165. Дереш К. На Уманщині запрацював водяний млин 1825 р. // Г-та «Прес Центр», № 3. 20.01.2010 р.

1166. Іванчо М. Нам не треба Дон-Кіхота: вітряки повертаються // Україна молода. 10 листопада 2001 р.

1167. Кравець А. Традиціям нації повертають крила // «Прес Центр», № 24. 11.06.2008 р.

1168. Лавріненко Н. Млини годували хлібом наших предків, а тепер дають духовну їжу нам... // Козацький край. № 3, 12.03.2012 р. С. 6.

1169. Лавріненко Н. Столітній велет може зникнути // «Черкаський край», 21.12.2005 р. С.7.

1170. Лавріненко Н. Вітряний млин оживає // Г-та «День. № 192, 7.11.2007 р. С. 3.

1171. Майер Ф. Замечания об устройстве мукомольных мельниц // ЖМГИ. С 1841 по 1856 гг. СПб., 1858. Ч. XIX, р. II. С. 206.; Ч. XXVII, р. II, С. 262.
1172. Маленков Р. Путь водяных мельниц // Г-та «День». № 204. 2013.
1173. Мальована В. У Стецівці на Чигиринщині споруджують єдиний в Україні Музей млинарства // «Прес Центр», 25.10.2006 р.
1174. Наливайко І. Вітряки на околиці, мов козацька сторожа // «Зоря Полтавщини», № 67, 19.04.2000 р.
1175. Наливайко І. Повіт вітряків і гуралень // «Зоря Полтавщини», № 106-107 від 11.07.2003 р.
1176. Нікітенко Л. На Черкащині створюють єдиний в Україні музей млинарства // «Україна молода». № 036, 22.02.2008.
1177. Олійник В. Українські вітряки увіковічили в марках // г-та «День», № 207. 14.11.2012 р.
1178. Паливода Я. Незабаром на Чигиринщині запрацює вітряний млин // Г-та «Нова доба». № 66. 2007. С.11.
1179. Паливода Я. 102-річний вітряк знову працює // Г-та «Нова доба», № 50-51. 2008. С. 3.
1180. Полюхович Д. Жорна й історія // Дзеркало тижня. № 2 (530), 22-28 січня 2005.
1181. Романчук О. Млини Березнівщини // Надслучанський вісник. 1997. № 39. 28 травня. С. 3.
1182. Романюк В. Старий вітряк // Літературна Україна. 25.02.1993. С.4.
1183. Таванець Н. Олександр Одинець відновив вітряк діда // «По-українські», 19.06.2008 р.
1184. Технический сборник и вестник промышленности – ежемесячный журнал открытый, изобретений и усовершенствований по всем отраслям промышленности; издается в Москве инж.-мех. К. А. Казначеевым, под его же редакцией, с 1890 г., с приложением таблиц и чертежей.

1185. Титаренко Л. Столітній млин знову в строю // Г-та «Голос України», 10.06.2008 р.

ПУБЛІКАЦІЇ ЖУРНАЛЬНІ

1186. Андриевский А. Судьба киевских водяных мельниц // Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал. К.: Тип. Г.Т. Корчак-Новийкого, 1891. Т. 34. С. 131-133.

1187. Бурнашев В. Простое устройство крестьянской водяной мельницы, при самом малом количестве воды // Журнал Министерства Государственных Имуществ. СПб, 1843. Ч. VIII, р. IV. С. 16.

1188. Векслер С. Состояние верхних дыхательных путей и органа слуха у рабочих мукомольного производства // «ВРЛО». № 3. 1926. С. 68-69.

1189. Верговський В. Колекція вітряків // Пам'ятки України. 1980. № 3. С.32-33.

1190. Вестник мукомольного дела и хлебной торговли. Для мукомолов, сельских хозяев и хлеботорговцев [С 1905 г. Русский мельничный листок]. Еженедельный журнал. СПб. 1901-1904. Первый год изд. 1892 (Лисовский, 2 раза в мес. Ред.-изд. Н. Мердц; с 1902 г. изд. он же и А. Е. Вернекин; с 1903 г. А. Е. Вернекин).

1191. Вестник мукомольной техники. Ежемесячный технический журнал. Хозяйственные указания и специальные сообщения из фабрично- заводской практики. СПб. 1908-1909. Ред.-изд. Л. Я. Бершадский.

1192. В помощь хозяину. Иллюстрированный сельскохозяйственный журнал; 1914. Ежемесячный сельскохозяйственный иллюстриро ванный журнал. Москва, 1912-1914., издавался 2 раза в мес.; с 1914 ежемес. Ред. И.А. Синятин и А. А. Шалер; 1914 А. Г. Толоконяков и А. А. Лер. Изд. Т-во «В Помощь хозяину»; 1914 Торговый дом «А. И. Алексее© и Ко».

1193. Гаршенин В. Водяная мельница не забыта // Наука и жизнь. 1984. № 7.

1194. Данилюк А. Вітряк на зламі тисячоліть // Знання та праця. 1990. Ч. 2.

1195. Дебу К. Сельскохозяйственная маслобойня и мельница для небольшого хозяйства: бесплатное приложение к журналу «Сельский хозяин» за 1904 год. СПб.: П.П. Сойкина, 1904. 64 с.: 35 ил., черт., 1 л.
1196. Деятели русского мукомолья. Инж.-техн. Константин Андреевич Богомаз // Мельник. 1912. № 21. С. 797: портр.
1197. Журнал мукомольного дела и хлебной торговли. Выходит с 1-го июня 1892 г. 2 раза в месяц в Москве. Редактор-издатель Д.А. Мансфельд. Из содержания: Хлебная инспекция. Убытки от перевозок в сыпную. Факты и слухи. Торговая хроника. Объявления.
1198. Иванчишен В. Материалы по истории каменотесного промысла на Украине (Ярошевич А.) // Народна творчість та етнологія: № 5 (357) / [голов. ред. Г. Скрипник]; НАН України, ІМФЕ М. Т. Рильського. К., 2015. 122 с. С. 88-96.
1199. Иванчишен В. До питання виникнення каменотесного промислу на теренах Східного Поділля // Народна творчість та етнологія: № 3(355) / [голов. ред. Г. Скрипник]; НАН України, ІМФЕ М.Т. Рильського. Київ, 2015. С. 86-91.
1200. Иванчишен В. З історії вивчення каменотесного промислу на Східному Поділлі (XIX – початок XX століття) // Народна творчість та етнологія. 2014. № 5. С. 54-59.
1201. Каган Ф. Состояние органов дыхания у рабочих некоторых пылевых производств, Гиг., безоп. и пат. труда, 1929. № 12.
1202. Карышев Н. Русская фабрично-заводская промышленность // «Русское Богатство», 1894, № 11,12.
1203. Каришев Н. Статистический обзор распространения главнейших отраслей обрабатывающей промышленности в России: [Чит. в засед. Стат. отд-ния Мос. юр. о-ва 1 марта 1889 г.] // Юридический вестник. Москва, 1889. № 9. С. 38-67.
1204. Коляда Ю. Народні мотиви в архітектурі старовинних українських млинів // Архітектура Радянської України. № 5. 1940. С. 24-27.
1205. Крушинська О. Новий оберт млина // Міжнародний туризм. № 2 (92). 2010. С.138-141

1206. Куликов В. Состояние верхних воздухоносных путей у мукомолов // «Гигиена труда». № 9. 1926. С. 55-57.
1207. Левинсон И., Гиршсон В. Анализ баланса помолов. Рационализация схемы пшеничного сортового помола: [докл. на Втором пленуме НТС] // Сов. мукомолье и хлебопечение. 1929. № 7. С. 386.
1208. Лялин П. Описание разного рода мельниц, находящихся в Малороссии // ЖМГИ. 1845. Ч. XVII, р. II. С. 106-121.
1209. Маслов М. Розвиток селянського млинарства в Україні у ХІХ – 20-х рр. ХХ с.: техніко-технологічні аспекти // Український селянин. 2004. Вип. 8. С. 177-181.
1210. Мельник (журнал), 1892, № 1. (Вступна редакційна стаття). С. 1-2.
1211. Мельников Н. Технический сборник. Чертежи мукомольных мельниц инженер-технолога Н. Мельникова // Журнал открытый, изобретений и усовершенствований по всем отраслям промышленности. СПб., 1879.
1212. Миколаєвич Я. Народні назви предметів, дотичних млина водяного / Я. Миколаєвич // Зоря. 1893. № 24. С. 480-481.
1213. Острозецер Б. Опыт переработки кукурузы в муку и крупу // Сов. мукомолье и хлебопечение. 1927. № 8. С. 487-493: табл.; рис.
1214. Панченко А. Производственный контроль в мукомолье // Сов. мукомолье и хлебопечение. 1927. № 9. С. 575-578.
1215. Панченко А. Меры по борьбе с потерями в мукомолье // Сов. мукомолье и хлебопечение. 1931. № 3. С. 132-133.
1216. Панченко А. Качество американской и украинской кукурузной муки // Сов. мукомолье и хлебопечение. 1927. № 8. С. 494-495: табл.
1217. Прибега Л. Традиційні млинарські споруди України: типологія, охорона та реставрація // Пам'ятки України. 1998. № 3-4. С. 53-59.
1218. Прибега Л. Млинарські споруди українського села ХІХ – початку ХХ ст. // Народна творчість та етнографія. 1985. № 3. С. 54-57.
1219. Скуратівський В. Ой, піду я до млина... // АПК: наука, техніка, практика. 1990. № 6. С. 41-42.

1220. Смолінський С. Вітряки України // Ватерпас.1999. № 18-19. С. 56-61.
1221. Таранущенко С. Вітряки // Народна творчість та етнографія. Київ, 1958. № 1. С. 80-99.
1222. Тищенко К. Механіка млинова (народна термінологія і номенклатура вітряків) // Пам'ятники України: історія та культура.1998. № 3-4. С. 60-64.
1223. Федорова Л. Водяные, конные, паровые // Былое. 1992. № 3.
1224. Хворостанский М. Заболеваемость рабочих мельниц и крупорушек в г. Харькове // Профил. мед., 1926. № 3.
1225. Чепіга І. Староукраїнська реміснича лексика // Мовознавство. 1984. № 2. С. 40-46.
1226. Ярошевский М. Чистый и смешанный помолы кукурузы // Сов. мукомолье и хлебопечение. 1928. № 6. С. 349-353.
1227. Ярошевский М. Схема помола профессора В. Я. Гиршсона // Сов. мукомолье и хлебопечение. 1934. № 11. С. 6-11: табл.; рис.

САЙТИ

1228. Сайт «Прадідівська слава: база даних українських пам'яток і визначних місць». URL: www.pslava.info.
1229. Сайт «Дерев'яні храми України. Млини і вітряки: останні з могікан». URL: <http://www.derev.org.ua/mlyny>.
1230. Сайт «Відлуння віків: український пам'яткоохоронний інтернет-ресурс». URL: pamjatky.org.ua.
1231. Сайт «Млини України». URL: mills.org.ua.
1232. Сайт «Україна Інкогніта». Водяні млини. URL: ukrainaincognita.com/tegy/vodyani-mlyny.

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Наукові праці, що відображають основні наукові результати дисертації:

1. Жам О. Правила внутрішнього розпорядку на борошномельних млинах Правобережної України 2-ї пол. XIX ст. як джерело з історії повсякденності // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. Вип. 29. Переяслав-Хмельницький, 2012. С. 63-66.
2. Жам О. Особливості розвитку борошномельного виробництва Київської губернії в XIX – на поч. XX ст.: історіографія імперського періоду // Переяславський літопис: зб. наук. статей. Вип. 11 / [ред. колегія: Коцур В.П. (голов. ред.) та ін.]. Переяслав-Хмельницький, 2017. С. 79-86.
3. Жам О. Борошномельне виробництво Правобережної України кін. XVIII – поч. XX ст.: аналіз технічної літератури імперського періоду // Питання історії науки і техніки. № 2. Київ, 2017. С. 7-17.
4. Жам О. Міжнародне млинологічне товариство (TIMS) й українська млинологічна асоціація, їх роль в ідентифікації джерел з етнічності та популяризації України в сучасному Євроатлантичному просторі // Наукові записки з української історії: Зб. наук. ст. Вип. 42 (Спецвипуск). Переяслав-Хмельницький (Київ. обл.): Домбровська Я.М., 2017. С. 96-101.
5. Жам О. Документи фонду Києво-Печерської лаври як джерело дослідження історії Лаврського млинарства XVII – поч. XX ст. // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Випуск 53. Київ, 2017. С. 37-43.
6. Жам О. Особливості спорудження та утримання млинових гребель із дорогами на Правобережній Україні в XIX ст. // Spheres of Culture. Volume XII. Lublin, 2015. С. 253-260.

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації

7. Жам О. Борошномельні млини монастирів Правобережної України у працях дослідників XIX – поч. XXI ст. // Православ'я в Україні: Збірник за матеріалами VII Міжнародної наукової конференції, присвяченої 25-літтю

відновлення Київської православної богословської академії (1992-2017) / Під ред. д. богосл. н., проф., митрополита Переяслав-Хмельницького і Білоцерківського Епіфанія (Думенка), д. іст. н. Г.В. Папакіна, Н.М. Куковальської та ін. Київ: [Київська православна богословська академія], 2017. Ч. 2. С. 75-84.

8. Жам О. Малюнки Г.О. Лебедева як джерело для дослідження архітектури традиційних борошномельних млинів (За матеріалами зібрання Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав») // Всеукраїнський Музейний Форум. Матеріали науково-практичної конференції / В загальній редакції Л.О. Гріффена. Переяслав-Хмельницький, 2017. С. 133-137.

9. Жам О. Борошномельні млини священнослужителів і членів їх родин у приватному та орендному володінні на Правобережжі України у ХІХ ст. Постановка проблеми // Православ'я в Україні: Збірник матеріалів V Міжнародної наукової конференції / [під. ред. митроп. Переяслав-Хмельницького і Білоцерківського Епіфанія (Думенка) та прот. Віталія Клоса]. Київ: [Київська православна богословська академія], 2015. С. 538-542.

10. Жам О. Борошномельне виробництво Торгового дому «Брати Яхненки і Симиренко» // ПЕРЕЯСЛАВІКА: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: збірник наукових статей. 2015. Випуск 9 (11). С. 152-158.

11. Жам О. Технічний стан парових борошномельних млинів Правобережної України другої половини ХІХ ст. // Український Млинологічний альманах. Історія, етнографія, культура. Науковий ілюстрований альманах Української Млинологічної Асоціації. Спецвипуск, 2014 р. Першої міжнародної наукової конференції «Історія українського традиційного млинарства», 15-17 жовтня 2009 р., м. Черкаси – с. Вереміївка Черкаської обл. Черкаси, 2014. С. 116-121.

12. Жам О. Борошномельне виробництво Київської губернії ХІХ століття // Матеріали до української етнології. Збірник наукових праць. Випуск 2 (5). Київ, 2002. С. 76-81.

Додаток Б

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Основні положення та результати дисертаційного дослідження обговорювалися на науково-практичних конференціях різних рівнів:

міжнародних – «Православ'я в Україні» (м. Київ, 17-18 листопада 2015 р., форма участі – заочна), «Україна та українці в етнокультурних процесах Центрально-Східної Європи: минуле і сучасне» (м. Київ, 26 листопада 2015 р., форма участі – заочна), «Україна – Польща: спільні шляхи до свободи. Балто-Чорноморський союз Міжмор'я: ретроспектива і перспектива» (м. Житомир, 7 листопада 2017 р., форма участі – заочна), «Православ'я в Україні» (м. Київ, 23 листопада 2017 р.), «Україна в сучасному Європейському просторі в умовах зовнішньополітичних викликів» (м. Переяслав-Хмельницький, 18-19 травня 2017 р., форма участі – заочна);

всеукраїнських – «Історія повсякденності: теорія і практика – 2011» (м. Переяслав-Хмельницький, 13-14 травня 2011 р., форма участі – очна), «Треті філаретівські читання» (м. Ніжин, 18-19 грудня 2013 р., форма участі – заочна), «Всеукраїнський Музейний Форум» (м. Переяслав-Хмельницький, 3-5 липня 2017 р., форма участі – очна), «Музей – як осередок духовної, культурної спадщини українського народу» (м. Яготин, 24 листопада 2017 р., форма участі – заочна).